

**Нодирбек АБДУЛАҲАТОВ, Саййидакбар ЖАББОРОВ,
Аъзамхон АБДУЛЛАЕВ**

***Фарғона азизлари
тақдири***

“ABU MATBUOT-KONSALT”
Тошкент -2012

“Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси Фарғона вилоят бошқармаси ҳамкорлигида чоп этилган.

Мазкур китоб Фарғона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2011 йилнинг 29 декабрдаги 6 сонли йиғилишида муҳокама этилган ва чоп этиш учун тавсия қилинган

Масъул муҳаррир

**Қахрамон Ражабов,
Тарих фанлари доктори.**

Такризчилар:

**Икромиддин Останақулов,
тарих фанлари доктори.**

**Аҳмаджон Салмонов,
тарих фанлари номзоди.**

Ушбу китобда XIX аср охири XX аср бошларидаги Марғилон адабий муҳитининг намояндаси қатағон қурбонларидан бири Хожа тахаллусли Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ҳаёти ва ижоди ҳамда Марғилоннинг ўтган асрнинг биринчи ярмидаги маданий муҳитига доир кизиқарли маълумотлар ўрин олган.

МУҚАДДИМА

Қадим-қадимдан Марғилон хунармандлар юрти бўлганлиги боис, ўзининг атласу адраслари билан азалдан бутун дунёни ўзига ром этиб келади. Чунончи, Марғилон «Ёдгорлик» корхонаси матоларидан тайёрланган кийимлар дунёнинг кўплаб мамлакатларидан келган сайёҳлар томонида севиб харид қилинади. Чунки бу ерда тайёрланган матолар ўзининг ҳарирлиги, сержилвалиги ҳамда табиий бўёқларнинг ёрқинлиги билан ҳар қандай кишини бир қарашдаёқ ўзига ром этади. Чиндан ҳам бундан бир неча йиллар аввал кадрдонимиз Маҳмудхон ака Ҳошимов ҳар гал биз фаолият кўрсатаётган мазкур «Ёдгорлик» фабрикасига ташриф буюрар экан, бу ерда ишлаётган моҳир уста хунармандларнинг мато тўқиш борасидаги санъатига қойил қолганлигини таъкидлаб, барчамизга ота-боболаримиз тўғрисида қайта-қайта саволлар берар эди. Шундай пайтларда Маҳмудхон акамизга керакли жавобларни берган бўлса-да, «Аслида сиз ва менинг ота-болаларимиз Иброҳимхўжа, Муҳаммадшоҳхўжадек ҳақида бутун бошли китоб ҳам ёзса бўлади», дея юрак тубида шу вақтга қадар ҳеч кимга айтмаган армонларини бирма-бир сўзлаб берарди. Афсуски ўша вақтларда, ушбу мавзудан сўз очишнинг имкони йўқ эди. Шу сабабдан у кишига келгусида албатта аждодларимиз тарихига доир китоб тайёрлашга сўз берган эдик. Дарҳақиқат йиллар ўтиб, мустақиллигимиз туфайли Маҳмудхон аканинг армонларини қоғозга туширишга шарт-шароит юзага келди. Орадан йиллар ўтди. Фурсат етиб ваъдага мувофиқ, ўша айтилган мавзу бўйича китоб тайёрлашга киришдик.

Улуғ олим, дин ва давлат арбоби мухтарам
Алихонтўра Соғуний ҳазратлари (1885–1976) ўз
асарларининг бирида

*Сўзлар бўлсанг далилларинг келтиргил,
Ё бўлмаса оғзинг очмай ўлтиргил. –*

дея тарихдан сўз очганда, далилларга асосланиш кераклигини таъкидлаб ўтган эди. Биз ҳам ушбу китобни нашрга тайёрлаш жараёнида имкон қадар аниқ ва асосли маълумотларга таянган ҳолда ёзишга ҳаракат қилсак-да, аксарият ҳолларда уддасидан чиқа олмай, оғзаки маълумотлардан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Бунинг сабабини, оддийгина қилиб, ёзма манбаларнинг етарли эмаслигида деб биламиз.

Маълумки, собиқ совет давлатининг етмиш йилдан зиёд давом этган мустабид тузуми даврида тарихга бўлган бир ёқлама қараш натижасида тарихий маълумотларга атайин ўзгартиришлар киритишга уринишлар бўлган. Натижада айрим тарихий воқеалар тафсилоти нотўғри тарзда талқин этилган. Шу сабабдан совет даврида чоп этилган мавзуга оид адабиётларни кўздан кечириш мобайнида холислик нуқтаи назаридан қарашга ҳаракат қилдик. Бу ишни қанчалик удалай олганимизни сиз китобхон ҳукмига ҳавола этдик.

МАРҒИЛОН ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

Марғилоннинг бир-икки аср олдинги тарихига доир маълумотлар нафақат маҳаллий тарихчилар, балки хорижлик тадқиқотчиларнинг асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, француз тадқиқотчиси Элиза Реклю XIX асрнинг охирида Марғилон тўғрисида қуйидаги таърифни келтиради:

«Марғилон бир неча чақиримгача чўзилган боғлар билан ўралган бўлиб, унинг ҳар тарафидан гумбазлар ва масжидларнинг салобатли миноралари қад кўтарган. Ушбу шаҳар ўзининг географик жойланиши ва соғлом иқлими туфайли рус ҳукумати томонидан Фарғона ўлкасининг бўлғуси пойтахти сифатида танланган эди. Бироқ Марғилонда рус шаҳари маҳаллий шаҳар ёнида барпо этилмай ундан 15 чақирим узоқликда жойда бунёд этилди»¹.

Элиза Реклю билан бир даврда яшаган яна бир француз сайёҳи Мари Бурдон Марғилон тўғрисида кўрган-кечирганларини ўзининг «Париждан Самарқандгача» номли китобида тилга олади:

«Биз...Марғилон шаҳридан ўтдик. Барча уйлари худди ҳаммомли уйларга ўхшаб кетади. Бекчурин жанобининг уйи Худоёрхоннинг уруғларидан бири томонидан қурилган... Серҳашам шарқона услубда безалган саройча кенг ва чиройли боғнинг ўртасида жойлашган. Ҳамма жойида ариқ бор...Бир катта ҳовузнинг атрофида қамиш девор мавжуд. Бу нарса ҳовузда чўмилганликлари учун ўраб қўйилган.

[Марғилонда] бир мусулмон мактабни кириб кўрдик. У Тошкентдагидек мухаташам бўлмасада, болалар дарсларни жуда яхши ўқиётган эдилар. Янги Марғилоннинг кўчалари

¹ Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. VI том. СПб. Издание картографического заведения А. Ильина. 1892. С. 406.

катта ва чиройли бўлиб қурилиш ҳолатидадир. Қалъаси шаҳарнинг охириги қисмида жойлашган.

Марғилоннинг 60 минг нафар аҳолиси бўлиб, худди Хўканд сингари ўн икки дарвозаси бор... ушбу шаҳар Фарғона водийсидаги энг қадимги шаҳарлардан саналади»².

Ўша даврларга оид рус тилида чоп этилган адабиётларда «Марғилон асосан туб аҳолидан иборат бўлган шаҳар. Аҳолиси 47 минг киши (1910 йилги маълумот)дан иборат. Марғилон гилам, ипак матолари ва мевалари ҳамда катта бозори билан муҳим савдо маркази сифатида доврўғ қозонган шаҳардир»³, дея таъриф келтирилади.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, Марғилон шаҳри ўзининг ўрта асрлардаги қадимий ҳолатини ХХ асрнинг бошига қадар сақлаб келган. Масалан, Марғилон шаҳрининг мудофаа деворлари ХХ аср бошларига қадар қисман бўлса-да, мавжуд бўлган. Хусусан рус тадқиқотчиси В. И. Масальскийнинг келтирган маълумотига кўра, ХХ аср бошларида қачонлардир шаҳарни ўраб турган шаҳар деворининг қолдиқлари баъзи жойларда кўзга ташланиб турган⁴. Кейинчалик бу девор қолдиқлари ҳам сақланмаганлиги туфайли қадимги деворлари ҳақидаги хотиралар ҳам ўз-ўзидан унутилиб кетган кўринади.

Ёзма манбаалар ва тадқиқотчиларнинг асарларидаги қайдномларга кўра XIX асрда Марғилон шаҳрининг 12 та

² Ujfalvy-Bourdon,. De Paris a Samarkand. Le Ferghanah, le Kouldja et la Sibirie occidentale. Impressions de voyage d'une Parisienne. Paris, Librairie Hachette 1880. p 293-300.

³ Азиатская Россия. Том первый. СПб., Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелья. 1914. С.326.

⁴ Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 705.

дарвозаси .мавжуд бўлганлиги хақида маълумотларга эгадирмиз⁵.

Қизиғи шундаки, Марғилон шаҳри дарвозалари ва уларнинг номланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳам турличадир. Биз бу ўринда А. К. Писарчик ва В. Д. Жуковлар келтирган маълумотларни қиёслаб кўрсатишимиз мумкин. Ваҳоланки, иккала олимлар ҳам Марғилон дарвозалари тўғрисидаги аҳоли орасидаги хотираларини бир вақтда яъни 1938-1939 йилда ёзиб олган эдилар.

А. К. Писарчик келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Маъоз ибн Жабал; 2) Нодирмат; 3) Тошлоқ; 4) Хотин ариқ; 5) Бахрин; 6) Гулчаман; 7) Машад; 8) Эшон дарвоза; 9) Олтиариқ дарвоза; 10) Сармозор; 11) Суқтепа; 12) Чимён.⁶

В. Д. Жуков келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Ёрмозор; 2) Ёйилма; 3) Янгиқўрғон; 4) Тошлоқ; 5) Нодирмат; 6) Шахрихон; 7) Ёзёвон; 8) Шомирза; 9) Болтакўл; 10) Кўқон; 11) Машат; 12) Сурхтепа.⁷

XIX асрда яшаб ўтган Жунайид Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамои» асарида келтирган маълумотларига кўра, юқорида тилган олинган дарвозалар

⁵ Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон хақида сўз. – Ф.: «Фарғона», 2006. 12-б.

⁶ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956. С.157.

⁷ Жуков В. Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала // Труды института истории и археологии. Том IV.- Т.: Издательство Академии Наук, 1951. С. 73.

номидан бошқа яна Марғилон шахрининг Садкак дарвоза ва Киргил дарвоза сингари дарвозалар ҳам мавжуд бўлган.⁸

Маълумотларга кўра, шаҳарнинг ҳар бир дарвозаси махсус соқчилар томонидан доимо кўриқлаб турилган. Кейинчалик XIX асрнинг охирига келиб, ушбу масъулиятли вазифа маҳаллий миршаблар зиммасига юклатилган. Ўша даврларда Марғилон Қаландархона, Сафилтўда, Тошмозор, Машад сингари даҳалардан иборат бўлиб, уларнинг таркибида 200 дан ортиқ маҳаллалар мавжуд бўлган.⁹ Шаҳар осойишталигини таъминлашни 361 нафар элликбошиларга топширилган эди¹⁰. Ушбу маъмурий ҳудудлар тўрта волост бошқарувчиси ва тўртта маҳаллий қозилар томонидан идора этилган. Тарихчи Муҳаммад Азиз Марғиноний ўша даврдаги Марғилон қозилари ҳақида шундай маълумотлар келтиради:

«1876 масиҳо тарихида ўрусия Марғилонга дохил бўлган вақтда майид номлари зикр бўлинган қозикалону домулло ўзларини маъзул қилиб олодилар ва бўлаклари эса қозиликда қолдилар. Чунончи ўрусия Марғилонга келган вақтда катта устоз муллалардан икки киши бор эди Иккалалари ака-ука эдилар. Акалари домулло Муҳаммад Бобо ва укалари Мамуд бобо эдилар. Бу амалларни Худоёрхон ёки Маллахон уларга берган эди. Бу азизлар Хўқанд давлати борлиги замонида аксар катта шоҳона мажлисларда ёки фатво, ривоят, ҳалли масъалайи мушиқларда бу ака-уканинг улуглиқ мартабалари халойиққа маълум бўлинур эди. Хону беклар қадрларини билиб, кўп иззату икром қилардилар. Ўрусия келган вақтда

⁸ Набиев Р. Н. Истории Кокандского ханства. – Т.: «Фан», 1973. С.354.

⁹ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. – Т.: «Фан», 1983. С.23.

¹⁰ Ханкельдыев Н. Маргилан. – Т.: «Узбекистан». 1968. С. 11.

бу қози домуллолик ва қозилик ишига аралашмасдан мударрислик қилиб ётдилар. Домулло Муҳаммад Амин (Бобо) охунд эски аъмоллик ишига арлашмасдан хуфия сулуки илм ал-ҳол мақсадига ўтириб, дарс айтмоққа ҳавола қилиб турардилар.

Шул қозикалондан кейинги мартабадаги қозилар Поччажонхўжа қози ул-қуззот ва ҳам қози раис Юнусали хўжадир. Бу иккааласи, чунончи Поччажонхўжа қози ул қуззот Маиҳад даҳаси ва Юнусалихўжа қози раис Қаландархона даҳасига қози эдилар.

Аслида бу иккала қози ул қуззот ва қози раисни ҳам Худоёрхон ёки Маллахон китоб ўқиттириб қози қилган экан. Шул вақт Тошмозор даҳасига қозилик қилиб турган Хўжажон хўжа қози мазкур қозикалон домуллонинг олдиларидаги аълам ва муфтийларнинг бири эди. Ўрусия давлатини ҳеч ким Хўжажон хўжадек кўрган эмасдур. Ушбу замондаги қозиларнинг дурустроги ва пешқадами шул кишидур.

Андин сўнгра Мулло Бузрукхон қози. Булардан кейин Сафилтўда қозиси Мулло Музаффархон. Бу кишидан кейинги мартабада Ёзёвон қозиси Мулло Шоҳ Умар.

Ушбу одамлар мусулмон хонларининг вақтида қўлига қалам ушлаб юртга хизмат қилиб, аралашиб юрган. Хўжажон хўжа ва Мулло Бузрукхўжа фатво ишига моҳир эдилар.

Шул вақтда ўрин ва амал ишига ҳеч аралашмасдан бир кунжида китобу қоғоз қилиб ётган икки азаз уламо бор. Бири Мулл Ҳошимхўжа эшон. Ва иккинчиси Мулло Тўхтаназар аълам. Улар фатво ишига яхши эдилар»¹¹.

¹¹ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий... 68-69-б.

Маълумотларга кўра, Поччажонхўжа Эшонтўра ўғли Машҳад даҳаси қозиси бўлиб, 1890 йилги қозилар йиғилишида шу даҳанинг қозиси этиб сайланган.

Хўжажонхўжа Низомиддинхўжа ўғли бўлса, Марғилоннинг Тошмозор даҳасида туғилганлар. Эски Марғилонда 100 таноб ерлари бўлган. 1890 йили қозиликка сайлаш учун номзодлари кўрсатилганда ёшлари 55 да бўлган.

Марғилоннинг Сафилтўда даҳасига қозилик қилган Музаффархўжа Мансурхўжа ўғли бўлса, ўз даврининг машхур уламоларидан бири сифатида танилган. Ул зот жуда кўплаб нодир қўлёмалар, айниқса саййидлар хонадонига мансуб шажара ва хужжатлар айнан унинг қўл остида сақланган эди. Жаҳонга маълум машхур бошқирд шарқшуноси Заки Валидий Тўғон (1890-1970) XX аср бошларида у билан кўришиб, кўплаб Марғилон тарихига доир нодир хужжатлар билан танишишга муяссар бўлган эди¹².

Музаффархўжа Мансурхўжа ўғли вафот этган йили ул зотнинг набиралари Мухтарамхон ҳам вафот этган. Уларнинг вафотиларига Рожий Марғилоний форс-тожик тилида тарих битган бўлиб таржимаси куйидагича:

«Дилим бугун жудолик алаmidан ниҳоятда махзун ва зору нолон. Чунки бизларга беш кун ичида икки мусибат бўлиб бизни ғам саҳросига ташлаб кетди. Биринчиси қиблагоҳим Мулла Музаффархон қозининг ўлими бўлса, иккинчиси набиралари Мухтарамхоннинг вафот этишидир. Уларнинг бири гўё дил бўлса иккинчиси ширин жон каби бўлиб дину дунё чироғи эдилар. Аввалгиларининг ўлими жумадул-аввал ойининг иккинчисида, иккинчилариники эса

¹² Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии . Вып 2-й Т., 1916. С 73.

бешинчи кунда бўлди. Қиблагоҳларин вафоти ҳақида хотифдан шундай овоз эшитдимки, у деди: «У ризвон боғига кетди». Ёшлари гуноҳлар кечирилиши ва қабулнинг аломати бўлмиш саксон учда эди. Умидим боғи бўлмиш набиралари эса эллик ёшда пинҳон бўлдилар. Айни ёшлик аййомида хурлар ҳузурига кетдилар. Энди ҳазрат Ваҳҳобу зул-жалолдан умид шулки уларни фазли билан шаҳидлар қаторига ёзиб қўйса.

Уларнинг вафот санаси 1329 ҳижрий, 2 жумадус сонийда бўлган. Бу милодий сана бўйича 1911 йил, 30 майга тўғри келади»¹³.

Мулла Тўхтаназар аълам Муҳаммад ўғли ҳам узоқ вақт бир Машҳад даҳасининг қозиси сифатида фаолият кўрсатган эди. Бундан ташқари Бузрукхўжа қози Исмоил маҳдум ўғлиҳам шу даҳанинг қозиларидан бири бўлган. Бу зот ҳақларида Рожий тарих марсия ёзган.

Ўзбекистон Ресубликаси Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар орасида сақланаётган Марғилон қозилари билан боғлиқ ҳужжатларда саховатпеша Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғлининг номи тилга олинади. Марғилон қозилари томонидан бу қадар ҳурматга сазовор бўлган шахс ким. Нима учун Муҳаммадшоҳхўжа номи XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларига доир ҳужжатларда тез-тез тилга олинади?

Маълум бўлишича, ўша даврдаги Марғилон адабий муҳити ва санъати билан боғлиқ жараёнларда Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғли хонадонининг ҳам маълум маънода ўз ўрни бўлган. Чунки бу хонадон вакиллари нафақат сармоядор балки ўз даврининг етук ижодкорлари сифатида бизнинг кунимизгача қатор

¹³ Ушбу маълумот Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан олинди.

қўлёзмалар қолдирганлар. Бу ҳақда китобнинг кейинги бўлимларида сўз юритамиз.

СОҲИБДАВЛАТ МУҲАММАДШОҲХҲҲЖА

Тарихдан маълумки, дуру жавохирлар ўлкаси бўлган Туркистонга қизиқиш Рус давлатида Пётр биринчининг ҳукмронлиги давридаёқ бошлаган эди. Чор ҳукуматининг Туркистонга қарши босқинчилик юришлари эса Пётр сиёсатининг мантиқий давоми бўлди¹⁴. XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё хонликларини Россия империяси томонидан босиб олиниши хавфи туғилди. Россия ҳукумати ўзбек хонликлари тўғрисида аниқ маълумотлар тўплаш ва уларни синчиклаб ўрганишга киришди. Орол бўйлари ва Каспий денгизи шарқий соҳилларига ҳамда хонликларнинг ичкарасига бир қанча илмий ва ҳарбий экспедициялар уюштирди. Хонликларни босиб олиш учун кенг ҳарбий сиёсий тайёргарлик кўра бошлади. Ўрта Осиё Россия учун энг арзон хом ашё манбаи ва тайёр саноат молларини сотадиган бозор сифатида зарур эди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан Россия саноати, айниқса ип-газлама саноати ривожланиб хом ашёга эътиёж борган сари кучайиб борди. XIX асрнинг ўрталарида икки мустамлакачи давлат Россия ва Англиянинг стратегик манфаатлари Ўрта Осиёда тўқнашди ва икки ўртада ўзбек хонликларини эгаллаш учун рақобат кучайди¹⁵.

Россия Туркистонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олиш учун хонликлар билан дипломатик ва савдо алоқаларини кучайтиришга ҳаракат қилди. Подшо ҳукумати кўшинлари XIX асрнинг 40-йиллар охири ва 50-йиллар бошидан аниқ режа асосида шиддат билан Туркистонга бостириб кела

¹⁴ Туленов Ж, Фафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. 12-б.

¹⁵ Архипов Н.Б. Средне-Азиатские республики. – М.: «Госиздат», 1938. С.9.

бошлади¹⁶. 1852-1853 йилларда Қўқон хонлигига қарашли Окмачит, Кўмишқўрғон, Чимқўрғон, Қошқўрғон ва бошқа кўпгина жойлар рус армияси томонидан бирин кетин ишғол этилди¹⁷. 1861-1863 йилларда чор кўшинлари Қўқон хонлигига устма-уст зарбалар берди. Хуллас, 24 йиллик (1852-1876) жангу жадаллардан сўнг Россия Туркистоннинг қудратли бир давлати - Қўқон хонлигини кўшиб олиш эмас, балки босиб олишга эришди. 1876 йилнинг 19 феввалида Рус подшосининг фармони билан Қўқон хонлигининг ҳудуди Фарғона вилоятиги айлантирилди ва Туркистон ўлкаси таркибига киритилди¹⁸.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Чор истилочилари Туркистон ерларини эгаллаш учун ҳар қандай ваҳшийлик ва қотилликдан тап тортишмаган. Масалан, Фарғона водийсида генерал М.Д Скобелев томонидан минглаб тинч аҳоли қириб ташланган. Биргина Андижон шаҳрини тўпга тутилиши чоғида уч минг чоғли одам вайроналар остида қолиб кетган¹⁹. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўз чиқишларининг биридв қуйидагиларни айтган эди: «Подшо Россияси Туркистонни босиб олгач халқнинг қонини тўкиб, ўлкани Россия империясининг мустамлакисига айлантирди, бутун турмуши, урф одатлари, маданий негизлари зўравонлик билан барбод этилди»²⁰. Ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини ўз

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. –Т., 1997.158-б.

¹⁷ Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – М.: «Восточная литература», 1958. С.222.

¹⁸ Бобобеков Ҳ. Қонли тарих // Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.: «Мерос», 1991. 238-б.

¹⁹ Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. – Т.: «Нур», 1992. 12-б.

²⁰ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: «Шарқ»,1998. 5-б.

қўлида тўплаган Туркистон ўлкасининг генарал-губернатори бу ердаги халқларнинг «ярим пошшосига» Туркистон эса Россиянинг тожидаги дурга айланди. Чор Россияси «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низоми»ни тасдиқлади. Бу билан у ўлкадаги мустамлакачилик сиёсатини қонун тариқасида мустаҳкамлади²¹.

Туркистон шу тариқа чор Россиясининг том маънодаги мустамлакасига айланди. Маҳаллий халқ учун мустақиллик ўтмишга айлана бошлади. Фитрат бу ҳақда ўзининг «Юрт қайғуси» шеърий тўпламида «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасинда Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир»²², деб ёзган эди.

Ўлкадаги меҳнатқаш халқ оммасининг аҳволи ҳаддан ташқари оғирлашди. Чунки, энди у икки томонлама, ҳам чор мустамлакачилари, ҳам маҳаллий бойлар томонидан эксплуатация қилинадиган бўлди. Миллий зулм мустамлакачилик зулми билан қўшилиб кетди.

Маълумки, Фарғона водийси халқлари бир неча минг йиллар мобайнида деҳқончилик, чорвачилик ва миллий ҳунармандчилик билан шуғулланиб бу соҳаларнинг етук билимдонлари сифатида донг таратган эдилар. Ернинг унумдорлиги ва ҳосилдорлиги Фарғона водийсида пахтачилик ва боғдорчиликда юқори ҳосил олишини таъминлаган. Шу сабабдан Қўқон хонлиги босиб олингач, Чор Россия ҳукумати Фарғона водийсини саноатнинг хом ашё базаси сифатида кўриб, бу ерда пахтачилик ва пиллачилликни ривожлантиришга диққат-эътиборини

²¹ Ўзбекистон тарихи. I том. Иккинчи китоб. – Т., 1957. 94-б.

²² Болтабоев. Ҳ. Юрт қайғуси // Шарқ юлдузи. 1992. №4. 181-б.

қаратган²³. Чор маъмурлари шу аснода пахта ва пилла этиштириш ва уларга қайта ишлов бериш корхона ва заводларни барпо этишга эътиборини қаратдилар. Уларнинг барпо этилиши билан гўёки Фарғона водийсида саноатнинг ривожланишига олиб келгандек туюлса-да, аслида Чоризм ўз мустамлакаси сиёсатида бутун Туркистонда бўлгани сингари Фарғонада ҳам йирик саноатни ривожлантирмаслик йўлини тутган эди. Шу тарзда рус капиталистлари арзон хом ашёга эга бўлиш баробарида, улардан Россияда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариб, яна Туркистонга олиб келиб, юқори нархда сотиб бойиш имкони берган.

²³ Бу ҳақда қаранг: Вилькинов А. Гренажная станция у опытная хлопковая плантация за 1885-1887 годы // Туркестанские ведомости № 42-43. ФОКМ КП №5858; Заорская В.В. Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. – П., 1915; Цвибек М. Из истории капитализма в России хлопчатобумажная промышленность. – Л., 1925; Предтеченский А.А. Работа хлопковые очистительных заводов Туркестана 1921-25 гг. М., 1926; Экономические очерки хлопководство, хлопковой торговых и промышленности Туркестана. – М., 1926; Архипов Н.Б. Средне-Азиатские республики. Москва: Госиздат.1938; Бартольд В.В. Хлопководство в Средней Азии. Сочинения. II. Часть 1. – М.: «Наука», 1963; Акрамов Ш. Из истории хлопководства в дореволюционном Туркестане конца XIX- начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. –Т., 1971 №5; Файзиёва З.Т. Качества в Туркестане во второй половине XIX века // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1972. № 1; Тошпўлатов Ф. XIX аср охири XX аср бошларида Ўзбекистон саноати характеристикасига доир (Фарғона вилояти мисолида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1976. №3; Зиёев Х. Чоризм ва пахта якка ҳокимлиги // Шарқ юлдузи. 1991. №5.

Мустамлакачилик шаротида Туркистониг барча моддий бойликлари чор Россияси ихтиёрига ўтди. «Агар чор ҳарбийлари Туркистон ўлкасини босиб олиб, чинакам жавоҳирни қўлга киритган бўлса, ҳақли равишда айтиш мумкинки бу жавоҳирнинг бири-пахта эди»²⁴. Бу борада тарихчилар А.Дехқонов ва Ж.Саттороваларнинг «XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида Фарғона вилоятида пахта тозалаш саноатининг вужудга келиши тарихидан» номли мақоласида келтирган қуйидаги маълумотларга эътибор берайлик:

«XX аср бошларида Туркистон ўлкаси эҳтиёжлари учун зарур бўлган саноат маҳсулотларининг 82 фоизи Россиядан келтирилар, ўлкада тайёрланадиган қишлоқ хўжалик хом-ашёсининг 85 фоизи эса ўлкадан Россияга ташиб кетилар эди. Ташиб кетиладиган саноат хом-ашёсининг марказида эса пахта толаси турар эди. Фикримизнинг исботи учун XX аср бошларига келиб империянинг тўқимачилик саноати ялпи саноат маҳсулотининг 27,3 фоизини ташкил этишини келтириб ўтиш кифоядир.

Ўлкада пахтачиликнинг кескин юксалиши империянинг чет элларга сарфлайдиган 70 миллион олтин пулини тежашда ёрдам бергани ҳам тўқимачилик, газлама саноатининг гуркираб ўсишига туртки берди.

Шу боис чор ҳукумати ўлкада пахтачиликни кескин ривожлантиришига қаратилган қатор чора-тадбирларни белгилади. Қўқон биржа комитетининг 1911 йил учун ҳисоботида Фарғона ва умуман ўлканинг бутун қувватини пахта ва ипак етиштиришига қаратиб, эвазига Россиядан дон ва тайёр маҳсулот келтириш лозим. Четдан эртапишар ва ҳосилдор пахта навларининг

²⁴ Зиёев Ҳ. Чоризм ва пахта якка ҳокимлиги // Шарқ юлдузи. 1991. №5. 174-б.

келтирилиши ҳам ана шу мақсадлар учун қўйилган қадамлар саналар эди. бўлса, Қўқон уездида пахта ерлари жами экин майдонининг 50 фоизидан ортигини ташкил этарди.

Айрим волостларда эса бу кўрсаткич ундан ҳам юқори эди. Жумладан, Қўқон уездининг 8 та волостида бу миқдор 75 фоизни ташкил этса, Аравон, Ганжиравон, Кенагас волостларида пахтадан бошқа экин экилмас эди. Шу тариқа ўлкада дастлабки пахта тозалаш заводлари вужудга кела бошлади.

Фарғона вилоятида энг дастлабки пахта заводи Қўқон уездида 1881 йили савдогар Л.Яхтин томонидан қурилди. 1880 йилга келиб, уларнинг сони вилоятда 23 тага етади, унинг 7 таси Қўқон уезди ҳиссасига тўғри келган эди. XIX аср охирларига келиб уларнинг сони вилоят бўйича 90 тага етди. 1890-1900 йиллар оралигида биргина Қўқон уездининг ўзида 9 та пахта тозалаш заводи янгидан ишга туширилди. 1913 йилга келиб вилоятда 167 та пахта тозалаш заводи мавжуд эди»²⁵.

Айтиш жоизки, Чор Россияси даврида қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бўлган пахтачилик ва пиллачилик соҳасига саноатнинг хом ашёси сифатида қараш билангина ўрганилган бўлса, шўролар даврига келиб бу мавзу Чор ҳукуматининг сиёсатини қоралаш учун керакли мавзуга айланиб қолди. Фарғона водийсида сармоядорлик муносабатларини вужудга келтириш ва шакллантириш учун интилган тadbиркорларга «ишчи ва деҳқонларни эзувчи золим капиталистлар» деб қараш авж

²⁵ Дехқонов А., Сатторова Ж. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида Фарғона вилоятида пахта тозалаш саноатининг вужудга келиши тарихидан (Қўқон шаҳри ва уезди мисолида) // «Қўқон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 203-205-б.

олди. Оқибатда маҳаллий бойлар орасидан етишиб чиққан Фарғона водийсининг йирик сармоядорлари Миркомил Мўминбой ўғли, Шокир ноиб Мулла Қаландар ўғли, Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғли, Саййид Аҳмадхўжа Гиёсхўжа ўғли, Абдурахмонхўжа Бузрукхўжа ўғли, Мулло Отабек Орифхўжа ўғли, Зоҳидхожи Мусобой ўғли, Мирвоҳид қори Гофуржонбой ўғли, Мираби Мирмаҳмудбой ўғли, Умар эшон Зокирбой ўғли, Мирбоқи Мироқил ўғли, Авазбой Ниёзмухаммад ўғли, Орифжон Азимбой ўғли, Аҳмадхон Ҳасанхон ўғли, Юсуфжон Устабой ўғли, Мулла Юсуфбой Муҳаммадмусобой ўғли, Дарвешали Хатамбой ўғли, Мулла Қирғизбой Машраббой ўғли, Нуриддин хожи Муҳиддинбой ўғли, Мирза Аҳмад Рустам оғалиқ ўғли, Қодирхўжа Абдураззоқхўжа ўғли, Мулла Умар Абдухоликбой ўғли сингари ўнлаб ишбилармонларнинг меҳнат фаолиятига муносиб баҳо берилмади. Уларнинг аксарияти собиқ совет ҳукуматининг дастлабки йилларидаёқ халқ душмани сифатида отиб ташланган бўлса, айримлари узоқ юртларга кетишдан бошқа чора топа олмадилар.

Мавзуни узоқдан олиб келишимизнинг боиси шундаки, XIX асарнинг охирида XX асрнинг бошларида Фарғона водийсида пахта саноатининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшган маҳаллий сармоядорларнинг йирик корхона соҳибларига айланишига айнан пахта хом ашёси сабаб бўлган эди. Биргина Фарғона вилоят генерал-губернаторлигининг ўзида 1905 йилга келиб ўттизга яқин сармоядорлар қўлида пахта тозалаш заводлари мавжуд бўлганлиги тўғрисида 1905 йилда Москва шаҳрида чоп этилган «Золотая книга Российской империи» китобидаги маълумотларда ҳам кўрсатиб ўтилган:

«1. Мўсабоев Зоҳидхожи – 1899 йилда Қўқон шаҳрида ўзининг биринчи пахта тозалаш заводини барпо қилган. У

хом ашени ўзи Қайнар волостининг Аширкул мерган қишлоғидаги ерларда етиштирган. Йиллик савдо айланмаси 150 минг рублни ташкил этган.

2. Мирвоҳид қори Гофуржонбоев – йирик савдогар. Ўзининг дастлабки савдо манфактураларидан бирини 1870 йилда Қўқон шаҳрида ташкил этган. У асосан пахта, ипак, гилам, юнг сингари маҳсулотлари билан савдо юритган. Қошғар вилоятида ҳам бир неча савдо тармоқларига ҳам эга бўлган. Йиллик савдо айланмаси 400 минг рублни ташкил этган.

3. Мирроби Мирмаҳмудбоев – Фарғона водийсининг йирик савдогарларидан бири бўлиб, 1890 йилларда пахта, ипак хом ашеси ва чой савдоси билан шуғулланган. Савдодан ташқари Қўқон шаҳрида ва унга яқин Қайнар қишлоғида иккита пахта тозалаш заводларига эгалик қилган. Йиллик савдо айланмаси 250 минг рублни ташкил этган.

4. Умар эшон Зокирбев – XIX асрнинг 70-йилларидаги Қўқоннинг машҳур савдогарлардан бири бўлиб, 1900 йилда Ганжиравон волостининг Навбахор қишлоғида пахта заводини барпо этган. 1896 йилда у Давлат банкининг ҳисобга олиш кўмитасининг аъзоси этиб тайинланган. Йиллик савдо айланмаси 200 минг рублни ташкил этган.

5. Солиҳжон – Олимжон Ҳожиевич Муҳаммаджонов – 1864 йилда савдо фаолиятини ташкил этган. 1891 йилда Қўқон шаҳри ва Марғилон уездининг Шаҳрихон қишлоғида пахта тозалаш заводларини барпо қилган. У Давлат банкининг аъзоси сифатида фаолият олиб борган. Ҳукумат олдида кўрсатган меҳнатлари Станислав ва Анна тасмасидаги олтин ҳамда кумуш медаллари билан тақдирланган.

Йиллик савдо айланмаси 100 минг рублни ташкил этган.

6. Мирбоқи Мироқилов – улгуржи чой савдоси билан шуғулланган йирик сармоядор. 1875 йилда савдо фаолиятини ташкил этган. У чойни бевосита Хитойдан ички бозор эҳтиёжига етказиб бериш билан машғул бўлган. Мироқилов у Давлат банкининг ҳисобга олиш кўмитасининг аъзоси бўлиб, кўрсатган хизматлари учун Станислав тасмасидаги олтин медали билан тақдирланган. Йиллик савдо айланмаси 150 минг рублни ташкил этган.

7. Авазбек Ниёзмухамедов – 1890 йилларда пахта савдоси билан шуғулланган. Унинг тасарруфида 100 десятинага яқин ерлар бўлиб, пахта, шоли, буғдой етиштирган. Ҳар йили 120 пуд пахта сотиб олган.

Йиллик савдо айланмаси 60-70 минг рублни ташкил этган.

8. Абдурауф Азимбоев – 1904 йилда Риштон волостининг Қуйи Риштон қишлоғида пахта тозалаш заводини ташкил этган. Йиллик савдо айланмаси 7 минг рублни ташкил этган.

9. Аҳмадхон Ҳасанов – Марғилон уезди Олтиарик қишлоғида 1892 йилда пахта тозалаш заводига асос солган. 1892 йилдан Кўкон шаҳрида майда савдо билан шуғулланган. Йиллик савдо айланмаси 150 минг рублни ташкил этган.

10. Юсуфбой Устабоев – 1888 йиллардан бошлаб Наманганда пахта савдоси билан шуғулланган. 14 йил давомида «Катта Ярослав манфауктураси» билан ҳамкорликда савдо-сотик ишларини олиб борган. Йиллик савдо айланмаси 300-400 минг рублни ташкил этган.

11. Мулла Юсуфбой Муҳаммад Мусабоев – 1845 йилда Наманган шаҳрида пахта тозалаш заводига асос солган. У Наманган савдогарларининг етакчиси сифатида, Наманган шаҳрининг депутати этиб сайланган. У Россиянинг Шуя шаҳри ва Владимир губерняси ўртасида

савдо- сотиқ ишларини олиб борган. 1900 йилда Парижда ташкил этилган халқаро кўргазмада иштирок этган. Йиллик савдо айланмаси 300 минг рублни ташкил этган.

12. Мулла Қирғизбой Машрабоев – 1890 йилда Наманганда пахта тозалаш заводини ишга туширган. У Москва савдо фирмалари билан фаол савдо-сотиқ ишларини олиб борган. Наманган шаҳридаги ун тегирмонларига эгалик қилган. Йиллик савдо айланмаси 150 минг рублни ташкил этган»²⁶.

Мазкур китобда шунингдек яна бир нечта Фарғона водийсининг йирик сармоядорларининг ўша даврларига меҳнат фаолияти тўғрисида кизиқарли маълумотлар келтириб ўтилган. Шулардан бири Мулло Шокир Қаландаровдир.

«Риштон волостининг бошқарувчиси Машокир (Мулла Шокир) Қаландаров 1845 йилда Қўқон уездининг Риштон волостидаги Риштон қишлоғида туғилган. Унинг отаси Худоёрхон ҳукмдорлиги даврида саркор лавозимини эгаллаб турган. Қўқон хонлиги руслар томонидан эгаллангач волост бошқарувчиси этиб тайинланган. Отасининг вафотидан сўнг Машокир Қаландаров 1881 йилдан 1898 йилгача ҳар уч йилда бир овоздан бошқарувчи (мингбоши) лавозимига сайланган. Ўшандан буён ҳукумат томонидан тайинланиб келинмоқда. Қаландаров икки марта уйланган ва беш нафар фарзанди бор. Қишлоқ хўжалигини яхши кўрганлиги сабабидан катта майдондаги қўриқ ерларни ўзлаштириб, уларни ободонлаштириши мақсадида ўз ҳисобидан ариқлар қаздирди. Қаландаров саховатпешалиги билан эл-юрт орасида катта обрў қозонган ва юрти учун кўп фойдали ишларни амалга

²⁶ Золотая книга Российской империи. М., 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

оширган. Маърифатпарварлиги туфайли кўнлаб мадраса ва мадрасаларни барпо этди. Аҳолининг сеvimли зиёратгоҳи Шоҳимардон мазорини таъмирлаш учун ўз ҳисобидан 60000 минг рубл маблағ сарфлади.²⁷ 1900 йили ҳаж зиёрати учун Маккага борди.

Хизмат давомида Қаландаров фидокорона меҳнатлари учун бир неча бор Станислав тасмасидаги катта ва кичик кумуш медаллари билан ҳамда Анна тасмасидаги кичик олтин медали шунингдек, биринчи даражали зар чопон сингари ҳукуматнинг олий мукофотлари билан тақдирланган. Бундан ташқари 1896 йили қайта рўйхатга олиш медаллари билан ҳам мукофотланган»²⁸.

Бундан кўринадики кўҳна тарихга бой Фарғона водийси халқларининг XIX – XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётида юқорида номлари зикр этилган маҳаллий сармоядорларнинг фаолияти муҳим аҳамият касб этган.

²⁷ Шокир мингбошини Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорини таъмирлаш учун сарфланган маблағ миқдорини тасаввур қиши учун ўша даврдаги нарх-навога кўз ташласак. 1894 йилда чоп этилган «Фарғона вилоятининг йиллик обзори» тўпламида шу йилги кузда ўртача қўйнинг баҳоси 10 сўм, сигирнинг баҳоси 21 сўм, отнинг баҳоси 60 сўм бўлганлиги кўрсатилган²⁷. Шокир мингбоши бу қадар катта маблағни халқдан йиғилган даромад эвазига эмас, балки ўз қўл остидаги ерлардан тўпланган шахсий маблағи эвазига бунёд этган. Шунинг учун аҳоли уни Самарқандда Шердор ва Тиллақори мадрасаларини барпо қилган Ялантўш Баҳодирга қиёслашган эди.

²⁸ Золотая книга Российской империи. М., 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

Шунингдек, Марғилон уездининг ўзида 1897 йилга келиб ўттизга яқин сармоядорлар қўлида пахта тозалаш заводлари мавжуд бўлганлиги стастика маълумотларда кўрсатиб ўтилган:

1. Артемов Владимир Захаровичга тегишли пахта заводи 1893 йилда қурилган.

2. Матиброҳим Саримсоқовга тегишли пахта заводи 1897 йилда қурилган.

3. Мулла Охун Муҳаммадюсуповга тегишли пахта заводи 1893 йилда қурилган.

4. Отахон Баратбоевга тегишли пахта заводи 1890 йилда қурилган.

5. Савдогар Алехинга тегишли пахта заводи 1893 йилда қурилган.

6. Отахон Мираюповга тегишли пахта заводи 1891 йилда қурилган.

7. Отахон Мираюповга тегишли яна бир пахта заводи 1896 йилда қурилган.

8. Мирзакалон Мирзақосимовга тегишли пахта заводи 1891 йилда қурилган.

9. Султонмуродбек Худоёровга тегишли пахта заводи 1897 йилда қурилган.

10. Бобобек Мирзаёдгоровга тегишли пахта заводи 1896 йилда қурилган.

11. Жўрабой Матумаровга тегишли пахта заводи 1897 йилда қурилган.

12. Абдужалил Тошмуҳаммедовга тегишли пахта заводи 1896 йилда қурилган.

13. Ярослав ўртоқ мануфактурасига тегишли пахта заводи 1897 йилда қурилган.

14. Саид Аҳмад Ғиёсхўжаевга тегишли пахта заводи 1893 йилда қурилган.

15. Матғози Азизбековга тегишли пахта заводи 1896 йилда қурилган.

16. Матқосим Марозиқовга тегишли пахта заводи 1891 йилда қурилган.

17. Аҳмад Хасановга тегишли пахта заводи 1894 йилда қурилган.

18. Отабек Маюсуповга тегишли пахта заводи 1894 йилда қурилган.

19. Матқаримбек Пирназаровга тегишли пахта заводи 1891 йилда қурилган.

20. Мирза Омонбой Мирза Довутбоевга тегишли пахта заводи 1890 йилда қурилган.

21. Абурахмонхўжа Бузрукхўжаевга тегишли пахта заводи 1891 йилда қурилган.

22. Абурахмонхўжа Бузрукхўжаевга тегишли яна бир пахта заводи 1897 йилда қурилган²⁹.

23. Муҳаммадшоҳ Саййид Мусохўжаевга тегишли пахта заводи 1892 йилда қурилган³⁰.

24. Муҳаммадшоҳ Саййид Мусохўжаевга тегишли яна бир пахта заводи 1896 йилда қурилган³¹.

25. Мирмахдум Мир Саййидбоевга тегишли пахта заводи 1888 йилда қурилган.

26. Муҳаммад Райимбой Худойбергановга тегишли пахта заводи 1890 йилда қурилган.

²⁹ Абурахмонхўжа Бузрукхўжаевнинг 1897 йилда қурилган пахта заводида буг ёрдамида ишлайдиган 4 та жин аппарати ускунаси ёрдамидада 322 пуд пахта қайта ишланган.

³⁰ Муҳаммадшоҳ Саййид Мусохўжаевнинг 1892 йилда қурилган пахта заводида сув ёрдамида ишлайдиган 3 та жин аппарати ускунаси ёрдамидада 250 пуд пахта қайта ишланган.

³¹ Муҳаммадшоҳ Саййид Мусохўжаевнинг 1896 йилда қурилган пахта заводида сув ёрдамида ишлайдиган 6 та жин аппарати ускунаси ёрдамидада 700 пуд пахта қайта ишланган.

27. Савдогар А.Н. Вольфазонга тегишли пахта заводи 1896 йилда қурилган³².

Ушбу маълумотлардан кўринадики Марғилон уездидан иккитадан пахта тозалаш заводига эга бўлган сармоядорлар Муҳаммадшоҳ Саййид Мусохўжаев ва Абурахмонхўжа Бузрукхўжаевлар бўлган³³. Улар тўғрисидаги қизиқарли маълумотлар Муҳаммад Азиз Марғилоний «Тарихи Азийий» асаридан ҳам ўрин олган:

«...Эски Марғилонда қозигузарлик эшон Фиёсиддинхўжамнинг ўзлари ва ҳам бу зоти шарифнинг катта ўғиллари Саййид Аҳмадхонхўжам Марғилонда ва Тошлоқда пахта зовутлари бино қилдилар. Бу хўжамни кўриб Мулло Абдурахмонхўжа эшон зовутлар бино қилдилар. Сўнгра Мулло Мирзо Олимбой, Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўгли, Мулло Муҳаммадҷонбой ва ҳам Мулло Отабек ва бошқа бойлар зовут солиб ҳаммалари жуда равнақ топдилар...»

Ушбу замони тинчда Марғилон уездидан ва хусусан, Эски Марғилонда ва ҳам Янги Марғилонда ислом дини миллати ҳанафийдаги мўминлар ичиндаги дини мусулмонийга маҳкам ушлаган ва шариат айвонида ўтириб, роҳат қилмасликни ўзига лозим кўрган ва оммаи муслиминни бир кўз билан кўрадиган, рўза ва ифтор, қурбонлигини ўз вақтида қилиб турадиган, хатми хожани тарк этмайдиган, ўз вақтида бечораларга закот берадиган, шундай шариат ошу нонларини пиширганда янги тунликка чиқариб бермасдан, Ҳазрати Худованд раҳматидан умид тутиб, газабидан сақлаб қоларми экан деб, ризолигини излаб, мадраса ва қорихона, масжид қуриб,

³² Обзор Ферганской области за 1897 г. Новый Маргелань, 1899. С.76.

³³ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. – Т.: «Шарк», 2006. 208-б.

садақаи жория учун ўз дунёи ҳалолани сарф қилиб турган киши кимдир?

Аввал биринчи даражада – Эски Марғилонда Қозиён жамоаси Қилич Бурҳониддин уруғларидан Мулло Саййид Аҳмадхонхўжам валади ҳожи Фиёсиддинхўжа Эшон марҳум ўғли. Қозиён хонақоҳларининг қошига тарих 1320 (милодий 1902) ҳижрийда бир олий қорихона, мактабхона солиб бино этган ва унга вақф тайин қилибдилар. Иккинчи [бошиқа ўғиллари] шул маҳаллада ўз қаср эшиклари рўпарасидаги Ҳазрати Бобохон шайх ул-исломни бир Тути кўҳна (Эски тут) мадрасаси ва қорихонанинг ҳамма иморатларини бузиб ташлаб тарих 1325 (милодий 1907) йили бошлаб бир катта мадрасани Жомеъ маъа (билан, ва) қорихона, мактабхона бино қилдилар. Тамоми курсибандлари мрамардан, арманий усталарни олиб келиб ишлатиб, баланд кўтартириб катта Жомеъ масжидининг айвони ва ҳам хонақоҳи деворлари, дарсхоналари хишти пухтадан, кўа тарафи айвони, хонақоҳу дарсхонаси, томоми девор ишдан қутилиб, тепасини ёпмоқ ҳаракатига тушдилар. Бу санада, ниҳоят, масжиду хонақоси битганда, анча қиёс қилиб айтадилар, яна икки йил, яъни 1909 йилда шул мадрасани Жомеъ тамоман тайёр бўлинур экан. Андоғ бўлса, жудда катта пул сарф бўлинур. Фиёсиддинхўжа Эшонхожи Худо раҳматли жуда олийҳиммат, мақбули омма ва соҳибдавлат, имонли, соҳиби эҳсон ўғилларини худойим берибди. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши. Бири яхши мулло бўлган, мадрасани Мир Мусулмонбойга мударрис. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши давлату обрў топган кишилардир. Хўжамнинг ўзлари Марғилон маҳкумида ҳозирда биринчидурлар. Худо офатлардан сақласун. Соҳбзовут (соҳиби завод), соҳибдавлат, соҳибқобол ва хайру эҳсондир.

Камина Фарғонада Хўқанд шаҳридаги катта мадрасаларни кўрдим. Бу хўжамнинг қурилган мадрасаларининг тарҳи ва сурати ҳеч мадрасада йўқ ва сарфи харажати ҳам ўша катта мадрасаларга кетган сарфдан зиёда бўлса ҳам ажаб эмас. Таъриф қилинса ёлгон эмасдур ва ҳар ким кўрса сўнгра билинур. Масжид ва хонақоҳида ҳеч ким бу тасвирда масжиду хонақоҳ қилмабди ва сарфу харажатига чидай олмайди. Мадраса учун вақфларини тайёрлаб қўюбдурлар. Хўжаларнинг ота-оналарига раҳмат ва юз минг раҳмат демак керак.

Иккинчи – шу асрдаги соҳибқибол ва зовутдор ускуна ва дунёлари кўп, обрў топган марғилонлик Мулло Абдурахмонхўжам Бузрукхўжа эшон ўғлидурлар.

Учинчи соҳибдавлат ва соҳибзовут, Марғилондаги ҳаммом, соҳиб ускуна ва иқбол марғилонлик Мулло Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғлидур.

Тўртинчи – эски марғилонлик соҳибзовут ва соҳибдавлат Мирзо Олимбой чимёнликдур. Бешинчи – марғилонлик соҳибзовут Мулло Отабек»³⁴.

Биз мазкур китобимизда «соҳибдавлат ва соҳибзовут» дея таъриф берилган Мулло Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғли ва унинг авлодлари билан боғлиқ маълумотларни ёритишга эътибор қаратдик.

Маълумотларга кўра Саййид Мусохўжа (1837–1898)нинг Муҳаммадризохўжа, Муҳаммадалихўжа, Муҳаммадшоҳхўжа, Саййидхошимхўжа исмли тўрт ўғли ва Меҳринисо ойим исмли ягона киз фарзанди бўлиб, Муҳаммадшоҳхўжа (1862-1913) ҳаёти давомида икки марта уйланган. Биринчи аёлининг исми Халчахон (Хадичахон), иккинчисининг исми Офтобхон ойим бўлган ва улардан

³⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изохлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангилова. –Т.: «Маънавият», 1999. 52-67-б.

Иброҳимхўжа, Абдуллахон тўра, Махбубахон, Фотимахон исмли тўрт фарзанд кўрган.

Иzlанишлар давомида шу нарса маълум бўлдики, Саййид Муҳаммадшоҳхўжанинг отаси Саййид Мусохўжа ўз даврининг эътиборли амалдорларидан бири сифатида Марғилон ва Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона шаҳри)ни ободонлаштириш борасида қатор ишларни амалга оширган бўлиб, Саййид Умархон Диломхон ўғли ўз хотираларида бу ҳақда шундай ёзган эди:

«Айтишларича, дастлабки вақтларда Марғилонсойнинг атрофлари сув тошқинлари туфайли ботқоқлик ҳолатига келиб қолганлиги учун бу муаммони қандай бартараф этиш масаласи пайдо бўлган. Ўша пайтда Саййид Мусохўжа эшон ортиқча намликни йўқотишда шаҳар маъмурларига дарахтлардан кўпроқ экиш кераклигини маслаҳат берган. Натижада дарахтларнинг чинор, қайрағоч, акация, оқ терак туридан экилса мақсадга мувофиқ деган хулосага келганлар. Шу ўринда яна бир савол туғилган. Яъни бу турдаги дарахтларнинг кўчат ва уруғини топиш масаласи. Шунда Саййид Мусохўжа эшон «Биз савдогарларни турли ҳудудларга юборамиз ва улар биз айтган дарахтларни кўчат ва уруғларидан олиб келишади», деб жавоб берган. Кўп ўтмай дарахт ниҳоллари ўтқазила бошлаганидан сўнг, ботқоқ ерлар камайган. Натижа кутилгандек бўлган.

Саййид Мусохўжа эшон бобомизнинг ўғиллари Муҳаммадшоҳхўжа эшон илмли, савдо соҳасида кўзга кўринган сармоядор заводчи бойлардан бўлган эканлар. Саййид Муҳаммадшоҳхўжа эшоннинг пахта заводлари, ёғ заводлари ҳамда тегирмонлари бўлиб, ҳозирги Фарғона шаҳрида жойлашган 1-мактаб рўбарасидаги ҳаммомни ҳам у киши курдирган экан.

Сайид Муҳаммадшоҳхўжа эшон Марғилонга биринчи бўлиб электр симини ва тўрта от улов судраб юрувчи моторсиз машина ҳам олиб келган.

Ҳикоя қилишларича, Юсуф қизиқ билан Охун қизиқ биринчи бўлиб қизиқчиликни бошлаган кезлар Марғилоннинг бозори Ўрдатаги маҳалласида бўлиб, ярим тунгача савдо қизгин кечар экан. Кунларнинг бирида Юсуф қизиқ билан Охун қизиқ икковлари бир типратикон устига шамни санчиб бозорнинг қоронғу жойига қараб кўйиб юборишиб, тут шоҳларини қимирлатганларича «ажина, ажина», деб бақира бошлабдилар. Ваҳимадан саросимага тушган бозордаги эркагу аёл дуч келган томонга қоча бошлабдилар. Тўполонда кимдир қоқилиб қўлини ҳам синдириб олибди. Хуллас бу ғавғонинг сабабчилари Юсуф қизиқ билан Охун қизиқ эканлигини билиб қолган миршаблар уларни қамаб қўйибдилар. Шу пайт Сайид Муҳаммадшоҳхўжа эшон: «Булар ўзимизни қизиқчиларимиз. Улар аслида одамларни кулдириш учун шу ишни қилганлар», деб уларни қамокдан қутқариб олган эканлар.

Сайид Муҳаммадшоҳхўжа эшон ўттиз ёшларида Туркистон генерал-губернаторининг Қошғардаги савдототиқ ишлари бўйича вакили бўлиб, ўн олти йил фаолият олиб борган. Довондан ўтиш чоғида ўзини совуққа олдириб қўйиб, 1913 йилда 47 ёшида оламдан ўтган эканлар».

Маълумотларга кўра, Сайид Муҳаммадшоҳхўжа томонидан Фарғона ва Марғилон шаҳарларида қурилган ҳаммомлар тўғрисида ўша даврда яшаб ўтган шоирлар томонидан қатор таърихлар ёзилган. Жумладан, Марғилон адабий муҳитининг таниқли намояндаларидан бири Хўжажон Қози домла Рожий Марғиноний томонидан

Саййид Муҳаммадшоҳхўжани Фарғона шаҳрида бино қилган ҳаммомига³⁵ бағишлаб қуйидагича таърих битилган:

*Кир бўлса танинг мунда кир юв,
Олудалигингни ювиб кетар сув.
Тарихини ани сўрсалар де,
Ҳар юзи қарони оқ этар бу.
1316 йил³⁶.*

Рожий Марғилоний томонидан ёзилган ушбу таърихдан маълум бўладики, Саййид Муҳаммадшоҳхўжанинг Фарғона шаҳрида бино қилган ҳаммомининг санаси ҳижрий 1316 йил, яъни милодий бўйича 1898 йил бўлиб чиқади. Бундан ташқари Саййид Муҳаммадшоҳхўжанинг Марғилон шаҳрида қурдирган ҳаммоми хусусида Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасида қуйидаги воқеа ҳикоя қилинади:

«Хонақойи Ҳазрат Домланинг³⁷ тақволари ҳақида сўз кетганда, Марғилондаги машҳур Жомий ҳаммоми қурилишида бўлиб ўтган воқеа ҳам зоятда ибратлидир. Маълумотларга кўра, мазкур ҳаммомни Саййид Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мўсо хўжа ўгли қурдирган. Бу ўз даврида тарихчи Муҳаммад Азизнинг айтишича, Марғилондаги «соҳиб усқун» ва «соҳиб иқбол» кишилардан

³⁵ Мазкур ҳамом ўтган асрнинг 30-йилларида бузиб юборилган ва ўрнида яна қайта ҳамом барпо этилган бўлиб, ҳозирги Фарғона шаҳар 1-мактабининг яқинида жойлашган.

³⁶ Хўжажон Қози домла Рожий Марғилонийга тегишли мазкур шеърнинг қўлёзмаси. Марғилон шаҳрида яшовчи Р.Файзуллаевнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда.

³⁷ Муҳаммад Юсуфхон Хонақойи Ҳазрат (1845-1918) Фарғона водийсининг машҳур уламоларидан бири. Узоқ йиллар Хонақоҳ мадрасасида мударрислик қилган.

бўлган. Шу билан бирга уламоларга муҳаббатлик киши эди. Айтишларича, ҳаммом пойдеворида гишт қўйиш маросимига ўша даврнинг кўплаб аҳли шараф кишиларини таклиф этади. Гишт қўйиш олдидан меҳмонларга қарата, биродарлар, ушбу ҳаммомни яхши ният билан мўминларга «шифойи ҳаммом» бўлсин деб қурмоқчи бўлдик, дея мақсадини изҳор этади. Меҳмонлар ўзаро маслаҳатлашиб, иш модомики шундай бўлар экан, унинг гиштини орамиздан, умрида бирор марта ҳам мустаҳаб амалини ҳам қасдан тарк қилмаган киши қўйиб берсин дея ҳақимона йўл тутадилар. Лекин, ҳеч ким бу улуг шарафга журъат қила олмас қайси бирларига таклиф этилса, ҳаммалари Ҳазрат Домлани кўрсатар эдилар. Шундан сўнг Ҳазрат Домла туриб унинг биринчи гиштини яхши ният билан қўйиб берадилар»³⁸.

Саййид Муҳаммадшоҳхўжа билан боғлиқ бошқа воқеалар Ўктамхон Ҳошимованинг хотираларида ҳам келтириб ўтилган:

«Бобокалонимиз Саййид Муҳаммадшоҳхўжа эшон Марғилон шахримизнинг энг кўзга кўринган ишбилармон, келажакни кўра оладиган инсонларидан бири бўлган.

Муҳаммадшоҳхўжа эшон Марғилон шахрида пахтани қайта ишлаш заводларни куриб, катта ерларда пахта эктирган. Донни қайта ишлайдиган сув тегирмонларни куриб, кўплаб одамларни иш билан таъминлаган сармоядорлардан бўлган. Ҳозирги Ипак йўли кўчасидаги уйимизни рўбарасидаги анҳорни кирғоғига тошлар ётқиздирган. Ичкари ва ташқи ҳовлимизга йўлни тагидан тош қувур қилдириб, анҳор сувини ҳовлига олиб кирганлар ва ташқари ҳовлининг ўртасига ҳовуз қурдирган экан.

³⁸ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла манокиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Муҳаммадшоҳхўжа эшон қадди-қомати келишган чиройли юзли инсон бўлиб, ўзининг меҳмондўстлиги, етимларнинг бошини силаган, халқпарварлиги билан эл ўртасида ҳурмат топган. Ҳозирги Марғилон шаҳридаги 5-сонли болалар боғчаси ўрнида ташқи ҳовлимиз бўлиб, унинг бир чеккасида зотдор отлар учун махсус отхона қурилган экан. Чунки Муҳаммадшоҳхўжа эшон ўзлари от минишни яхши кўрган экан. Меҳмондўстликни қадрлаганликлари учун қизил ёғочдан қилинган хонтахта устини ноз-неъматларга тўлдириб, меҳмон кутганлар.

Онамиз доим хотираларидан сўз очганида кўзларидан ёшлар оқиб тугамас эди. Унинг сўзларига қараганда, бобомиз Муҳаммадшоҳхўжа бирон бир ишга қўл ургудек бўлсалар, оилада аввало катта бувимиз Халчахон бегимнинг маслаҳатини олар эканлар. Маълум бўлишича, Муҳаммадшоҳхўжа эшон пахта заводларини бошқариш билан бирга Қошғар билан савдо-сотик олиб боришга катта этибор бериб, тез-тез Қошғарга бориб турган. Қошғарга қилинган сўнгги сафари чоғида тоққа катта қор тушиб савдо карвони билан келаётган Муҳаммадшоҳхўжа эшон бир муддат изғиринда қолиб, бетоб бўлиб қолади. Уйга етиб келгач бир муддат даво муолажалардан сўнг оламдан ўтади. Унинг барча ишлари катта ўғли Иброҳимхўжанинг зиммасига тушади»³⁹.

Айтиш жоизки, шу вақтга қадар Муҳаммадшоҳхўжанинг тўсатдан барвақт дунёдан ўтиши хусусида икки ҳил тахмин мавжуд. Биринчи тахмин унинг тоғда шамоллаб қолиши бўлса, иккинчи тахмин ўша вақтларда юз берган инқироздир. Чунки XX асрнинг бошларида ўлкада юз берган инқирозлар туфайли касодга

³⁹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри, Ипак йўли кўчасида яшовчи Ўктамхон Ҳошимовадан (1950 йилда туғилган) ёзиб олинди.

учраган маҳаллий тадбиркорларнинг ҳаёти фожиали бўлганлиги тарихдан маълум. Натижада бундай ҳолатни кўтара олмаганлар айрим корхона соҳиблари дунёдан барвақт кўз юмганлар. Бунинг сабабини тадқиқотчи Ё. Р. Тайронов «Садои Фарғона» газетасида маҳаллий тадбиркорлар фаолиятининг ёритилишига доир» номли мақоласида қуйидагича изоҳлайди:

«XX аср бошларидаги иқтисодий қийинчиликлар маҳаллий тижорат аҳлини кўплаб қарзлар олишга мажбур қилган ва бунинг натижасида уларнинг кўпчилиги инқирозга учраган. Бу ҳолат «Садои Фарғона» саҳифаларида мунтазам ёритилиб, нафақат Фарғона вилояти, балки, бутун Туркистондаги инқирозга учраган маҳаллий савдогарлар рўйхати бериб борилган. Мисол учун, газетанинг 1914 йил № 3 сонида Жиззахда Эсонқул Раҳимбердиев қарзларининг миқдори 52000 сўмга етганлиги ва дўқонида сотгани битта ҳам моллари қолмаганлиги муносабати билан фаолиятини яқунлагани айтиб ўтилган. Шу билан бирга Андижонда йирик савдо аҳилларидан Алихўжа Абдулкаримбоевнинг ҳам қарзлари 150000 сўмга етганлиги сабабли, молиявий бўҳронга учраганлиги, аммо, унинг катта миқдорда кўчмас мулклари борлиги, агарда уларни сотадиган бўлса, қарзларидан бемалол қутулиши мумкинлиги таъкидлаган. Шунингдек, Туркистон шаҳрида Мухаммадқуловнинг 82000, Тошкентда Шаршибоевнинг 75000 сўм қарзлари борлиги учун инқирозга учраб фаолиятларини тўхтатганлари баён қилинган. Бозорлардаги аҳвол ҳам яхши бўлмай, у ерлардаги майда савдогарлар касодга учраётгани ва бунинг сабаби уларнинг фирмалардан олган қарзларини ўз вақтида қайтара олмаганлигида, деб кўрсатилган. Айниқса, Андижон шаҳридаги чет материали бозорининг аҳволи

ёмон бўлиб, у ердаги савдо аҳли 151000 сўм қарз бўлиб қолганлиги айни вақтда молларни ҳар канча арзон бўлса ҳам олувчи харидорнинг йўқлиги, бу эса вужудга келган ҳолатни янада оғирлаштираётгани алоҳида таъкидланган. Уларга қарз берувчи фирмалар гарчи кўплаб зарарлар кўрсалар ҳам, бозорлардаги савдо-сотиқни тўхтаб қолмаслиги учун қарздорларга юмшоқлик билан муносабатда бўлишга мажбур бўлган. Газета таҳририяси ушбу ҳолатга муносабат билдириб, олинган қарз бу – омонат, мусулмонларда омонатга ҳеч қачон хиёнат қилинмаганлиги, шунинг учун фирмаларнинг моддий ёрдамлари савдогарлар томонидан албатта, қайтарилиши айтиб ўтилган (Аммо бозорларнинг касод бўлиши ва бошқа турли сабабларга кўра улар олган омонатларини келишилган вақтда қайтара олмай инқирозга учраган). Шунинг учун газетанинг 1914 йил №7 сонида тадбиркорлик осон иш эмаслиги, ҳар қандай пули бор киши ушбу касб билан шугулланиши мумкинлиги, лекин кўп вақт ўтмай бор нарсаларини ҳам йўқотиб, тезда қарздорга айланиши қайд этиб ўтилган»⁴⁰.

Маълумотларга кўра, Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғли нафақат пахта, балки чой савдоси билан ҳам шугулланган⁴¹. Чунки Фарғона водийсида Хитойдан келтирилган чой алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зеро, қадимдан фарғоналиклар чойни севимли, ёқимли ичимлик

⁴⁰ Тайронов Ё.Р. «Садои Фарғона» газетасида маҳаллий тадбиркорлар фаолиятининг ёритилишига доир // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. 278-280-б.

⁴¹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Андижон вилояти Олтинкўл тумани, Кўштепасарой қишлоқ фуқаролар йиғини Оқ тумор маҳалласида яшовчи Маҳбубахон Абдуллахон тўра қизидан ёзиб олинди

сифатида истеъмол қилганлар. Жумладан, Марғилон ва Қўқон бозорларида биргина кўк чойнинг ўндан ортик навлари сотилган⁴². Чой билан савдо қилиш Фарғона савдогарларига катта даромад келтирган. Масалан, қўқонлик сармоядорлар Мирбоқи Мирокилов, Аҳмадхон Ҳасановлар XX асрнинг бошларига келиб, ҳар йили чой савдосидан 150 минг рубль миқдорда даромад олганлар⁴³.

Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғлининг сармоядорлик фаолияти хусусида сўз юритар эканмиз, шу ўринда марғилонлик савдогарлар ва Марғилон бозорлари хусусида айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Тарихдан маълумки, Фарғона водийси билан Шарқий Туркистон ўртасидаги алоқалар узоқ тарихга эга. Буюк Ипак йўлининг ушбу ҳудудлар орқали ўтганлиги икки минтақанинг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб, ўзаро алоқалар ривожига сезиларли таъсир кўрсатган⁴⁴. Уларнинг тили ва урф-одатларининг муштараклиги ҳам савдо муносабатларини ривожланиши муҳим аҳамият касб этган. Тарихий маълумотларга кўра, XIX аср бошларида ҳам Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон (Хитой) билан савдо-сотик алоқалари ривожланган эди. Қошғар-Ўш-Марғилон-Қўқон йўналишида 5,5-6 километрли баланд тоғлар бўлишига

⁴² Махкамов А.А. Роль Коканда в чайной торговле России со Средней Азией в конце XIX – начале XX века // *Общественные науки в Узбекистане*. 1990. № 7, С.44.

⁴³ Золотая книга Российской империи. М 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

⁴⁴ Ўрақов Д. Фарғона водийси ва Шарқий Туркистон ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихидан (XIX аср охири) // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзуидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. 286-б.

қарамай савдо-сотик тўхтовсиз давом этиб турган. Марғилон ўша даврда ҳам Хитой маҳсулотларини бошқа шаҳарларга етказиб беришда воситачи (транзит) шаҳар ролини ўйнаган.

Архив хужжатларидан маълум бўлишича, ўртаосиёлик жумладан Андижон, Марғилон, Қўқон, Ўш шаҳрининг савдогарлари йиллар давомида Шарқий Туркистоннинг йирик шаҳарларида истиқомат қилишиб, савдо-сотик ишларини олиб борганлар. Шарқий Туркистоннинг барча шаҳарларига марғилонлик, андижонлик савдогар ва ҳунармандлар кўчиб боришган⁴⁵, уларнинг алоҳида маҳаллалари пайдо бўлган. Натижада Шарқий Туркистонга борганлар «андижонликлар»деб аталиб кетган. Бинобарин, Буюк Ипак йўли туфайли Қашқар – Фарғона водийси ўртасида иқтисодий, маданий алоқаларни қадимдан давом этиб келганлиги қариндошлик, дўстликнинг жуда самимий садоқат асосига қурилганлигини, шу билан ўзбеклар уйғурларни «қашқарлик» деб атаса, уйғурлар ўзбекларни «андижонлик қариндошим», деб меҳр-муҳаббат қўйганлигини жуда кўп тарихий қўшиқлар ҳам исботлайди⁴⁶.

Бу ҳақда М.Юнусхўжаева «Ўртаосиёлик воситачи савдогарлар» номли мақоласида шундай ёзади: *«...марғилонлик Бердиев деган киши 35 йил давомида Қашқарда оиласи билан истиқомат қилган ва Еттисувга, асосан мато олиб бориб сотган. Аббосхон Мулла Баротбоев ҳам марғилонлик савдогар бўлиб, Қашқарда*

⁴⁵ Машрабов З.З.Фарғона водийси қадимги шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. 51-б.

⁴⁶ Боқиев О. Ҳаёт ҳақиқатининг лирик ифодалари (уйғур халқ кўшиқлари ҳақида) // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. – Б. 135.

асосан рус чити билан савдо қилган. Баъзи савдогарлар ихтисослашган савдо билан шуғулланганлар. Масалан, Муҳаммад Алимбой ўғли Розикбоев Қашқардаги Андижон кўчасида истиқомат қилиб, асосан мато билан савдо қилган, Али Отабек Қулликбеков эса Хўтан гиламларини Тошкент, Кўқон бозорларига олиб бориб сотган. Шу нарсани қайд қилиш керакки, баъзи савдогарлар бу ишдан бойиб, йирик мулк ва пул эгасига айланганлар. Масалан, Нейматбой деган киши Қашқардагина савдо қилмай, балки Оқсувда ҳам бу иш билан шуғулланган. Унинг Қашқарнинг Устунгуё кўчасида шахсий ҳовлиси бўлиб, 19 йил давомида у ерда оиласи билан яшаган»⁴⁷.

XIX аср биринчи ярмида Кўкон, Андижон, Ўш, Марғилон шаҳарларига Қошғардан кўк чой, тери, жун, ичак, бўёқ, кумуш, ипак гилам, Қашқар пойабзали, пахта хомашёси олиб келинган Бу маҳсулотларни Фарғона савдогарлари сотиб олганлар. Қашқардан олиб келинган маҳсулотлар асосан Кўкон ва Марғилон бозорларида сотилган ва бу ерлардан Тошкент, Самарқанд ва Бухорога тарқатилган. Пахта, тери, жун, ипак Россияга олиб кетилган⁴⁸. Бунда маҳаллий савдогарларга ҳукумат томонидан маҳсулотларни бошқа ҳудудларга олиб кетиш учун махсус ёрликлар берилган⁴⁹.

⁴⁷ Юнусхўжаева М. Ўртаосиёлик воситачи савдогарлар // Шарқшунослик. – Т.: «Фан», 1991. № 2, 117-118-б.

⁴⁸ Зияева Д.Х. XIX аср охири ва XX аср бошларида Фарғона водийсидаги савдо муносабатлар // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 177-178-б.

⁴⁹ Басин В.Я., Несипбаева К.Р. Внешняя торговля России со странам Востока на рубеже XIX–XX вв // Из истории международных отношений в Центральной Азии (средние века и новое время). Алма-Ата. «Гылым», 1990. С. 178.

Марғилондан Хитойга савдогарлар томонидан олиб борилган товарлар асосан маҳаллий хусусиятга эга бўлган. Марғилонлик савдогарлар хорижга мол олиб чиқишда камёб, харидоргир буюмларга алоҳида эътибор қаратганлар.

Ўша даврларда Марғилонда хорижлик савдогарлар яшайдиган алоҳида кварталлари бўлиб, ўзга юрт фуқароларининг ҳуқуқи химоя қилинган, уларга эркин савдо-сотик олиб боришлари учун имкониятлар яратиб берилган.

XIX аср ўрталарига келиб Марғилон энг катта савдо бозорларига эга эди. Савдо ривожланганлиги туфайли Марғилон шаҳар марказий бозорида 2246 та савдо расталари мавжудлиги таъкидланади. Шундан 489 таси давлатга қарашли, 686 таси вақф мулки, 1071 таси хусусий бўлган⁵⁰. Марғилон бозорлари осойишта ва озода, савдогарлар ва фуқоролар ўртасида низо, қаллоблик, алдамчилик, ўғрилик каби иллатлар деярли бўлмаган. Тушликда ўқиладиган намоз пайтида бозор ва дўконлардаги маҳсулотлар очиқ ҳолатда қолдирилиши ҳам қайд этилган.

Марғилонда ҳунармандчилик ривожланганлиги сабабли шаҳар бозорида ипак матолардан атлас, кийим-кечаклар, пахта ва мовутдан тўқилган матолар, узоқ-яқиндан келган савдогарлар ва харидорларни ўзига жалб қилган. Архив ҳужжатларида келтирилган маълумотларга кўра, Марғилон матолари орасида хом ашёси, безаги ва тўқиш техникаси бўйича бир-биридан фарқ қилувчи ўнлаб маҳсулот турлари мавжуд бўлган.

XIX асрнинг охири – XXасрнинг бошларига келиб, марғилонлик ҳунармандлар тайёрлаган беқасам, адрас, парипошша, банорас, ҳарир, шойи, кановиз, якрўя, атлас, хонатлас, чита, олача, қалами, бўз ва бошқа турдаги матолар

⁵⁰ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. –Т: «Фан», 1973. С. 489

фақат Фарғона бозорларида эмас, балки кўшни ҳудудларга ҳам олиб чиқиб сотилган. 3. Файзиеванинг ёзишича, ҳунармандлар шахри деб эътироф этилган Марғилонда биргина ипакчилик соҳасида 2000 нафардан ортиқ одам меҳнат қилган. Уларнинг ипакдан тайёрлаган матолари 1886 йилда ташкил этилган Туркистон кишлоқ хўжалиги ва саноат моллари кўрғазмасида муносиб тақдирланган. Масалан, марғилонликлар ҳунармандлардан Хожа Муҳаммад Содиқ Аҳмедов тайёрлаган атласи учун, Мулла Бобо Муллача ўғли пахта матоси учун, Асқарали Мадалиев шойи матоси учун бронза медаллар олган бўлсалар⁵¹, Султон Ноиб оиласи олий сифатли гилам тўқиганликлари учун фахрий ёрлик билан тақдирланган эди⁵².

МАЪРИФАТПАРВАР ИБРОҲИМХЎЖА

Фарғона вилоятининг 1899 йилда келтирилган статистик маълумотларига кўра, Марғилонда 37 та мадраса, 50 та мактаб мавжуд бўлиб, уларда жами 8136 нафар талаба илм олган⁵³.

Мактаблар солиқ-вақф, ўқувчиларнинг бой ота-оналари, кўпинча, дин пешволари, бойлар пулига очилиб, ўқувчиларнинг ота-оналари истаги ва имом розилиги билан йилнинг исталган вақтида ўқишга қабул

⁵¹ Файзиева З. Ткачестова в Туркестане во второй половине XIX века // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1972. № 1. С.62-64.

⁵² Файзиева З. Изделия ремесленников Туркестана на всероссийских и всемирных выставках конца XIX – начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1978. № 11. С.45

⁵³ Обзор Ферганский области на 1898 год. Новый Маргелан. 1894. С. 114.

қилинган. Ўқитиш услуби ва тизими ўзгармаган, авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб борган ва қандай жойда ўқилиши кераклига тушунтирилган...

Содда диний қоидалар ёд олиниб, мусулмонлар учун керакли бўлган одоб-ахлоқий меъёрлар тушунтириб бўлингандан сўнг, араб алифбосини ўрганишга ўтилган. Бунда асосан, китобдан ўқилганларни тахтача ёки қоғозга ёзилган. Масжид-мактабларда биринчи бўлиб ўрганиладиган фан «Ҳафтияк» бўлиб, у ўз ичига Қуръондан оят ва сураларни олган. Ўқувчилар уларни фақат ёд олганлар. Ёд олишга 2-3 йил вақт кетган. Ҳафтиякдан сўнг ўқувчилар мусулмончиликнинг шаърий қонун-қоидалари тўплами бўлган «Чор китоб» га ўтганлар⁵⁴.

Ушбу мактаб ва мадрасаларнинг ҳар бири ўз даврининг нодир меъморий обидалари сифатида машҳур бўлган⁵⁵. XX асрнинг бошларида Марғилон шаҳрида 54 та масжид мавжуд бўлган⁵⁶. Мазкур масжид ва мадрасалар ҳам ўша даврдаги Фарғона меъморчилик мактабининг ўзига хос анъанавий услублари асосида бунёд этилган⁵⁷.

⁵⁴ Охунова М., Абдуллаева А., Сатторов А. Қўқон масжид – мактаблари // «Қўқон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 264-265-б.

⁵⁵ Сергеев Б. С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви. № 158. 122-б.

⁵⁶ Бушков В. И. Сельские мечети Среднеазиатского междуречья // Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: «Наука», 2001. С.119.

⁵⁷ Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. – М.: «Государственное издательство архитектуры и градостроительство», 1951. С. 54.

Марғилон шаҳрида, шунингдек, вақф ҳисобига очилган қорихоналар ҳам мавжуд бўлган. Қорихоналар алоҳида биноларига ҳам эга бўлиб, вақф даромадидан қурилган, баъзилари эса масжид ва мозорлар қошида фаолият юритган. Марғилонда XIX аср иккинчи ярмида жами 21 та қорихона бўлиб, унда 395 нафар қорилар таҳсил олишган. Қорихоналарда асосан «Қуръони Карим»ни қироат билан ўқиш, тўлиқ ёдлаш мақсад қилиб қўйилган.

Марғилон XIX аср охири XX аср бошларида ҳам йирик илм марказларидан бири эканлиги юқоридаги фактлардан хулоса қилиш мумкин. Чор Россияси мустамлакачилиги диний муассасалар фаолиятига очиқдан-очиқ тазйиқ қилган бўлмасада, аммо бу илм масканлари ривожланишига тўсиқ бўлувчи ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирларни қўллаб бораверган. Натижада Туркистондаги барча диний муассасалар қатори Марғилондаги мадраса, эски усул мусулмон мактаблари ва қорихоналар 1917 йил феврал инқилоби арафасида ислоҳ талаб бўлиб қолганлигини кейинги воқеалар ривожидида кўриш мумкин⁵⁸.

XX асрнинг бошларига келиб, Фарғона водийсининг йирик шаҳарлари Андижон ва Қўқон, Наманганда бўлгани каби Марғилон шаҳрида ҳам жаҳидчилик ҳаракати бошланди. Фарғона жаҳидчилиги ҳаракатининг таниқли намояндаларидан Чўлпон, Ибрат, П.Қаюмов, М.Холиқий, А.Ибодий, Иброҳим Даврон, Шоқир Мухторий, Абдулла Мусабек, Маҳмуджон қори, Иброҳим Тўқмуллин, Сотиболди Сайфиддин, Шоҳқобил Камол ўғли, Олимжон

⁵⁸ Салмонов А., Султонов А., Алимова Н. Чор Россияси мустамлакачилик даврида Марғилондаги мактаб ва мадрасалар аҳволи // «Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2007. 31-32-б.

Нурмухаммад ўғли, Дадамирза сингари маърифатпарварлар мактаб, маориф соҳасида жуда катта тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бордиларки, натижада Фарғона водийси шаҳарлари ва уларнинг атрофидаги қишлоқларида янги усул мактабларининг кўплаб очилишига сабаб бўлди.

«Қўқонда очилган янги усул мактаблари» мақоласининг муаллифлари келтириган маълумотларга кўра, жадидчилар янги усул мактабларида дунёвий фанларни ўқитилишини талаб қилиб чиққанлар. Жуғрофия (география), тарих, тиббиёт, математика фанларини ўқитишни зарур деб билишиб, улар учун дарсликлар ҳам яратганлар:

«..Қўқон маърифатпарварларининг ҳаракатлари билан Янги усул мактабларига ерли аҳоли қизлари ҳам жалб этилган. Уларга ҳам дунёвий илмлар асосида сабоқ берилган. Қўқондаги янги усул мактаблари қуйидаги қоидаларга риоя қилган:

- Синфда болалар сони 30 тадан ошмасликка;
- Болалар фақат икки даъфа - ёз ва қиш бошларидагина мактабга қабул қилинган;
- Ҳар синф нечта бўлишидан қатъий назар, бир синфдан ошмаслиги;
- Ҳар бир муаллимда кўпи билан 3 - 4 синф бўлиши;
- Агар мактаб 3 синфдан иборат бўлса, дарслар кетма-кет, маълум уйғунликда қўйилмоғи;
- 7-9 ёшлардаги бола 7-8 соат узлуксиз ўқий олмайди, бунинг учун 5 соат кифоя, ҳар дарсдан сўнг 10 дақиқа танаффус;
- Жума ва байрам кунлари дам олиниши;
- Ўн ой ўқишдан сўнг ёзнинг иссиқ кунларида таътил бўлиши;

– Дарсинг зерикарли бўлмаслиги»⁵⁹.

Янги усул мактабининг бошқа мактаблардан фарқи ва ютуқлари ҳам юқорида келтирилган маълумотларда ўз ифодасини топган бўлиб, бундай мактабларнинг синф хоналари тоза ва ёруғлиги, парталарда ўтириб ўқитилиши, дарс танаффусларини жорий этилиши ўқувчиларнинг билим олиши учун муҳим аҳамият касб этган. Маълумотларга кўра XX асрнинг бошларида Марғилонда 5 та янги усул мактаби бўлиб, 247 ўқувчи таълим олган⁶⁰. Жумладан, Эгамберди Бобораҳим ўғли, Аҳмадали қори Муҳаммадали ўғиллари мудирлик қилган янги усул мактабларининг номли «Мактаби Аҳмадия» деб номланган. Марғилондаги бундай янги усулдаги мактабларда 1914-1915 йиллар давомида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам таълим берганлиги тўғрисида шоирнинг ўзи куйидагиларни баён этган:

«1915 йил 28 августда Марғилонда Тегирмон бошидаги Қози Усмон домла ҳузурларина мулла Йўлдошқори Муҳаммад Холиқ ўғли, Ҳолмуҳаммад Охундий, Аҳмадалиқори Муҳаммадалиларни ҳавожи диния, адиби аввал, Адиби соний, Муамолот, Бадр ул-ҳисоб, Шифоҳия, Истифоҳ, Истикмол, Тарихи муқаддас, Намунаи ахлоқ, Тажвид, муншаот, адабиёт рисоаларин олуб борув кўрсатдилар.

⁵⁹ Позилов А., Усмонова М., Абдуллаева А. Кўконда очилган янги усул мактаблари // «Кўкон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Кўкон, 2004. 266-268-б.

⁶⁰ Мирсоатова С., Пўлатов Қ., Бурхонов Х. Марғилонда рус-тузем ва янги усул мактаблари // «Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2007. 51-б.

Қози домла буларни кўруб, (майли мактабни давом қилдирингиз, лекин мани рухсат этканимни бошқаларга билдирмангиз) деб жавоб қилган. Сўнгра шул числода муаллим[лик] курсидан Йўлдошқори Муҳаммад Холиқ ўғлини Кудинггар маҳалласидаги масжидида «Усули савтия» мактаби очуб муаллимлик қилдик»⁶¹.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг Марғилондаги муаллимлик фаолияти давомида айнан китобимизнинг бош қаҳрамонларидан бири Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлига устозлик қилганлиги шоир архивининг каталогидан ўрин олган ҳужжатларда қайд этилган. Масалан, 1915 йилнинг 17 август куни эски ўзбек ёзувида 13X19,5 см. ҳажмдаги майда чизиқли бир варақ дафтар қоғозига қора сиёҳда ёзилган ҳужжатда Ҳамза Ҳақимзоданинг Марғилон шаҳрида «Усули савтия»да муаллимлик курсида ўқитган шогирдлари жумладан Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ҳақидаги маълумотлари келтириб ўтилган:

1915-нчи м. 17 августдан бошлаб, муаллим(лик) курсида ўқувчилар:

1-нчи Исмоилжон Муҳаммадкарим ўғли. 2-нчи Абдураҳмон Исҳоқбой ўғли — Чорбоғда. 3-нчи Нурмуҳаммад Турдибобо ўғли — Хўжапорсода. 4-нчи Набижон Мусабой ўғли. 5-нчи Баҳромжон Мирзажон Ҳожи ўғли — иккинчи Қозиёнда. 6-нчи Қори Йўлдош Муҳаммадхолиқзода — Ўқчида. 7-нчи Акбарали Умарализода — Абдуллабой маҳаллада. 8-нчи Ҳожи Омон Йўлдошбой ўғли — Катта қайрағоч маҳаллада. 9-нчи Абдулазиз Шамс — Қозлар хавзи (маҳалласида), ёрдамчи Холмуҳаммад Охундий — Кўкмозор(да).

⁶¹ Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий архивининг каталоги. Биринчи том. – Т.: «Фан», 1990. 311-312-б.

Бу число ичинда кўришдиғимиз нуфузи ўрта ёш миллатпарварлар:

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли — Косагиронда, Рустамхожи Холиқкулхожи — Чорбоғда, Мирзайўлдош Абдулжалил Мирзабаратуфлар — Гўравакда, Абдулмажид Бобораҳим ўғли — Жалойирда, мулла Шариф Охунд Каримжонбой ўғли — Яноқзорда»⁶².

Эътибор берган бўлсангиз, хужжатда Ҳамза Ҳакимзоданинг ўзи Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлини миллатпарвар инсон эканлигини эътироф қилиши билан бирга улар ўртасида устоз-шогирд муносабатлари мавжудлигини ҳам рўй-рост баён қилмоқда. Демак, шоир архивида ушбу маълумотлардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, аввалдан Ҳамза Ҳакимзода билан Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ўртасида муносабатлар самимий даражада бўлган. Афсуслар бўлсинким, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Шоҳимардондаги фожиали ҳалокати шўро мафкурасида унинг ижодини синфийлик-партиявийлик тамойилларига асосланиб баҳолаш учун мезон бўлди. Бу айниқса Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлидек ўз даврининг маърифатпарвар кишиларини Ҳамзага қарама-қарши қилиб кўрсатишда жуда кўл келди. Натижада улар ўртасидаги муносабатлар адабиётларда коммунистик мафкура қолипи доирасидагина ёритилиб, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий жабрдийда, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа бўлса унинг қотилларидан бири сифатида тасвирлана бошлади. Бу ҳақда адабиётшунос олим Улуғбек Долимов «Ҳамза» номли мақоласида жумладан шундай ёзади:

⁶² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги... 309-310-б.

«Уни маънавий заминдан юлиб олиб, ўзи мансуб бўлган жадиличлик ҳаракатига, унинг намояндаларига қарши қўйдилар, ўзбек шўро адабиёти ва санъатининг ягона асосчиси сифатида талқин ва тақдим этдилар. Ҳамзага бағишланган 17 серияли «Оловли йўллар» фильмини кўрсатиш мумкин. Уйдирмалар асосига қурилган бундай асарлар Ҳамзага нисбатан ҳурмат-эҳтиромни ошириш ўрнига унга бўлган ишонч ва эътиқодга путур етказди»⁶³.

Марғилонлик журналистлар Ўктам Эшонбобоев ва Мутал Қодир қаламига мансуб «Сизни йўқлар замон келди» номли рисолада Марғилон шахрининг Қудингар маҳалласидаги «Аҳмадия» дея номланган янги усул мактабини очишда Иброҳимхўжанинг бош-қош бўлганлиги таъкидланади⁶⁴. Афсуски, бу маълумот Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг маърифатпарварлик фаолиятини ёритишда етарли эмас. Шу сабабдан Иброҳимхўжа авлодлари ва қариндош-уруғларидан ёзиб олган айрим хотираларга мурожаат қилмоқчимиз. Бу борада Маҳмудхон Қосимов шундай ёзган эди:

«Бобомиз Иброҳимхўжа хўжалик юритиш билан ҳам шуғулланганлар. Оталари Муҳаммадшоҳхўжадан мерос бўлиб қолган пахта тозалаш заводларини янада ривожлантириб борган. Бу заводлардан бири ҳозирги Марғилон шаҳридаги истироҳат боғининг ғарбий томонида жойлашган бўлиб, ўша даврлардаги энг йирик заводлардан бири экан. Шу заводнинг ёнида икки тошли тегирмонлари бўлиб, шаҳар аҳолисига хизмат кўрсатган. Тегирмонни

⁶³ Долимов У. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий // Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: «Маънавият», 2004. 399-б.

⁶⁴ Бу ҳақда қаранг: Ўктам Эшонбобо., Мутал Қодир. Сизни йўқлар замон келди. – Ф.: «Фарғона», 2007.

Йўлдош Полвон ва унинг ўғли Зокир полвон, Зокир полвоннинг ўғли Эргаш полвон бошқарган эканлар.

Марғилон ва Фарғона бозорларида бир нечта савдо растлари бўлиб, уларда савдо-сотик ишлари юритилган. Марғилон шахрининг ҳозирги 2-мактаб ўрнида бобомиз Иброҳимхўжанинг катта боғлари жойлашган эди. Шоҳимардонда, Ёзёвонда, Арсифда деҳқончилик қилинадиган ерлари ҳам мавжуд бўлган.

Онамиз Муҳаррамхон Қосимованинг айтишларига қараганда, бобомиз Иброҳимхўжа ёшлиқларидан ўткир зеҳдли, доно бўлган эканлар. Мактабга борганларидан кейин бир йил ичида алифбони яхши ўзлаштириб олганлар. Уй деворига «Фил сураси» ни хуш хатда имло хатосиз ёзган эканлар. Буни кўрган катта бобомиз Муҳаммадшоҳхўжа Иброҳимхўжа бобомизни илм олишларига катта эътибор берганлар. Шу тариқа мактаб ва мадрасада ўқиб, калом илмини, форс, араб тилларини мукамал ўзлаштирганлар.

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романини ёзиш мақсадида Марғилон шаҳрига ижодий сафар билан келганларида, Иброҳимхўжа бобомизнинг хонадонига ташриф буюриб, адабий гурунглار ташкил қилишар эканлар.

Катта онамиз Баҳринисо оймнинг айтишларига қараганда, XX аср бошларида нафақат Марғилонда, балки Бухорода машҳур бўлган табобат илмининг устаси Мўминжон Ҳаким⁶⁵ тез-тез хонадонимизга келиб халқнинг

⁶⁵ Маълумотларга кўра, Мўминжон ҳаким номи била машҳур бўлган шифокор Мўминжон Алиев (1894–1978) ҳам Ҳамрак қишлоғида таваллуд топган. Айтишларича, Мўминжон ота-онасидан эрта ажралиб аммасининг қўлида тарбия топган. Кейинчалик аммасининг ўғли Тошпўлат ҳакимга эргашиб тиббиёт илмига ҳавас қўяди. 18 ёшида Бухоро шаҳридаги Мир Араб мадрасасига ўқишга кириб, уни 6 йилда тамомлайди. Бирок

тиббий саводхонлигини ошириш юзасидан қизғин суҳбатлар уюштирар экан.

Халқнинг саводхонлигини оширишда ўша йилларда чоп этилган «Устои аввал» дарслигини афзаллигини, янгича усулда ўқитиладиган мактабларни ташкил этилишини қизғин қўллаб-қувватлаганлар. Шу мактабда биринчилардан бўлиб ўзлари ҳам ўқиганлар.

Онамиз Муҳаррамхон ўша даврларни ёдга олар экан бизларга қуйидагиларни сўзлаб берган эдилар: «Биз қизлар дадамизга мурожаат этиб: «Дада паранжи ёпинмай сизнинг олдингизда гуноҳкор бўлиб қолдик», деб айтган чоғимиз бизга шундай жавоб қайтарган эди: «Қизим, паранжи замонанинг тараққиёти натижасида кашф қилинган. Энди давр шу кашфиётни инкор қилмоқда. Гап паранжида эмас, балки инсон қалбидадир. Аввало инсон қалби пок бўлиши керак».

ёшлигидан таобот илмига қизиқиши боис табиблик билан машғул бўлади. Тез орада Мўминжон ҳаким исми билан Бухорода ном чиқаради. Унинг доврўғи Бухоро амири саройигача ҳам етиб боради. Мўминжон ҳаким ўша вақтда кўпдан бери бемор бўлиб ётган амир Олимхоннинг яқинларидан бирини даволаб оёққа турғзади. Натижада Бухоро амирининг илтифотларига сазовор бўлади. Бироқ амирнинг унга қилган илтифотлари кейинчалик Мўминжон ҳаким бошига турли балоларни ёғилишига сабаб бўлган. Чунончи, Бухоро амири тахтдан ағдарилгач, Мўминжон ҳақимни большевикларнинг махсус идора вакиллари тергов қилишиб амирдан совға олганлигини рўқач қиладиларда, бир неча муддатга қамокқа ташлайдилар. Мўминжон ҳақимни бегуноҳлиги исботлангач уни қамокдан озод қилишади. У шундан сўнг Самарқандаги медицина институтига ўқишга кириб, олий ўқув юртини имтиёзли диплом билан тамомлаб, малакали шифокор бўлиб етишади.

Онамиз Муҳаррамхоннинг эслашларича, бобомиз Иброҳимхўжа ҳайит байрами кунларига ҳар икки тоғам билан бирга борар эканлар. Ҳайит намозидан сўнг албатта совға олиб келиб, барчага улашар эканлар. Совғани дастлаб қизларидан бошлаб тарқатар экан. Шундан сўнг қариндошуруғ, ўртоқларининг хонадонларига бориб, улардан хабар олар эканлар.

Маълумки XX аср бошларида юртимизда театр санъати кириб кела бошлайди. Иброҳимхўжанинг дўстларидан бўлган Комил қорини айтишича, театр санъатининг афзаллигини халқ ўртасида тарғиб қилишда бобомиз ҳам кўп саъйи ҳаракатлар қилган экан.

Бобомиз Иброҳимхўжанинг оналарини исми Халча ойим эди. Кичик оналари Офтобхон ойимдан укалари Абдуллохўжа туғилган.

Большевикларнинг 1917 йилдаги октяб тўнтаришидан сўнг юзага келган таҳликали замонда бобомиз Иброҳимхўжага кўпчилик хорижга кетишни маслаҳат берган экан. Айниқса, кадрдон онахонлари – Майсара она қайта-қайта «вақтинчаликка бўлса ҳам тинчроқ юртларга бориб туринг», деб атганларида: «Йўқ онажон! Мен муштипар қизларни ташлаб, ўз ҳузуримни ўйлаб кетсам, охиратим нима бўлади?!», деб жавоб бериб, хорижга кетишдан бош тортган эканлар»⁶⁶.

Иброҳимхўжа авлодларининг хотирлашларича, Саййид Муҳаммадшоҳхўжа қатор пахта заводларга тегирмонларга, ҳаммомларга, Аввал, Тошлоқ ҳамда Кувадаги катта-катта ерларга эгалик қилган. Саййид Муҳаммадшоҳхўжа Россия, Қашқар, Туркия, Германия каби давлатлардаги савдогарлар билан савдо-сотикни йўлга қўйган сармоядор бўлиб, унинг

⁶⁶ Дала тадқиқотлар. 2011 йил. Марғилон шаҳрида яшовчи Мақсудхон Қосимовдан (1944 йилда туғилган) ёзиб олинди.

ўғли Иброҳимхўжа ёшлигидан зукко, одобли бўлиб вояга етган»⁶⁷.

Иброҳимхўжанинг фарзанди Абдураззоқхўжанинг хотираларига қараганда, Иброҳимхўжа дастлабки илми Марғилондаги мадрасаларда, кейинчалик Қўқондаги мадрасада, сўнгра уч йилдан зиёд Бухоронинг Мир Араб мадрасасида таълим олган. Айнан Бухорадаги талабалик йилларида атоқли адиб Садриддин Айний билан танишади»⁶⁸.

С. Жабборов бу ҳақда қуйидагиларни ёдга олади: «Онамиз Соҳибахоннинг айтишларига қараганда, бобомиз Иброҳимхўжа укалари, сингилларига ўта меҳрибон бўлган эканлар. Иброҳимхўжа бобомизнинг олдиларига суҳбатлашиш учун ўша даврнинг машҳур ижодкор шоирларидан Завқий, Муҳаййир, Усмонхўжа Қорий, Ибрат, Тошхўжа Асирий, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Жалол Машрабий, санъаткорлардан Юсуф қизиқ, Мадали хофиз, Жўраҳон Султонов, Уста Олим Комилов, Муҳиддин Қориёқубовлар келиб турганликларини эшитганмиз. Иброҳимхўжа хонадонида тез-тез ғазалхонлик кечалари, базмлар уюштирилган экан. Мўминжон ҳаким Алиев билан ҳам жуда яқин дўст тутинган эканлар.

Косагарон маҳалласидаги ён қўшнилари Ҳайдархон хожи Турсуновнинг хотирлашича, бобомиз Иброҳимхўжа ҳайит байрамларида эрталабдан каттаю-кичик одамларга ҳайитлик тарқатиб, кексалар ва беморларнинг уйларига ўзлари кириб, хабар олиб чиқарган эканлар. Шунинг учун ҳам

⁶⁷ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри, Б.Нақшбандий кўчасида яшовчи Мунаввархон Қосимовадан (1953 йилда туғилган) ёзиб олинди.

⁶⁸ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри Узумзор маҳалласида яшовчи Матлубахон Абдуллаевадан (1925 йилда туғилган) ёзиб олинди.

маҳалла аҳли кейинчалик «Эшон акамдан кейин маҳалладан файз-барака кетди», деб гапириб юришган экан.

Бир кам юз ёшни қаршилаган Ғофуржон хожи Содиқовнинг сўзларига қараганда Иброҳимхўжанинг отаси Муҳаммадшоҳхўжа Марғилон шахрининг ободонлаштиришга, боғлар барпо этишга, ишисиз одамларни иш билан таъминлашда катта ҳисса қўшган.

Бобомиз Иброҳимхўжа форс, араб, рус, турк, немис тилларини мукамал билган эканлар. Асосан, араб, форс тилларида ғазаллар битиб, қатор девонлар яратганлар. Буюк мутаффақирлар Алишер Навоий, Ғузулий, Бедил, Низомий Ганжавийнинг қўлёзма асарларини кунт билан ўрганиб борган. Бобомизнинг кутубхоналарида Саъдий Шерозийнинг «Ғулистон ва бўстон» асари, Навоийнинг XIX асрда кўчирилган «Хамса» асари, Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асари ва бошқа қатор қўлёзма ва тошбосма асарлари сақланиб қолган».

Ҳошимова Руқияхон томонидан ёзилган хотираларда ҳам Иброҳимхўжа хусусида самимий сўзлар ўрин олган: «Бувижонимиз Баҳринисо ойимнинг айтишларича, бобомиз Иброҳимхўжа эшон ниҳоятда келишган, чиройли, салобатли, виқорли ва иш билармон бўлганлар. Жуда кўп китоб ўқиганлар ва бир неча тилларни билганлар. Маданиятли, олим киши бўлганларидан қавми-қариндошлар, ёри-биродарлари китоб мутола қилиб бир оз тайёргарликдан сўнгина унинг суҳбатларига киришга жазм қилганлар. Иброҳимхўжа эшон аҳли аёлларига жуда меҳрибон, сахий бўлиб, ҳушёрликни жуда қадрлаганлар. Аёлларига ҳар доим «Бир меҳмон келиб кетгандан сўнг иккинчи меҳмон келишига қозон-ўчоқдан тортиб барча нарсани, ҳатто гугуртгача тайёрлаб қўйинг. Меҳмон хонадонимиздан таомсиз кетмасин», деб тайинлар экан.

Шаҳримиз Марғилонга Тамарахоним ва Муҳиддин Қориёқубов раҳбарлигидаги концерт дастаси билан меҳмон бўлиб келади. Бобомиз Иброҳимхўжа эшон ушбу санъаткорлар гуруҳини уйга таклиф этиб, уларни меҳмон қилади. Ансамбль бу ташрифдан жуда мамнун бўлади ва миннатдорчилик изҳор этадилар.

Иброҳимхўжа эшон йирик сармоядор, катта тадбиркор ва ўз даврининг кўзга кўринган иш билармонларидан бири бўлганлар. Оталари Муҳаммадшоҳхўжани катта пахта заводлари бўлиб, ўша замоннинг зайли билан инқирозга учраб, таназзулга юз тутган эди. Иброҳимхўжа эшон бу заводларни олиб ишни қайта юргизганлар ва тез орада заводни қарздорликдан олиб, чиққанлар. Завод Яна ишга тушиб тўла фаолият кўрсата бошлаган бир пайтда большевиклар ҳукумат тепасига келиб, сармоядорларнинг ҳоли ниҳоятда танг бўлиб қолган. Шу аснода Иброҳимхўжа эшонга заводнинг камолини ва истикболини кўриш насиб этмаган.

Тез орда Иброҳимхўжа эшон хонадонидаги осойишталик ўрнини ҳаловатсиз кунлар эгаллаган. Қўрқув, доимий ҳадиксирашлардан барча юрагини олдириб қўйган. Охир оқибатда Иброҳимхўжа эшон ўз уйида ҳам эмин эркин юра олмай қолган.

Ана шундай аччиқ хотираларни эслаганларида Баҳринисо бувимиз шоир Фурқат қаламига мансуб «Фигонким гардиши даврон айирди ўз диёримдан, ғамим кўп эй кўнгул, сан беҳабарсан охи зоримдан», деган мисраларни ёддан айтар ва бу ғазал мендек бағри хунлар учун ёзилган бўлса керак дея афсус чекар эдилар.

Мен бу аёлда метин ирода, кучли сабр-тоқат ва Увайсий, Нодирабегим сингари шоираларга ўхшаш фазилатларни кўрар эдим. Ўғиллари, яъни тоғамиз Абдураззоқ эшон ҳам ўткир зеҳнли, узоқни кўра билган

онасига, опа-сингилларига меҳрибон, қайғу ва шодликларига доим тиргак бўлувчи инсон эдилар»⁶⁹.

Маълумотларга кўра, Сайид Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли Абдурахмонхўжа Бузрукхўжа эшон ўғлининг Баҳринисо исмли қизига уйланиб, Абдусамад эшон, Абдураззоқхўжа исмли икки ўғил ва Хайринисо, Муҳаррамхон, Соҳибахон, Ўқтамхон исмли тўрт нафар қиз фарзанд кўришган.

Шу ўринда Иброҳимхўжанинг турмуш ўртоғи Баҳринисо хоним хусусида сўз юритишдан аввал узоқ ўтмишга қайтиб аёлларнинг «инсонлар маликаси» деган шарафли унвонга сазовор бўлган Биби Фотима онамиз (р.а.) тўғрисида берилган таърифлардан сўз очсак.

Маълумотларга кўра, Биби Фотиманинг (тахм.605/606 – 632/633) бу қадар гўзал хислатлар соҳибаси эканлиги туфайли ўрта асрларда сўфийлар томонидан «Умму абиба», яъни «отасининг онаси», деган шарафли номга муяссар бўлган. Биби Фотима тўғрисида жуда кўп ривоятлар бор, айниқса «инсонлар маликаси» бўла туриб, ўта камбағалликда яшагани мусулмонлар хаёлий дунёсини жунбушга келтирган. «Фотиманинг сепи» (Жиҳозномаи Фотима) китобида отаси унга бера олган фақирона майда-чуйда жиҳозлар, гарчи ўзининг болалари оч ўтирган бўлса-да, нонларининг энг сўнгги ушшоқларигача камбағаллар билан баҳам кўрганлиги, болаларига кийим-кечак етишмаганлиги – буларнинг барчаси ҳар сафар янгича оҳангларда талқин этилган-ки, натижада Фотима образи муслималар учун ёрқин тимсолга айланган. Ўрта асрларда мусулмон дунёсида Биби Фотима руҳини шод этиш мақсадида бутун мол-мулкини қизларига мерос қилиб

⁶⁹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳрининг Ипакчилар шаҳрида яшовчи Руқияхон Ҳошимовадан ёзиб олинди.

берадиган гурухлар пайдо бўлган... 1331 йили Ғазна шаҳрида вафот этган шоир Санойининг ушбу мисралари кўнгилларни ром этмасдан қолмайди:

«Қизлар, жувонларга тўла бу дунё

Аммо хайруннисо Фотима қайда?»

Кўриниб турибдики, «хайруннисо», яъни «аёлларнинг аълоси» деган даража нафақат Хадича разийаллоху анҳога, балки кейинчалик унинг кенжа қизига ҳам берилган. Баъзи сўфийлар эса ўта сабр-тоқатли эркакларга бериладиган «фотир»номини Фотиманинг «диний исми» деб ҳам талқин этадилар⁷⁰.

Биз юқорида аёлларнинг аълоси Биби Фотима (р.а.)га берилган айрим таърифлар тўғрисида бежиз сўз очмадик. Чунки Баҳринисо хоним бошига тушган кўргуликлар шу қадар даҳшатли ва аянчли эдики, у Биби Фотима (р.а.)нинг ҳаётини ўзига ибрат қилган ҳолда барчасига сабр қилди. Қалбидаги даволаб бўлмас жароҳатларни бировга ошкор қилмади. Фақатгина шеърлар орқали ўз-ўзига таскин бериб яшади. Бу ҳақда Муҳаббатхон Ҳакимова шундай хотирлайди:

«Иброҳимхўжа эшонни кўрмаганман. Аёллари Баҳринисо холам бўлган. Иброҳимхўжа эшон ҳақида холам «Куёв поччанг чиройли, одобли, камтар, ҳозиржавоб, шижоатли инсон эди», деб гапирар эдилар. Муҳаммадшоҳхўжа қайинотаси бўлганлар. Фарғона шаҳрида ишлар эканлар.

Иброҳимхўжа эшон ҳақида Баҳринисо холам: «Куёвпоччанг аёлларга қаттиқ гапирмас, чиройли иборалар айтиб, одамлар кўнгилларини оларди. Оналарига ўта меҳрибон бўлган. У киши суҳбатида бўлган ҳар қандай

⁷⁰ Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда... – Б.25.

одам ўзини худди сеҳрлангандай хис қилар эди», деб айтганлари ёдимда.

Баҳринисо холам бир куни ушбу шеърни айтганларида, хотирамда муҳрланиб қолган:

*Ёш тўкарман кўзларимдан Нуҳ тўфонидек,
Мисли Яҳёдек биёбонга Шуайб тўфонидек.
Юсуфим деб йиғласам чун Яъқуби Канъондек,
Аввалида қул бўлиб, охир Миср Султонидек,
Бир калава ип билан бўлган харидорим эшит.*

Баҳринисо холам ҳар гал шеър айтганларидан сўнг пешонамдан ўпиб кўяр эдилар. Ўшандай пайтларда кўзлари ёш бўлар, мен эса болалигим туфайли нима сабабдан холамнинг бундай ҳолатга тушганликларини тушунмай жимгина қараб тураверар эдим.

Иброҳимхўжа эшоннинг устозлари ким бўлганлигини билмайман. Баҳринисо холам билан кунларнинг бирида сандалда чой ичиб турган эдик. Шу пайт Баҳринисо холам «Куёв поччанг 1935–1937 йилларда Садриддин Айнийнинг котиби бўлиб ишлаганлар», деган эди. Ўша вақтда Иброҳимхўжа эшон кўк қўлэзма китобларини ўзи билан Душанбе шаҳрига олиб кетган экан ва қатағонлик вақтида бу китоблар деворни орасига кўйиб беркитиб юборилганлигини ҳам Баҳринисо холам сўзлаб берганлар.

Иброҳимхўжа эшоннинг ҳаётида юз берган воқеаларни Баҳринисо холамнинг сўзлаб берган ҳикоялардан биламан. Холамнинг ҳикоя қилишларича, у Иброҳимхўжа эшонга ўн бир ёшларида фотиҳа қилинган экан. Ҳозирги тўйларда никоҳ кечаси келиннинг қўлига узук тақилади. Ўша даврларда бўлса, Иброҳимхўжа эшон келинга атаб ёзилган шеърлар тўплами, яъни қалин жилдли баёзларини совға қилган эканлар. Баҳринисо холам ўша китобдан шеърлар

айтиб берарди-ю, аммо китобни бировга кўрсатмаганлар. Иброҳимхўжа эшон қатағон қилинган даврларда унинг баёзи Баҳринисо холамга бирдан бир тасалли берувчисига айланган эди. Баҳринисо холам шу баёзни ўқиб, ғамли кунларда ўз-ўзига далда берар, шу йўл билан ўзини овутар эди.

Баҳринисо холамнинг ҳикоя қилишларича, қайинотаси Муҳаммадшоҳхўжага унинг аммаси иккинчи хотин олиб бермоқчи бўлибди. Шунда Баҳринисо холамни қайинонасининг бувилари ҳузурига чорлаб: «Келинпошша бугун уйимизга меҳмонлар келадилар. Шуларнинг ичидаги бир аёлга Муҳаммадшоҳхўжа эшоннинг назарлари тушмаслиги керак. Бунинг учун сиз офтоба учун сув тайёрлаб кўясиз. Ўша аёлни кўриш учун баҳона қилиб Муҳаммадшоҳхўжа эшон ички ҳовлига ўтмоқчи бўлсалар, сиз дарров Ассалому алайкум, дада, мана обдаста деб, қўлларига берасиз». Шунда сиздан уялиб бу томонга ўтмайдилар», дебдилар. Шундан сўнг Баҳринисо холам эшикни бурчагида пойлаб турсалар қайиноталари Муҳаммадшоҳхўжа эшон кириб келибдилар. Баҳринисо холам «Ассалому-алайкум дада», деб даров обдастани берибдилар. То тонг отгунга қадар бир неча марта қайиноталари Муҳаммадшоҳхўжа эшонга сув элтиб берибдилар Хуллас, хотинликка муносиб кўрилган аёлни шу тарзда қайиноталари Муҳаммадшоҳхўжа эшон кўролмаган экан. Вазифасини аъло даражада бажарганлиги учун Баҳринисо холамни қайинонасининг бувилари маҳкам кучоқлаб, раҳмат айтибдилар. Бувилари ўғиллари Мамашоҳхўжа эшонга «Келиним устига хотин олсангиз, ўғлим, сиздан рози эмасман. Мен келинимдан жуда хурсандман», деб насиҳат қилибдилар.

Иброҳимхўжа эшон чиройли, сўзга уста бўлиб оиласидаги барча аёллар билан шеър вазнида гаплашар

эканлар. Шунинг учун Баҳринисо холам ҳам турмуш ўртоғидан ибрат олиб, кўп китоб ўқиган эканлар.

Муҳаммадшоҳхўжа ва унинг қудаси Абдурахмонхўжа жуда иноқ, бир-бирини ҳурмат қилишар экан. Баҳринисо холам кўпинча бизга Фузулий, Навоий, Шоҳ Машраб, Хувайдо асарларидан ўқиб берар эдилар. Уй ишларида ёрдам бергудек бўлсам, менга «Баҳром ва Дилором» достонини ўқиб берардилар. Энди билсам, Баҳринисо холам жуда сиқилиб қолга эканлар.

Баҳринисо холамини «Шоҳ Машрабни дорга осгани Балх ҳокими Маҳмуд томонидан буйруқ берилганида, Шоҳ Машраб озгина кўрқибдилар. Сўнгра жонларига қараб «Эй жон маъшукни кўргали борурди ҳам кўрқарму», – дея тасалли берган эканлар ва дор остида бу ғазални ўқидилар: «Ҳар кишини дарди бўлса, йиғласин ёр олдида, Қолмасин армон юракда, этсун изҳор олдида», деб «Шоҳ Машраб» қиссасидан ҳикоя қилиб берганликлари хали ҳануз ёдимда.

Баҳринисо холам қанчалик оғир кунларни бошидан кечирган бўлмасин, бироқ ҳеч қачон нолиганини ва кимдандир шикоят қилганлигини кўрган эмасман. Умрининг охиригача тақдирнинг синовларига бардош бериб, шукр қилиб ўтди. Дунёдан ўтишларидан бир неча кун олдин ажойиб туш кўрганликларини айтиб берган эдилар. Тушларида Баҳринисо холамга оқ ҳарир кўйлак кийдиришиб, ёр-ёр айтишиб куёв поччамиз Иброҳимхўжа эшоннинг олдиларига олиб кетишаётган эмиш.

Опоқимиз Абдурахмонхўжанинг отасини исmlарини билмас эдик. Уйимиздаги бир мисдан ясалган патнисда «Абдурахмонхўжа Бузрукхўжа ўғли» деб ёзилганлигини

ўқиб, шундан кейингина Бузрукхўжа ким эканлигини тушуниб етдик»⁷¹.

МАРҒИЛОН САЙЙИДЛАРИ

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида саййид сўзига қуйидагича изоҳлар берилган: 1. Саййид (араб тилига мансуб сўз) – мустақил, ҳукмдор жаноб; Муҳаммад пайғамбар авлодларидан бўлган мусулмонлар унвони; 2. Саййид – Эраклар исмининг таркибий қисми⁷². Бинобарин, биз сўз юритаётган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли хонадони ҳам Пайғамбаримиз (с.а.в.) хонадонига мансуб бўлган. Ушбу хонадонга мансуб оилалар ўзларини Ҳасаний саййидлар ва Хусайний саййидлар дея атаб келганлар.

Ёзма манбаларда келтирилишича, Марғилонда истиқомат қилган ушбу авлод вакилларига ҳурмат эҳтиромининг рамзи сифатида ўз даврида ҳукмдорлар томонидан махсус васиқалар берилган. Масалан, аштархонийлар ҳукмронлиги даврида марғилонлик саййидлар авлодига мансуб Саййид Шоҳ Қосим тўра 1681 йилдан 1688 йилга қадар Бухоро хонлари томонидан пайғамбар авлоди сифатида турли иноятнома ва ёрликлар билан тақдирланган бўлса, унинг ўғли Шоҳ Абу Бакрдан тортиб, Шоҳ Али Аскар, Охунд Шоҳ сингари авлодлари Қўқон ҳукмдорлари томонидан турли ёрликлар олиб

⁷¹ Дала тадқиқотлари.2011 йил. Марғилон шаҳри Ислом нури маҳалласида яшовчи (1938 йилда туғилган) Муҳаббатхон Ҳақимовадан ёзиб олинди.

⁷² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. 422-б.

келганлар⁷³. Шу ўринда Саййидлар билан боғлиқ айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Маълумки, Ҳазрат Али мусулмонлар қавми учун «Аҳли байт» деб, улуғлаб келинган пайғамбар (с.а.в.) авлодлари «Саййидлар»нинг Расули акрамдан кейинги давомчисидир⁷⁴ Бу ҳақда куйидаги ҳадис ҳам мавжуд: «Инни торикун фикум ассақалайний китобуллоҳий ва итрати» (яъни «албатта, мен сиз [инсу жин]ларга икки гўзал ва нафис нарса – бири худонинг китоби (Қуръон) ва бири хонадонимни қолдирдим)»⁷⁵. Бу ҳақда Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларидан сўрадиларки, «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларининг ёронларидан ва аҳли байтидан қайси бириси юксакдир?» деб. Буюрдикки «Улуғлардан Сиддиқ ва Форук, йигитлардан Усмон ва Али аёлларидан Ойша ва кизларидан Фотима розийаллоҳу анҳум ажмаъйиндир»⁷⁶.

Ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон ўлкаларда кўплаб учрайди. Ҳалифа Алининг Нажжаф (Ироқ), Мозори Шариф (Афғонистон), Фарғона водийсининг Шохимардон қишлоқларидаги муқаддас мозорларига Аббосийлар, Темурийлар ва Қўқон хонлари даврларида мақбаралар тикланган ва зиёратгоҳ

⁷³ Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т. 1916. С. 69-72.

⁷⁴ Алишер бек. Туркийзабон саййид авлодлари. – Ф.: «Фарғона», 1998. 10-б.

⁷⁵ Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Т.: «Фан», 1965. 8-б.

⁷⁶ Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул Авлиё / Мирзо Кенжабек таржимаси. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 1997. 9-б.

сифатида азалдан эъзозлаб келинган. Шу сабабдан ҳам тарихий обидаларда Ҳазрат Али номи билан боғлиқ бир қатор маълумотлар учрайди.

Тарихдан маълумки, ҳазрат Али(к.в.) фарзандлари ичида энг машҳурлари Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотимадан туғилган Ҳасан ва Ҳусайн ҳамда бану Ҳанифа қабиласидан бўлган хотинидан туғилган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳисобланади. Мана шу уч фарзанддан тарқалган тармоқ олий ҳокимиятга даъвогар бўлишган...Ислоннинг деярли бутун тарихи мобайнида Али(к.в.) авлодлари ёхуд уларнинг тарафдорлари олий ҳокимиятга эришиш йўлида қуролли ва ғоявий кураш олиб борганлар. Улар имоматга фақат Али(к.в.) авлодлари ҳукмрон бўлиш ҳуқуқига эга деб ҳисобланганлар. Кураш жараёнида халифаликнинг турли чеккаларда ҳазрат Али (к.в.) авлодлари бош бўлган имоматлар барпо этилган. Уларнинг ичида энг машҳурлари Марокашдаги Идрисийлар (789-926), Шимолий Африка, Миср ва Суриядаги Фотимийлар (909-1171), Ямандаги Рассийлар (9-а. бошидан 1281 й.гача), Табаристон (863-928) ва Яман (1592-1962)даги Зайдийлар сулоласи ҳисобланади. Ҳозирги вақтда кўплаб ҳазрат Али(к.в.) авлодлари барча мусулмон мамлакатларида яшайдилар. Улар имтиёзли ҳуқуқларга эга бўлиб, яшил салла ўрайдилар ва саййидлар ёхуд шарифлар деб аталадилар⁷⁷. Ўрта Осиёда жумладан Фарғона водийсида саййидлар авлодларига мансуб хонадон аҳлини «Саййид», «Тўра»⁷⁸, «Тўраҳон», «Тақсир», қиз-жувонларини «Пошша», «Пошшаҳон», деб атаб келганлар⁷⁹.

⁷⁷ Ислон энциклопедия...– Б.26.

⁷⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғатида тўра сўзига қуйидагича изоҳлар берилган: 1. Тўра (тарихга оид сўз) – юқори тақабага мансуб киши; зодагон, оқсуяк, аристократ; 2. Тўра – хонлар даврида ва чор Россияси даврида Туркистонда катта амалдор; 3. Ҳурмат юзасидан ёки улуғлаб, кишиларнинг номига, унвонига,

Тарихчи Т. К. Бейсимбиевнинг таъкидлашича, Марғилон саййидларининг Қўқон хонлигида мавқеи баланд бўлган. Шу сабабдан ҳар бир Қўқон хони ўзининг давлат бошқарувида уларнинг кўмагига таянишга интилиб келган.⁸⁰ Жумладан, Бухоро Амири Насруллохоннинг ҳужумини қайтариш мақсадида ўз даврининг машҳур хожаларидан бири Азимхожа эшон Марғинович Қўқон хони Шералихонни(1842-1845) қўллаб-қуватлаб Қўқон шаҳрини ҳимоясида катта жонбозлик кўрсатган. Бу ҳақда Мирзоолим Мушриф шундай ҳикоя қилади:

«Яна Азимхожа эшони Марғиновичим машҳурлар то Ўш ва Андижонга хат ёзиб, уламо ва фузало ва марди коройиларни азбаройи мадад учун талаб айлаб юбордилар эрса, уларга қўп маъқул тушуб, амин ва оқсоқоллар тараддуд қилиб, неча марди коройиларни жам айлаб Марғинович келдилар. Мунда буларким, ҳазрати эшон ва тўралар бир неча миқдор мерганларни жам этиб, тайёр бўлуб туруб эрдилар. Йўлга равона бўлдилар эрса, суръат билан юруб кечалаб, вақти азон Мазанглик тарафдин ҳужумни лашкар бирла оқ аламлик туг бирла кириб келдилар. Хонга хабар бердиларким: « Ҳазрат эшон икки

мансабига шунингдек, кўчма маънода баъзи нарсаларни билдирувчи сўзларга қўшиб ишлатиладиган сўз; Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 244-б.

⁷⁹ Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф. «Фарғона», 2007.84-б.

⁸⁰ Бейсембиев Т. К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX веках (по некоторым сочинениям кокандской историографии) // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. – М., 1982, С. 37.

минг мерган билан бирла Андижон ва Марғинон уламолар азбаройи мадад келибдурлар»-деб. Даъфатан истиқболга амин, оголиқларни буюрдилар. Бориб дастбўслик қилиб, бошлаб Шералихон хизматларига олиб келдилар. Хон бечора неча қадам истиқбол бориб, зиёрат ва мулоқот этти. Юқори ўлтурғузуб, дастурхони олий, таомҳойи гуногун тортиб, бадъаз фароғ сарупойи олий бериб сарафроз қилдилар»⁸¹.

Марғилонда саййидлар хонадонидан ташқари яна хўжалар хонадонлари мавжуд бўлиб, Чўқон Валихонов Шохимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади.⁸² Бизга маълумот берган ахборотчиларнинг сўзларига кўра, Марғилон хўжалари яна тўрт гуруҳга бўлинган:⁸³

1. Шайх хўжалар (Шохимардон хўжалари).
2. Оқ кигизга ўтирган хўжалар.
3. Калава сотган хўжалар.
4. Гадоё хўжалар.

Биз нима учун хўжалар бу ном билан аталганлигини аниқлаш мақсадида изланишларни давом эттирган вақтимиз оқ кигизга ўтирган хўжалар аслида Шарқий Туркистондаги Офок хожа авлодлари билан боғлиқлиги маълум бўлди. Чунки, Шарқий Туркистон хожалари оқ кигизга ўтқазилиб, хонлик тахтига ўтирганликлари учун уларни Оқ кигизга ўтирган хўжалар деб аташ ҳам урф бўлган экан. Калава сотган ва гадоё хўжалар ҳақидаги маълумотлар ҳам янада

⁸¹ Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин / Нашрга тайёрловчи: А.Матғозиев., М.Усмонова. –Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1995. 25-26 б.

⁸² Валихонов Ч. Избранные труды. – М., 1986.С.157 .

⁸³ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Янги боғ маҳалласи.

қизикрокдир. Чунки, уларни бундай ном олишлари ғайритабий кўринса-да, аммо тариқат йўлига кирган хўжалар хонадони вакиллари ўзларидаги манманлик ва кибр сингари иллатларидан халос бўлиш йўлида шу ишларни ҳам сидкидилдан адо этганлар.

Фикримизнинг исботи тариқасида «Дукчи Эшон маноқиб»даги қуйидаги воқеани келтирамиз:

«Эй биродарлар, мулломан, Саййидман деб ўзига бино қўйиб дўстихудоларга беадаблик қилиш яхши эмас экан деб кўп йиғлади. Бу ҳикояни мазкур дастурхончидан эшитиб қалам суруб битдим.

Нақл қиладиларки, толмозорлик Бадалбой дегон бир сўфий бор эрди. Ўзлари Бой ҳалифа дегон эшонга мурид эрдилар. Мазкур сўфий бир кун келиб бизга айдики, эй сўфийлар пирларингизни улуглигини сизларга айтиб берай. Огоҳ бўлунглар деди. Айдики, ўшлик бир Юнусхон тўра дегон эшон бор эрди. Мазкур тўра бир ишлари чиқиб Марғилонга бордилар. Аммо мен ҳам бирла бориб эрдим. Бир кўчадин Ҳадийатхон тўра дегон бирларингиз ҳам «йиккит, йиккит»(йик-пахтани йигирилган калаваси)деб ўта берди. Ҳалиги Юнусхон тўра аччиғлари келиб бирўвни буйирдиларки, ўшал йик сотқон жинни расво тўрани чақириб кел дедилар. Дарҳол чақириб келдилар. Икковлари масофаға қилиб кўрушдилар. Мазкур ўшлик тўра айдики, эй Ҳадиятхон, сиз тўраликни расво қилдингиз. Бу йик сотиш нима деган гап. Пирингиз йикчи Ҳалифа ҳам жинни бўлбдурлар деб кўп хафа бўлдилар. Мазкур Ҳадийатхон тўра ҳеч нарса демай мустар бўлиб чиқиб кеттилар. Бул киши ҳам дарҳол отланиб Ўшга жўнадилар. Мени ҳам юрунг дедилар. Мен ҳам хўб бўлур деб ҳамроҳ жўнадим. Мингтепага яқин келганларида арз қилдимки, Эй тақсир, ўша Ҳадийатхон тўрага айтган гапларингиз унча яхши бўлмади. Тушуб эшонни кўруб узр айтиб кетсангиз. Кўб

яхши бўлур дедим. Мени гапимга аччиглари келиб индамадилар. Билдимки, кўрмай ўтушларини фикр қилиб ўзумга айдимки, бир таҳорат шикастни баҳона қилиб кейин қолиб ушбу зот шарифни зиёрат қилиб ўтсам деб таҳорат шикастни баҳона қилиб кейин қолдим. Келиб Ҳазрат Ҳалифани хизматига кириб зиёрат қилдим. Дарҳол менга қараб илтифот қилиб айдилар. Ҳой Бадалбой, сўфий одамнинг гўшти ҳаромку, азбаройи ҳурмат нимага ўшлик Юнусхон тўра бизнинг гўштимизни едилар. Ҳадийатхон тўрани йик сотишини таҳқиқ қилиш у кишига Хожат эмас эрдик. Мен ўша Ҳадийатхон тўрани арвоҳи таййибаларни ижозатлари бирлан йик сотқони буйуриб эрдим. Турингиз, ушбу деган беодобликка арвоҳи таййибалар айтилар, дарҳол бориб айтинг тўрангизга астойдил тавба қилсун. Яна беймон кетмасун дедилар. Ўшга бориб дарҳол бетоб бўлдилар. Эшон Ҳалифамни айтган воқеаларини айтдим. Кўп пушаймон қилиб йиғлаб тавба қилдилар. Ўша бетоблиги бирлан оламдин ўттилар. Эй бўтам пирингиз шундоғ улуг зотдурлар».⁸⁴

Маълумки хўжалар саййидларидан фарқли равишда Пайғамбар хонадонига эмас, балки Чорёрлар деб аталган араб ҳалифалигида ҳокимият тепасида турган дастлабки, тўрт ҳалифа Абу Бакр Сиддик, Умар, Усмон, Али ибн Абу Толибнинг Биби Фотимадан бошқа аёлидан кўрган фарзандлари авлодларига нисбатан айтиб келинган бўлиб уларни ҳам «Оқ суяклар» деб эъзозлаб келишган⁸⁵. Ўзбек

⁸⁴ Манакиб-и Дукчи Ишан.(Аноним жития Дукчи Ишана – преводаителя Андижанского восстания 1898 года). – Т-Берн-Алматы. 2004. С. 232-235.

⁸⁵ Абашин С. Н. Ок-суяк // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь, вып. 2. – М., 1999. С. 75-76.

тилининг изоҳли луғатида келтирилган изоҳ бу маълумотларни тасдиқлайди:

«1.Хўжа (форс ва тожик тилларига мансуб сўз) – ҳурматли, обрў-эътиборли киши; хўжайин, соҳиб; савдогар; мураббий; 2. Хўжа – ўзларини чорёрларнинг авлодлари деб ҳисобловчи мусулмонларнинг фахрий номи; 3. Хўжа – Ўрта Осиёда маълум имтиёзга эга бўлган оқсуяклар ва уларнинг авлодлари»⁸⁶.

Биз юқорида келтириб ўтган Марғилон хўжалари аслида саййидлар авлодига мансуб бўлиб, уларни хўжалар деб аталашига «Хўжа ва «хожа» ёзилишидаги ўхшашлик жиҳатлари туфайли аҳоли орасида хўжа атамаси сифати кўпроқ ўкилиши туфайли юз берган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

ШОҲИМАРДОН ХЎЖАЛАРИ

Фарғона шаҳридан 60 км жанубда, Олой тоғ бағрида жойлашган Шоҳимардон қишлоғи қадимдан кишилар томонидан муқаддас жой сифатида эъзозланиб келинган. Фарғона водийсининг сўлим масканларидан бири бўлган мазкур қишлоқ ўзининг зилол сувлари, осмонпўпар тоғлари-ю, ҳазрат Али номи билан боғлиқ Шоҳимардон мозори билан машҳурдир.

1969 йилда Шоҳимардон қишлоғидан 12 км жанубда Оқ сув дарёси бўйидаги денгиз сатҳидан 2100 баландликда жойлашган Катта камар ғоридан топилган тасвирлар Шоҳимардонда одамлар бундан бир неча минг йиллар бурун ҳаёт кечирганлигидан далолат беради. Бу ғорни

⁸⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 435-б.

кадимги одамлар неолит давридаёқ (эрамизгача тахминан 5-3 минг йиллар аввал) муқаддаслаштирган эди⁸⁷. Чунки, ғордаги қадимги даврларда тошларга чизилган суратларда одамларни ов билан боғлиқ маросимларни бажараётган ҳолати акс этирилган. Бу эса Шоҳимардондаги муқаддас қадамжолар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлганлиги фикримизга яққол далил бўлади. Катта камар ғорини кейинчалик диний маросимлар учун муқаддас жой вазифасини ўтамай қўйганлигини В. П. Огудин қуйидагича изоҳлайди: *«Ғор муқаддас жой сифатида ўз аҳамиятини XX аср бошларига келиб эмас, балки ундан олдинроқ вақтда йўқотган. Бунга сабаб зорга яқин бўлган аҳоли яшаши жойларида XVII асрдан бошлаб ҳазрат Али, Ёрдон ота зиёратгоҳларининг пайдо бўлишидир»*⁸⁸. Унинг ушбу фикрларини элшунос олим С.Н.Абашин ҳам тасдиқлар экан, Шоҳимардон номи билан боғлиқ мазкур зиёратгоҳни пайдо бўлиш даври, XVII-XVIII асрларга мансуб эканлигини таъкидлайди⁸⁹. Бироқ бу борада олиб борган изланишларимиз давомида Шоҳимардон қишлоғида ундан олдинги даврларда ҳам зиёратгоҳлар мавжуд бўлган деган тахминга келишимизга асос бўлди. Гарчанд ўша зиёратгоҳлар айнан ҳазрат Али ибн Абу Толиб номи билан боғлиқ бўлмаса-да, маҳаллий аҳоли томонидан ғоят эъзозлаб келинган. Акс ҳолда денгиз сатҳидан 1540-1570 м. баландликда жойлашган зиёратгоҳ қисқа вақт ичида пайдо

⁸⁷ Шацкий Г.В. Рисунки на камне. – Т.: «Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма», 1973. С.72.

⁸⁸ Огудин В.Л. Страна Фергана. – М.: Центр стратегических и политических исследований, 2002. С.53.

⁸⁹ Абашин С.Н. Шахимардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: «Восточная литература», 2006. С. 460.

бўлиб, шу қадар машҳур муқаддас жой сифатида доврўф топмаган бўлар эди.

Шоҳимардоннинг ҳозирги қабристон ўрнида топилган қабр қайроқтошларидаги ёзувлар бу ерлар айнан ўрта асрлардан бошлаб Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлардан бирига айланганлигини кўрсатмоқда. Шуни айтиб ўтиш керакки, Шоҳимардон қишлоғининг ҳозирги қабристонига дафн этиш 1949 йилдан буён давом этиб келаётган бўлиб, бунга қадар қабристон ҳазрат Шоҳимардон зиёратгоҳи атрофида эди. Ўтган асрнинг 40-50 йилларида эски қабристон ўрнидан X-XII асрларга мансуб сопол идишлар топилган.

Ҳазрат Али мозори ёнидаги кўҳна қабристон тўғрисида Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. «Тарихи Шоҳруҳий» асарида келтирилишича, 1837 йили Қўқонга олиб кетилаётган Дарвоз ҳукмдори Шоҳ Султон Маҳмуд йўлда вафот этади ва Шоҳимардон мозори ёнига дафн этилади⁹⁰. XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон адабий муҳитида етишиб чиққан истеъдодли олим, моҳир табиб ва маърифатпарвар шоир Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930) ҳам ўзининг «Хуллас ут-таворих» номли асарида ушбу воқеани қуйидагича ҳикоя қилади:

«Қартегин вилояти, Дарвоз ул йилда футуҳ(забт) бўлди. Шоҳи Қушбегини ул вилоятда волий қилди ва ҳоким Дарвозки, Маҳмуд хон эрди. Бул жониб(томон)га юборди. Йўлда оламдан интиқол (ўтди) қилди. Маҳмудхон жасадини мозори файзи осор ҳазрат Шоҳимардонга дафн қилдилар»⁹¹.

⁹⁰ Бейсимбиев Т. К. «Тарих-и Шаҳруҳи» как исторический источник. Алма-ата.: «Наука», 1987. С. 108.

⁹¹ Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Хўқанд шаҳри. Шмаков 68

Шоҳимардон яқинидаги Ўхна қишлоғидан топилган VII-VIII асрга оид туркий қабилаларига мансуб қадимги қабрларнинг топилиши ҳам Шоҳимардондаги ҳаёт илк ўрта асрларда ҳам қизғин кечганлигини кўрсатмоқда.

1998-2008 йиллар мобайнида олиб борган тадқиқотларимиз натижасида Шоҳимардон зиёратгоҳи тарихи бўйича бир нечта қўлёзма манбалар аниқланди:

1. «Шоҳ Порсин» деб аталувчи қўлёзма⁹²;
2. Муаллифи номаълум «Равзат ул ансоб» деб аталувчи қўлёзма⁹³;
3. Шоҳимардон мозори фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳазрат Али қиссаси»⁹⁴;
4. «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунғ Қўйлоқий» қўлёзмаси⁹⁵;
5. Ҳазрат Али авлодлари хонадонларида сақланаётган шажара, насабнома ва турли қозилик ҳужжатларига доир васиқалар⁹⁶;

босмахонасида чоп этилган. 1914. –Б.41.

⁹² «Шоҳ Порсин» қўлёзмаси Фарғона вилояти Учкўприк тумани Ёйилма қишлоғида яшовчи Нуриддинхўжа Улуғхўжаев хонадонида сақланади.

⁹³ «Равзат ул ансоб» қўлёзмаси Марғилон шаҳри, Жўраҳон Султонов кўчасида яшовчи Ахрорхон Қиличхонов хонадонида сақланади.

⁹⁴ «Шоҳ Жарир» қўлёзмаси Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонида сақланади.

⁹⁵ Қаранг: Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003

⁹⁶ Қаранг: Синьзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулахатов, Кавахара Яёи. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3.

6. Ўзбекистон Ресубликаси Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар⁹⁷.

Мазкур ёзма манбаларга танкидий тарзда ёндошган ҳолда Шоҳимардон зиёратгоҳи ва унинг тарихига доир маълумотлар билан танишишга муяссар бўлдик. Биз қуйида ушбу адабиётлар хусусида сўз юритишдан олдин Шоҳимардон қишлоғининг қадимги тарихи юзасидан мухтасар маълумот бериб ўтсак.

Ҳазрат Алининг Фарғонадаги зиёратгоҳи тўғрисида 1906 йилда кўчирилган Шоҳ Ҳаким Ҳолиснинг «Шоҳ Жарир» достонида маълумотлар мавжуд. Аниқроғи жангноманинг сўнги қисмида Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазорига бағишланган шеърий қисса ҳам киритилган (қуйида мазкур асарни «Ҳазрат Али қиссаси» деб юритилади). Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори ҳақидаги ушбу шеърий қисса ҳам бизнингча шоир Шоҳ Ҳаким Холис томонидан ёзилган бўлса керак.

Айтиб ўтиш жоизки, Шоҳимардон зиёратоҳининг фазилатлари борасида айниқса, «Шоҳ Порсин» қўлёзмасида қизиқарли ривоятлар ҳикоя қилинади. Мазкур қўлёзманинг сюжети «Хайрул Булдон Ўш шаҳри» («Ўш – шаҳарларнинг энг яхшисидир»), рисоласига жуда ўхшайди. «Шоҳ Порсин» да таъкидланишича, Форсин қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига зиёратга келган киши ўша ерда икки ракат намоз ўқиса, катта савобга эга бўлади⁹⁸.

⁹⁷ ЎЗРМДА. Ф. И-19. Р.1821. В. 3.

⁹⁸ Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3. – Б. 89-96.

Шу вақтга қадар тадқиқотчилар фақатгина Ўш мозорлари фазилатлари тўғрисида ҳикоя қилувчи «Хайрул Булдон» асари мавжуд деган фикрни билдирган эдилар. Бироқ «Шоҳ Порсин» кўлёмаси бундай мазмундаги асар Шоҳимардон зиёратгоҳи тўғрисида ҳам мавжуд эканлигини кўрсатмоқда. Бизнингча, «Хайрул Булдон Ўш шаҳри» рисоласи яратилганидан сўнг Шоҳимардон мозори тўғрисида ҳам шу сингари асарга эҳтиёж туғилган ва охиросида «Ҳадис Шоҳ Порсин» асари ёзилган бўлса керак.

Шоҳимардон шундай бир ажойиб масканки, ундаги ҳар бир тош, ҳар бир қоя, ҳар бир дарахт ва наинки, барча оқар сувларнинг ўзига хос тарихи ва афсона-ю, ривоятлари бор. Уларни тингласангиз, албатта Ҳазрат Али билан боғлиқ маълумотларга дуч келасиз. Гарчанд мазкур афсоналар тарихий ҳақиқатдан йироқ бўлса-да, диққат билан тинглайсиз. Чунки, шоҳимардонликлар уларни зўр маҳорат билан сўзлаб берадиларки, тингловчининг кўз олдида Ҳазрат Алининг жанг майдонидаги мардона курашлари бирма-бир ўтаверади.

XIX аср охири XX аср бошларида чоп этилган рус географ ва тарихчиларининг аксарияти Фарғона водийси тўғрисида келтирган маълумотларида Шоҳимардон хусусида алоҳида тўхталиб, маҳаллий аҳолининг энг муқаддас жойларидан бири сифатида эътироф этганлар⁹⁹.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, Шоҳимардонга келиб, ҳазрат Алининг муҳташам мақбарасини зиёрат қилиш ҳар кимга ҳам насиб қилавермаган. Бу ҳақда 1871 йили Шоҳимардонга ташриф буюрган рус олими А. П. Федченко шундай ҳикоя қилади:

«Шоҳимардон Оқсув ва Кўксув сингари икки дарёнинг қўшилган жойида жойлашган...Қишлоқнинг деярли бой

⁹⁹ Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатская ханства. СПб., 1892 С. 407.

бўлмаган бозорчаси мавжуд. Бозор вақф тарзида муқаддас мақбарага бириктирилган бўлиб, у ерни худди бир ибодатхона сифатида кўриши мумкин. Мақбаранинг бош мутаваллийси шу қишлоқнинг ҳам солиқлар йиғувчиси, ҳам ҳокимидир. У ерга боришдан олдин бизга мутаваллий ҳузурида меҳмонда бўлишимизни ва бутун меҳмондўстлик унинг ихтиёрида эканлигини айтишиб, на Марғилон беги, гарчанд Шоҳимардон унинг тасаруфида бўлса ҳам, ҳаттоки на хоннинг ўзи ҳам бу ерда бизга гамхўрлик кўрсатишига буйруқ бера олмасликларини тушунтирдилар. Шу боис мен мутаваллийга ўз миннатдорчилигимни билдириб, эртага унинг олдига боришимни маълум қилдим.

Бу ерга дафн этилган авлиёни Шоҳимардон, яъни «Мардлар шоҳи» деб аташиб, бу ном унинг лақабидир. Баъзилар уни биринчи халифалардан бўлмиш Али эканлигига бизни қатъий шионтирмоқчи бўлдилар. Ҳозирги вақтда бу мазор Қўқон хонлигидаги энг муқаддас жой сифатида, ҳаттоки, қадимги Ўзининг табаррук жойларидан ҳам машҳурроқдир. Уни зиёрат қилгани кўплаб художўйлар, нафақат хонликнинг турли жойларидан, балки қўшни ўлкалардан ҳам келадилар. Хоннинг ўзи бу ерга зиёрат қилгани тез-тез келиб туради...

Мен мақбарани кўздан кечирмоқчи бўлган эдим. Бироқ, бунинг урдасидан чиқа олмадим. Айтдиларки, ҳалифа Али оромгоҳини бирон бир гайридин кўриши мумкин эмас экан»
100.

А. П. Федченкодан кейин кўп ўтмай яна бир рус ҳарбий зобити Л. Костенько Шоҳимардонда бўлиб, ўз таассуротларини «Олай тоғларига экспедиция» номли мақоласида баён этади:

¹⁰⁰ Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. – М.: «Географгиз», 1950. С.311.

«Шоҳимардон номи билан аталувчи масжид ва мақбара унинг (Шоҳимардоннинг) энг гўзал безаги бўлиб, хизмат қилади. «Шоҳимардон» форсчада «Мардлар шоҳи» демакдир. Муллаларнинг ишонтиришларига кўра, бу ном остида пайгамбарнинг куёви, тўртинчи халифа Алининг ўзи яширинган эмиш. Муллаларнинг фикрига кўра, ҳазрат Алининг қабри яна етти жойда мавжуд экан.

Шоҳимардон собиқ Қўқон хонлигининг энг машҳур зиёратгоҳларидан ҳисобланади. У Бухоро хонлигидаги Баҳоуддин ва Хивадаги Полвон ота сингари Фаргонанинг балолардан асровчи ҳомийсидир.

Мозор тоғ тизмасининг баланд, гоят гўзал, ҳушманзара қисмига жойлашган бўлиб, олди томони қияликка қараб туради. Мозор ёнида эса масжид жойлашган. Авлиё қабри эса унча катта бўлмаган мақбара ичида бўлиб, маҳаллий услубга хос меъморий кўринишига эга.

Ушбу мақбара параллелепипед шаклда гумбазли қилиб қурилган. Чап томонида белгилик катта девор, мақбаранинг икки ёнида кичик миноралар бор. Девор ўртасида ноксимон шаклда тахмон, тахмоннинг марказида дид билан ўймакор нафис нақшлар берилган икки табақали эшик ўрнатилган. Пештоқннинг юқори қисмига катта араб ҳарфлари билан «Аллоҳ, Муҳаммад, Абу Бакр, Умар, Усмон, Али» исмлари битилган. Ёзув остига буюқлар билан Макка ва Мадинадаги муқаддас жойларнинг суратлари чизилган. Мақбарага киришида ёғочдан учига мисдан қадалган туғлар ва уларга бойланган қўтос думлари кўзга ташиланади.

Ташиқи эшик орқали унча катта бўлмаган, икки панжарали деразаси бор, томи баландроқ хонага кирилади. Токчаларда қўчқор ва тоғ эчкисининг шохлари қўйилган. Кейинги хона ҳам биринчи хона ўлчамига тенг бўлиб, унда

атрофи ёгоч панжаралар билан ўралган авлиёнинг қабри жойлашган»¹⁰¹.

А. Ф. Миддендорфнинг таъкидлашича, Шоҳимардон мозори халқ орасида «Ҳазрати Шоҳимардон» номи билан ҳам машҳур бўлган¹⁰².

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчиларнинг Шоҳимардон мозори тўғрисида келтирган маълумотларидан батафсилроқ маълумотлар ҳозиргача кам учрайди. Рус тадқиқотчилари нафақат ҳазрат Али мозори ҳақида маълумот берибгина қолмай унинг ташқи кўриниши ҳақида қизиқарли суратларни тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Жумладан В.И Масальский томонидан тайёрланган «Туркистон ўлкаси» номли китобида Шоҳимардон зиёратгоҳининг XIX асрнинг охирларидаги умумий кўриниши тасвирланган¹⁰³.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида 1886 йили шоҳимардонлик хўжалар Маҳмудхўжа Лангархўжа ўғли ва Бобохўжа Калонхўжа ўғилларини Шоҳимардон хўжалари гуруҳи номидан Фарғона вилоят ҳарбий губернаторига ёзган илтимоснома хатлари сақланади. Мазкур ҳужжатлардан маълум бўладики, уезднинг собиқ бошлиғи капитан Дейбнерь 1883 йили ўзининг № 5 сонли буйруғи билан Шоҳимардон мозорига мутаваллий вазифасига юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг ўрнига Подшоҳўжа эшон Зокирхўжа эшон ўғлини масъул этиб тайинлайди. Бу эса Шоҳимардон хўжаларининг норозилигига сабаб бўлади. Илтимосномада таъкидланишича, Шоҳимардон хўжалари тўғрисидаги

¹⁰¹ Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

¹⁰² Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление IV. А. XX.

¹⁰³ Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 707.

Чингизхон ва Амир Темур ва бошқа барча Мовароуннахрда хукмронлик қилган мусулмон хонлари томонидан уларнинг аждодларига берилган ёрликлар асосида Марғилон ва Чимён қозилари томонидан чиқарилган ҳукмлари бўлишига қарамай собиқ уезд бошлиғи жаноб Дейбнеръ Шоҳимардон мозори мутаваллийси вазифасига бу ишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишини тайин этган. Шу сабабдан Шоҳимардон хўжалари ҳарбий губернатордан ўзлари сайлаган хўжаларни мутавали вазифасига тайинлашни сўраб илтимоснома юборганлар.

Мазкур илтимоснома қай йўсинда ҳал этилганлиги бизга қоронғу. Аммо ундаги барча Шоҳимардон хўжаларининг номларининг келтирилиши жуда муҳимдир. Чунки шу вақтга қадар биз Шоҳимардон хўжалари тўғрисида бундай маълумотга эга эмас эдик. Хужжатда хўжалар номининг зикр этилиши келгусида бизга Шоҳимардон тўғрисида янги маълумотларни қўлга киритишимизда яқиндан ёрдам беради. Шу боис қуйидаги илтимосномани Шоҳимардон хўжалари номи қайд этилган қуйидаги парчасини келтириб ўтамыз:

«Бобокалонхўжа Мўсохўжа ўгли, Исомиддинхўжа Мўсохўжа ўгли, Муҳиддинхўжа Мўсохўжа мазкур ўгли, Умаралихўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Тожиалихўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Тиллохўжа Нейматуллоҳхўжа ўгли, Абдураззоқхўжа Эшонхўжа ўгли, Муҳаммадхўжа Аҳмадуллоҳхўжа ўгли, Тошхўжа Эшон, Бобохўжа, Раҳматхўжа Ҳасанхўжа ўғиллари, Тўхтасинхўжа Шоҳмирзохўжа ўгли, Бузрукхўжа Шоҳкалонхўжа ўгли, Аҳмадуллоҳхўжа Садр Жаҳонхўжа ўгли, Валихонхўжа Эшон Бобохўжа ўгли, Ҳисомиддинхўжа Низомиддинхўжа ўгли, Салоҳиддинхўжа Низомиддинхўжа ўгли, Иноятхўжа Дадахўжа ўгли, Саййидхўжа Нусратуллоҳхўжа ўгли, Орифхўжа муфти Ҳусайнхўжа (ўгли), Шамсиддинхўжа

Нусратуллоҳхўжа эшон қози ўгли, Саъдуллоҳхўжа
Зоҳидхўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Саййид Жафархўжа
Ҳисомиддинхўжа ўгли, Зоҳидхўжа қори Ҳисомиддинхўжа
ўгли, Муҳаммадаминхўжа Азизхўжа ўгли, Саййид
Мўсохўжа Подшоҳхўжа ўгли, Хонхўжа Каттахўжа ўгли,
Шоҳхўжа эшон Шоҳ Анжуманхўжа ўгли, Саййид
Мўсохўжа Тўрахўжа ўгли, Кичкинахўжа
Муҳаммадсӯфхўжа ўгли, Саййид Алихўжа
Аҳмадхўжа(ўгли), Хидиралихўжа Эшонхўжа ўгли,
Тўрахўжа Эшон Бобохўжа Сулаймонхўжа ўгли, Бобохўжа
Ҳожихўжа ўгли, Усмонхўжа Бувохўжа ўгли, Бувохўжа
Яқубхўжа ўгли, Муҳаммадрасулхўжа Муҳаммадназархўжа
ўгли, Абулхайр муфти домлло Ҳасанхўжа қозикалон ўгли,
Сўфихўжа Азимхўжа эшон ўгли, Саййид Орифхўжа муфти
Саййид Бурҳонхўжа (ўгли), Саййид Қосимхўжа
Юнусалихўжа аълам ўгли, Абулғозихўжа шайх домлло
Ҳасанхўжа ўгли, Низомхўжа ҳожи Тўраҳонхўжа ўгли,
Махсутхўжа Шоҳ Али Асқархўжа ўгли, Улихонхўжа
Алихўжа ўгли, Солихўжа Муҳиддинхўжа ўгли,
Мансурхонхўжа Улихонхўжа ўгли, Алихўжа Эшонхўжа
ўгли, Саййидхўжа Ҳожихўжа ўгли, Сулаймонхўжа Садр
Жаҳон ўгли, Мансурхўжа Қори Азимхўжа ўгли, Тўраҳон
Бобохўжа Сулаймонхўжа ўгли, Абдураҳмонхўжа, Саййид
Муҳаммадхўжа, Ҳомидхўжа, Комилхўжа, Кичкинахўжа,
Муҳаммадсӯфхўжа, Азиз Алихўжа, Саййид Аҳмадхўжа,
Тоғжхўжа, Аслонхўжа, Ҳайруллоҳхўжа ўғиллари,
Муҳаммадхўжа Дадахўжа ўгли, Сулаймонхўжа
Бобокалонхўжа (ўгли), Саъдуллоҳхўжа Ҳожихўжа Эшон
ўгли, Абдуллоҳхўжа Шоҳжаҳонхўжа ўгли, Саййидхўжа
Зайниддинхўжа ўгли, Исматуллоҳхўжа, Қосимхўжа, Хўжа
Калонхўжа ўғиллари, Ҳомидхўжа Назрхўжа ўгли,
Муҳаммадшоҳхўжа Зиёвуддинхўжа ўгли, Ортиқхўжа
Аҳмадхўжа ўгли, Эшонхон Файзхўжа ўгли, Хўжаҳон,

Тўрахўжа, Эшонхўжа, Шоҳкалонхўжа ўғиллари, Ҳасанхўжа, Ҳомидхўжа, Исоқхўжа, Файзхўжа ўғиллари, Эшонхўжа Улихўжа ҳожи ўгли... Муҳаммадаминхўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Аҳмадуллоҳхўжа Асадуллоҳхўжа ўгли, Алихўжа, Усмонхўжа, Асадуллоҳхўжа ўғиллари, Султонхўжа Тоғжихўжа ўгли, Бузрухўжа Дадахўжа ўгли, Жалолхўжа Дадахўжа ўгли, Азизхўжа Подшоҳхўжа ўгли, Хидирхўжа ва Тиллохўжа Муҳаммадхўсайнхўжа ўғиллари, Қозихўжа Азимхўжа ўгли, Бувохўжа эшон Бобокалонхўжа ўгли, Азимхўжа Муҳаммад Алихўжа ўгли, Бувочи Эшонхўжа ўгли, Тиллохўжа эшон Бобожонхўжа ўгли, Муҳаммадшоҳхўжа, Аҳмадшоҳхўжа Шоҳжаҳонхўжа ўғиллари, Шоҳ Асқархўжа Эшонхўжа ўгли, Мансурхўжа Асадуллоҳхўжа ўгли, Муҳаммадхўжа Ҳидоятхўжа ўгли, Шоҳ Бобохўжа Эшонхўжа ўгли, Дадахўжа Эшонхўжа ўгли, Қосимхўжа Садрхўжа ўгли, Дадахўжа Нусратхўжа Бувохўжа ўгли, Муҳаммадхўжа, Маҳмудхўжа ўгли, Ҳамдамхўжа Бувохўжа ўгли, Муҳаммадхўжа Саъдуллоҳхўжа ўгли, Ҳасанхўжа Шоҳнасурulloҳхўжа ўгли, Сулаймонхўжа, Мавлонохўжа Асадуллоҳхўжа ўгли, Саййидалихўжа Аҳмадхўжа ўгли, Бадалхўжа Ҳасанхўжа ўгли, Нажмиддинхўжа Зиёвуддинхўжа ўгли, Нажмиддин Азимхўжа ўгли, Қорахўжа Улуғхўжа ўгли, Турсунхўжа Нуриддинхўжа ўгли, Ҳақназархўжа ҳожи Бобохўжа ўгли, Мансурхўжа Асадуллоҳхўжа ўгли 1886 йилида сафар ойини аввалида бул хатда мазкур бўлгон хўжалар Ҳазрат Шоҳимардон мазорига қадимдан ота-бобосидан мерос мутавалли бўлиб келган Муҳаммадхўжа мутавалли Лангархўжа мутавалли ўглини ўз ўрнига мутаваллиликқа ва Бобохўжа Бобокалонхўжа ўглини Жалолхўжа ўрнига муваллийликқа сайлов қилдилар ва мазкур хўжаларни сўзларини ростлигига бизлар муҳрларимизни бостук деб».

Шоҳимардон хўжаларининг ушбу хатига марғилонлик қозилар томонидан ўнта муҳр босилган¹⁰⁴.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу хатда 200 нафардан ортиқ Шоҳимардон хўжаларининг номи келтирилган. Албатта, уларни Шоҳимардон қишлоғида ўрнашиб ҳаёт кечиришларига озмунча вақт керак бўлмаган. Шундай экан Шоҳимардонга қисқа вақт ичида кўп сонли хўжаларни жойлашиб, мазорга шайхлик қила бошлаганликлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Аксинча улар бу ерда умр кечирганликларига бир неча асрлар бўлганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, таниқли қозоқ олими Чўқон Валихонов (1835-1865) ҳам ўзининг асарларида Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Айниқса, унинг Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори хусусидаги эсдаликлари диққатга сазовордир. Чунки, Чўқон Валихонов Шоҳимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади¹⁰⁵.

Ҳозирда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи фотосуратлар хазинасида Ғиёсхўжа Салоҳиддинхўжанинг 1928 йилда тушган фотосурати сақланиб қолган. Маълумотларга кўра, Ғиёсхўжанинг отаси Салоҳиддин эшон мазорга шайхлик қилишга ваколат берувчи ёрликни Қўқон хони Худоёрхондан олган. Қўлимиздаги мавжуд маълумотларга кўра, Шоҳимардон мазорига шайхлик қилиш учун юқорида номлари зикр этилган пайғамбар авлодларининг қўлларида ҳазрат Али авлоди эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, жумладан шажаралари бўлиши шарт эди. Бинобарин, ҳокимлик вакилларида катта

¹⁰⁴ ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП№ 1, № 1821. л. 3.

¹⁰⁵ Валихонов Ч. Избранные труды. – М.: «Наука», 1986. С.157.

имтиёзлар олиш учун саййидлардан ўз насабининг Алига бориб тақалишини шариат қозиси ва уламолар олдида исбот талаб қилинган. Насабининг исботи учун етарли далил бўлмаган тақдирда, улар бу имтиёзни олиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган¹⁰⁶.

1332 ҳижрий (1905)йили жумоди соний ойининг 2 куни Саййид Бузрукхожа ва Саййид Шох Анжуманхожалар қози олдида Саййидлардан бўлмиш Саййид Бобохожа Саййид Азимхожа ўғли ва Саййид Собирхожа Саййид Қорахожа ўғилларининг шоҳидликларида ўзларининг насабномаларини қадимий эканлигини ва улар Ҳусайний хожалар зурриёди эканлигини қўлларидаги мавжуд шажара асосида кўрсатиб берганлар.

Шажаранинг умумий ҳажми 300 х 29,5 см, матн ҳажми эса 268 х 20см бўлиб, анъанавий усул билан форс тилида ёзилган. Шажарага 25 та катта-кичик юмалоқ ва тўртбурчак шаклдаги муҳрлар босилган. Сиёҳранг муҳрларнинг бирида мулла Музаффархўжа қози ибн домла Мансурхўжа деб ёзилган. Худди шундай яна бир муҳрда мулла Абдурахмон ибн домулло Абдумалик номи туширилган. Тўртбурчак муҳрларнинг бирида, мулла Шерғозихўжа аълам иккинчисида эса Мулла Латифхўжа, яна бирида мулла Мансурхўжа ибн мулла Ҳасан муфти номи ёзилган. Мазкур шажара Саййид Бузрукхожа ва Саййид Шох Анжуманхожаларни пайғамбар авлоди эканлигини тасдиқлаш мақсадида кўчирилган бўлиб, насабномадан Саййид Бузрукхожани Ҳазрат Алининг ўттиз биринчи авлоди эканлиги маълум бўлади.

Аксарият шажараларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, сулола жиҳатдан Имом Мусо Козим зикридан

¹⁰⁶ Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада феодал ер эгаллигига оид муҳим ҳужжат // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т.: «Фан», 1962. №5. 71-б.

сўнг шажаралар иккига бўлинади. Бир тоифа шажаралар Имом Али Мусои Ризога бошқа бирида Имом Саййид Нақий келтирилади. Биз сўз юритмоқчи бўлган шажара иккинчисига мансубдир. Қуйида Бузрукхонтўрага тегишли шажаранинг таржимасидан парча келтирамиз:

«Жаноб матлаб имом, гуноҳларни кечирувчи ва инсонунинг жинлар пешвоси, Ҳазрати Имом Ҳусайн розияллоҳу анҳу ва фарзанди авлоди, орифлар султони ва ҳақиқат ҳужжати, Ҳазрати Эшон Имом Зайнул Обиддин(р.а.) ва фарзанди авлоди, алломалар охири Ҳазрати Имом Муҳаммад Боқир (р.а.) ва фарзанди авлоди, ошиқлар орифи, раҳнамолар пешвоси Имом Жафар Содик (р.а.) ва фарзанди авлоди, яхшилар таянчи, улуглар сараси Ҳазрати Имом Мусо Козим (р.а.) ва фарзанди авлоди, тақводорлар улуги, жамиъ Софий Ҳазрати Эшон Муҳаммад Тақий (р.а.) ва фарзанди авлоди, пайғамбар динининг далили ва миллат ишончи, Ҳазрати Эшон Имом Муҳаммад Нақий (р.а.) ва фарзанди авлоди, тажрид денгиздаги маърифат гаввоси, Ҳазрати Эшон Султон Имом Аскарӣ (р.а.) ва фарзанди авлоди Ҳазрати Саййид Сиддик (р.а.) фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Мунтаҳоб ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳишом ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Рофеъ ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ваҳоб ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ашраф ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Комил ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Шариф ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ҳусайн ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Маҳмуд ва фарзанди авлоди, қутб ал-ақтоб ва гавсул автод Ҳазрати Эшон Саййид Абдуллоҳ ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ҳисомиддин Вали ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Шоҳ Асфар ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳусайншоҳ ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Киромиддин ва фарзанди

авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Шарафиддин ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳабиллуллоҳхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Розикхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Раҳматуллоҳхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Воситхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳолиқхожа ва фарзанди авлодлари, Эшон Шоҳ Анжуманхожа ва Саййид Бузрукхожа»¹⁰⁷.

Ҳазрат Али мозоридаги туғлар ҳақида сўз юритганимизда эса, шуни айтиб ўтиш керакки, таҳликали замонларда уларни йўқотиб юборганлар. Фақатгина биргина туғ ҳақида биз қисқагина маълумотга эга бўлдик. Ушбу бронзадан ясалган туғ Шоҳимардон мозорининг гумбазига ўрнатилган бўлиб, унинг олди томонида калимаи тайиба ёзилган ва ҳижрий 1314(милодий 1896 йил) сана туширилган. Туғнинг орқа томонида эса «Роқима(хат ёзувчи) Ҳайдархўжа, Чофаро Азимхўжа, Охира (кейинги) Усто Абдулваҳоб» деган ёзув туширилган.

Рус тадқиқотчиларининг Шоҳимардон тўғрисида келтирган маълумотлари чиндан ҳам асл ҳақиқатга тўғри келади. Зеро, хонлик тахтига ўтирган ҳар бир янги хон Шоҳимардонни зиёрат қилишни асло қанда қилмаган. Масалан, Бахти Муҳаммад кўрбоши томонидан берилган Патгаи бирунда келтирилишича, ҳижрий 1287 (1870) йилнинг муҳаррам ойининг 25 чисидан то раби ул аввал ойининг 12 сига қадар Худоёрхоннинг оиласи Шоҳимардонга зиёрат қилгани боражаклиги қайд этилган¹⁰⁸. Бу эса, ўз навбатида Шоҳимардон зиёратига янада кўплаб аҳолини келишини таъминлаган.

¹⁰⁷ Мазкур шажара Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғида яшовчи Э.Саййидарипов хонадонидан сақланади.

¹⁰⁸ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968. С.374.

Хон ва унга қаршли хонадон вакилларини Шоҳимардонни зиёрат қилиши ҳар доим ҳайри-эҳсонлар улашиш билан бошланар эди. Бундай пайтларда ислом оламида паҳлавонлиги, ботирлиги, мардлиги ва тадбиркорлиги, жиҳодларда жангу-жадалларда қўлга киритган зафарлари ҳақидаги ҳазрат Али тўғрисида қисса ва ривоятлар айтилган¹⁰⁹.

Зиёратга борган аҳоли қиссахонларнинг ажойиб қиссаларини тинглар эканлар «Ё, Шоҳимардон пирим, ўзингиз қўлланг, мушкулларимизни осон қилинг», дея мақбарини зиёрат қилганлар. Айниқса, мазор мутаваллиси мазор дарвозасидан оқ, кўк, қизил ва сариқ латтадан ясалган туғни кўтариб чиққан вақтида зиёратчилар табаррук латталарни кўзларига суртиб ўпар ва йиғлаганлар¹¹⁰. Шу боис шоир Завқий (1853-1921) Шоҳимардон ҳақида қуйидаги сатрларни битган эди:

*Бу равзага кимки келиб,
Бир кечаси меҳмон экан.
Умрида бир кўрган киши,
Ўлганда беармон экан¹¹¹.*

Рус сайёҳи Л. Костенко Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазорини 1826 йилда юз берган қаттиқ зилзила оқибатида бузилганлигини айтади¹¹². Бизнингча, унинг бу маълумоти ҳақиқатга яқиндир. Чунки маълумотларга кўра, ҳазрат Али

¹⁰⁹ Троицкая А. Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: «Наука», 1975. С.203.

¹¹⁰ Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда... 7-б.

¹¹¹ Завқий. Ажаб замона. – Т.: «Шарқ», 2003. 156-б.

¹¹² Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

мозори тахминан 1822 ва 1894 йилда юз берган каттик зилзилалар оқибатида бузилган кўринади.

Тадқиқотчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, ўша йилларда содир бўлган зилзилалар 7–8 баллик даражада бўлиб, ҳар қандай мустаҳкам қилиб қурилган иморат ҳам жиддий шикастланиши муқаррар эди¹¹³. Демак, ҳазрат Али мозори дастлаб, шу зилзилалар вақтида шикастланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. 1822 йили Фарғона водийсида юз берган кучли зилзила ҳақида Муҳаммад Ҳақимхон тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» асарида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

«Бундай даҳшатни асрлар бўйи ҳеч ким кўрмаган ва сезмаган. Иморатлар бузилиб, кўп кишилар хароба тагида қолиб ҳалок бўлди. Аҳоли қамшилардан капалар ясаб яшади, тоғда эса кўп оилаларини ер ютди. Ер ёрилиб, у жойдан кучли товуш билан қоп – қора буг отилиб чиқди Ариқлардаги сув бўлса, гўё қозондагидек қайнаб ҳар томонга тошиб кетди. Тебраниши ва силкинишлар 6 ой давомида бир неча кунлаб қайтарилиб такрорланиб турди».

Аммо ушбу зилзилалар собиқ иттифоқ давридаги мафкуравий курашлар олдида оддий бир тебранишга ўхшаб қолди десак муболаға қилмаган бўламиз. Чунки, асрлар давомида юз берган баъзи бир ер силкинишлари мозорнинг меъморий кўринишига оз бўлса-да, путур етказган бўлса, собиқ иттифоқ даврига келиб, ҳазрат Али мозори мафкуравий курашлар остида бир неча маротаба бузиб юборилган. Собиқ совет ҳукумати учун дастлабки йилларда Шоҳимардон «реакцион диндорлар ва босмачиликнинг

¹¹³ Семенов А. А. Перечень землетрясений в Средней Азии и сопредельных с нею странах с древних времен до 1830 г. Сбор. Статей и докладов Института сейсмологии строительства АН Таджикистана. Тр., Т. 94, С., 1958. С.49.

маркази» эди. Шу сабабдан ҳам Шоҳимардонда юз берган воқеалар ҳақида ёзган шўро тарихчилари уни ёлғон ва бўҳтонга кўмилган маълумотлар асосида ёзишга интиланганлар. Масалан, қуйидаги маълумотга кўз ташлайлик:

«Мамлакатамизда Октябрь социалистик революцияси галаба қилган дастлабки йилларда «муқаддас» деб юритилган мазорлар контрреволюцион босмачиларнинг уяси бўлиб хизмат қилди. Чунончи, Фарғона водийсида шайхлар энг кўп тўпланган Шоҳимардон босмачилик ҳаркатиининг марказига айлантирилган эди. Реакцион руҳонийлар босмачилик ҳаракатиининг контрреволюцион моҳиятини халқдан яшириши учун бу ҳаракат дин учун муқаддас урушдан иборат деб эълон қилиб, босмачиларга Али каби жанг қилинлар деб оқ йўл тиладилар»¹¹⁴. Бу маълумотлар албатта ҳар қандай ўқувчида шубҳа уйғотиши табиий. Зеро, ўз дини ва туғилиб ўсган она юртини ҳимоя қилган кишилар ҳеч қачон «босмачи» бўла олмайди.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али(к.в.) жангчи баҳодир йигитларнинг ҳам пири ҳисобланганлиги учун Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазорини истиқлолчилик ҳаракатиининг намоёндаларидан бири бўлган Мадаминбек (1892–1920) тез-тез зиёрат қилиб турган¹¹⁵. Ўша даврларда Шоҳимардонда ўтказилган сайилларда большевикларнинг мустабид тузумига қарши курашган истиқлолчилик ҳаракатиининг йўлбошчиси Мадаминбек ҳақида кўшиқлар айтилган. Масалан, шулардан бири тўғрисида тарих фанлари доктори Қаҳрамон Ражабоб «Мадаминбек» рисоласида қуйидагича келтиради:

¹¹⁴Аҳмедов Н. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. —Т., 1960. 56-б.

¹¹⁵ Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. – Т., 1960. С.25.

Фарғонажон, Фарғонажон –
Ботирлар тукқан онажон,
Мадаминбекнинг диёрида
Юраги ёнган зотлар қани.

Жаннатмакон дерлар сени,
Жаннатмакнолар қани?
Томари томга тугашган,
Гул Шоҳимардонлар қани?¹¹⁶

Афсуслар бўлсинким, Мадаминбек хақидаги кўшиқнинг айримлари ёзиб қолинган, холос¹¹⁷..

Бу Мадаминбек ўлимидан бир йил ўтар-ўтмас муддатла юз берди. 1921 йили декабр ойининг охирларида большевиклар билан Нормат махсум ўртасида бўлган жангда мозор ва масжид ёндириб юборилган¹¹⁸. Ахборотчиларнинг айтишларича, масжидда кўплаб ноёб кўлёзма китоблар, хонлар томонидан ҳадя қилинган турли иноятномалар ва вақфномаларнинг барчаси шу ерда сақланган бўлиб, қизил аскарлар Шоҳимардонга кириб келган вақтда «Масжид Худонинг уйи бу ерга улар кирмайди», деб ишонган аҳоли ўзларининг барча ноёб буюмларини масжидга қўйган эканлар¹¹⁹. Аммо маҳаллий аҳоли қаттиқ янглишганликлари тез орада маълум бўлади. Чунки, асосий воқеалар айнан масжид ичида юз беради. Нормат махсум йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида бошланиб кетган жанг бора-бора масжид худудига кўчади.

¹¹⁶ Ражабов Қ. Мадаминбек. – Т.: «Abu matbuot-konsalt», 2011. 30-б.

¹¹⁷ Климович Л. Ислам в Царской России. – М., 1936. С. 118.

¹¹⁸ Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда...62-б.

¹¹⁹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

Отишмалар натижасида масжид биноси ёна бошлайди ва шу тариқа масжид бир неча кун ёнишдан тўхтамаган. Тез орада ўша даврнинг ноёб меъморий обидаси ҳисобланган ҳашаматли масжид, батамом ёниб, пештоқлари қулаб тушган¹²⁰.

Маълумотларга кўра, ёнғин чоғида 47 нафар қизил аскар ҳалок бўлган¹²¹. Лекин бу маълумотлар аниқ эмас. Шу сабабдан баъзи бир изоҳларни талаб этади. Масалан, Шоҳимардондаги юз берган воқеаларнинг эртаси куни ёрдамга келган 13-кавалерия полкининг 1 – эскадрон командири В. В. Бардадиннинг ахборотига кўра, Шоҳимардонга озиқ-овқат йиғиб келиш учун Каплин бошчилигида 48 нафар жангчи борган. Улардан 41 киши масжидди юз берган ёнғин туфайли ўлган бўлсалар, тирик қолганларидан айримлари кейинчалик жароҳат туфайли Фарғона шаҳридаги госпиталда вафот этганлар¹²². В. В. Бардадин келтирган маълумотларга кўра ёнғин чоғида уч нафар қизил аскар мазор ичида жон сақлаб қолганлар. Буларнинг бири пулемётчи Шошист ва сержант Кузнецов бўлган. Уларнинг тирик қолишлари ҳам жуда қизиқ воқеа. Чунки улар масжид ёна бошлагач, ёнғиндан жон сақлаб қолиш учун масжиддан чиқиб, мазор ичига кирадилар. Мазор ичидаги ҳазрат Али қабри устидаги тош плитани суриб, қабр ичкарасига тушадилар ва қабр ичидаги одам суяги ёнида бир неча вақтгача ётиб, яширинишга мажбур бўладилар. Қачонки тутундан нафаслари қайта бошлагач

¹²⁰ Ермольев Н.И, Ковалев Н.И. Девятнадцать огненных лет. Ростов-на-Дону.: «Ростиздат», 2004. С. 36.

¹²¹ Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари... 17-б.

¹²² Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.3.

қабрдан ичидан чиқишиб, мозорни тарк этадилар¹²³. Эътибор беринг, Ҳазрат Али қабри ичида совет тарихчилари ёзганларидек фақатгина «турли катталикдаги оддий тош ва кесаклар» бўлмай одам суяклари мавжуд бўлган. Қолаверса, қабр ичида одам суягини кўрган бу икки қизил аскар кейинчалик II жаҳон урушида қатнашиб, ғалабанинг 40 йиллиги арафасида Фарғонага келишгач, олтмиш тўрт йил олдин Шохимардонда ҳазрат Али мозорида юз берган ёнғинни эсга олар эканлар, сўзлари ёлғон эмаслигини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эдилар. Дарҳақиқат, уларга ёлғон сўзлашдан бирон-бир наф ҳам йўқ эди...

Ҳазрат Али мозорининг ёнғин вақтида бузилиб кетган гумбази 1925 йилда қайта тикланган. Маълумотларга кўра, 1925 йилда ҳазрат Али мозорида таъмирлаш ишлари олиб борилган ва мозорга халқ амалий санъатининг нодир намунаси сифатида 190x430 см ҳажмдаги катта янги эшик ўрнатилади. Эшикдаги гулдор бўртма нақшлар орасида «1345 амали уста Умрзоқ Марғинович» ёзуви туширилган бўлиб, бундан кўринадики, эшик 1926 йили марғилонлик машҳур уста Умрзоқ¹²⁴ томонидан ишланган. Элшунос

¹²³ Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. – М., 2000. С.39.

¹²⁴ Умрзоқ Аҳмедов (1887-1954) – марғилонлик ёғоч ўймакори. У ўз ижодида Қўқон ва марғилонлик усталарнинг анъаналарини ривожлантириган. Ўйма эшик, дарвоза ва бошқа меъморий қурилмалар устаси. Умрзоқ Аҳмедов «Устои худрод» (мутақил ишловчи уста) лақабини олган. Илк бор ёғоч ўймакорлигида қора лак билан ишлашни қўллади. Бунга мисол қилиб, 1939 йилда Москвадаги Бутуниттифок Халқ хўжалиги ютуқлар кўргазмаси Ўзбекистон павильонида намойиш этилган икки табақали асосий эшикни кўрсатиш мумкин. Уста

олима А. К. Писарчик 1939 йили Марғилонда бўлган вақт уста Умрзоқ билан учрашганлигини ёзади. Унинг келтирган маълумотларига кўра, уста Умрзоқ ўша пайтларда тахминан эллик ёшларда бўлиб, Ўзбекистон ҳукуматининг идораси (СОВНАРКОМ) га ҳам эшиклар тайёрлаган¹²⁵. Бирок, эшикни тайёрлашда фақат уста Умрзоқгина эмас, балки занжирсоз уста Абулқосимхўжа Жамолхўжа ўғлининг хизматлари катта бўлган. Чунки у эшикни металл қисмини безашда ўз маҳоратини намоеън этган. Шу сабабдан эшикнинг дастагида «Абулқосимхўжа Жамолхўжа» деб ёзилган. Ҳозирги кунда аввалги ҳазрат Али мазорининг ягона ёдгорлиги сифатида айнан шу эшик сақланиб қолган бўлиб, унинг ўша таҳликали замонларда бизнинг кунларгача етиб келишининг ўзига хос тарихи бор.

Маълумотларга кўра, Новқат қишлоғи, Тошкўрғон, Хўрозота худудидаги ерлар ҳазрат Али мазорига вақф қилиб берилган бўлиб, вақф ерлардан олиган даромадни назорат қилиш учун учта мутавалли сайланган. 20-йилларнинг охирига қадар мазорнинг калитдори сифатида Шоҳимардон шайхларининг вакили бош мутавалли Исмоилхўжа Саййидхўжа эшон ўғли турган. В. А. Парфентьевнинг таъкидлашича, Исмоилхўжанинг отаси Саййид эшоннинг Водил ва Шоҳимардон атрофларида

Умрзоқнинг ишларидан намуналар Санъат музейида сақланмоқда. Бу ҳақда қаранг: Зоҳидов А.Ш. Меъмор олами. – Т.: «Қомусларлар Бош таҳририяти», 1996.

¹²⁵ Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491.- Б.38.

кўплаб муридлари бўлган¹²⁶. Бу эса унинг мавқеини Шоҳимардонда ҳам баланд бўлганлигини кўрсатади. Шу сабабдан ҳам Саййид эшон вафотидан сўнг бош мутаваллийлик вазифасига унинг ўғли Исмоил эшоннинг тайин этилиши Шоҳимардон халқининг талаб ва истакларига жавоб бера олган. Хазинадор мутавалли сифатида эса, Марғилон хўжаларининг вакили Бузрукхон эшон Лангархўжа эшон ўғли турган. Қўқон хўжалари эса учинчи мазор хўжалигини бошқариш ишини Гиёсхўжа Салоҳиддин эшон ўғлига топширган эдилар¹²⁷.

Маълумотларга кўра, Шоҳимардон зиёратгоҳи қайта таъмирланганидан кейин июл ва август ойларининг ўзида Шоҳимардонга 15 минг нафардан ортиқ зиёратчилар келишган. Зиёратчиларнинг бундай кўп келиши туфайли хазрат Али мазорининг шайхлари қўл остида ҳар йили 80000-100000 минг сўм маблағ тўпланиб борган¹²⁸. Бу албатта собиқ совет ҳукуматининг Шоҳимардон хўжаларига нисбатан «алоҳида эътибор» қаратиш лозимлигини тақозо этган. Шу сабабдан 1928 йил августининг бошларида Олтиариқ депара ижроия қўмитасида бўлиб ўтган пленум қарорига биноан Шоҳимардонда «бидъат ва хурофотга» қарши чора ва тадбирларни амалга оширувчи комиссия тузилиб, унда жумҳурият Марказий Ижроия қўмитасининг таклифи билан қатнашган Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий комиссияга инспектор (бошлиқ) сифатида киритилган. 10 август куни эса Шоҳимардонга ҳукумат раҳбарлари билан биргаликда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий келиб, бу ерда иш фаолиятини бошлайди.

¹²⁶ Парфентьев В. А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганского области. Том III. Г.Новый Маргелан. 1904. С. 64.

¹²⁷ Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда... 9-б.

¹²⁸ Климович Л. Ислам в Царской России...С. 18.

Адабиётшунос олим Наим Каримов «Ҳамзани ўлдирган ким? ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори» номли мақоласида 1929 йилда Шоҳимардонда 124 нафар хўжалар бўлиб, улардан 42 тасигина Шоҳимардоннинг ўзида жойлашганлигини ёзар экан шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Шоҳимардонда олиб борган фаолияти давомида Шоҳимардон хўжалари билан боғлиқ қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади:

«Ҳамза ўзбек маданиятининг улуғ сиймолари сафидан ўрин олган бир даврда унинг ижодий ва ижтимоий фаолиятини ҳаддан зиёд кўпиртириб тасвирлаш оддий ҳодиса бўлиб қолган. Ана шу тамойил таъсирида 20-йилларда Ҳамза билан учрашган замондошларимиз ҳам ўз хотираларини Ҳамза фойдасига безашга уриндилар. Натижада, на уларнинг хотирларига, на бу хотираларга таяниб илмий фикр юритган олимларга тўла ишониб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ҳамзанинг Шоҳимардонда олиб борган фаолияти тўғрисида сўз юритганда, фақат ўша давр ҳужжатларигагина таяниш мумкин.

Ҳамза 1928 йил 25 сентябрда журналист Комил Алиев¹²⁹ номига йўллаган мактубида, хусусан бундай ёзади:

«Ўзинг кўрган дастархони силлиқ Исмоил Мутавали ва унинг марказдан тортиб мойлаган кекирдаклари билан очикдан-очик курашмоқ жудаям қийинларини мушқули эди... На илож, олдимда бўладурғон ҳужумларни кўзда

¹²⁹ Комил Алиев (1903-1938). Тошкент шаҳрида қосиб оиласида туғилган. Комил Алиевнинг ижодий фаолияти асосан 1925-26 йиллардан бошланган бўлиб, «Қизил Ўзбекистон» ва «Камбағал деҳқон» газеталарининг Зарафшон вилоятининг муҳбири бўлиб ишлаган. 1929 йилдан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг фельетончиси сифатида иш юритган. Какра, Тошкентли, Тошкент шамоли таҳаллуслари остида мақолалар ёзган.

тутуб, Исмоил бошлиқ зўр бандаларни қўлга олиб, ўз қўллари билан калитни топшуртириш, бир ёқдан, ораларида бўлгон бир қисм камбағал батракларни ташвиқот билан қўлга олиш, бир ёқдан, маҳаллий ҳукуматда деҳқон батракларини ҳозирлаб ташкил ҳолига келтириш, бир ёқдан оилавий «кружок» ни очиб юбориш... Ҳозир ўзунгга маълум бўлгон шароитларни тайёрлаш орқасинда юқори, қуйида бўлгон тўсқунчларни оғзига кавшар қўйиш билан аранг мана шу ҳолга келтира олдим».

Ҳамзанинг бу сўзларидан шундай хулосага келиш мумкинки, у биринчидан, мазор мутаваллиси Исмоилхўжа Саййидхўжаев ва унинг маслакдошларига қарши ҳаракат қилар экан, уларни ҳимоя қилувчи кишилар марказдаги раҳбарлар орасида ҳам, Шоҳимардондаги камбағал батраклар орасида ҳам бор эканлигини яхши билар эди; шунинг учун у «мазорни битиришда деҳқон ва ишчи оммасини ҳукуматдин шубҳалантирмасликка уринди». Иккинчидан, Ҳамза мазор хўжалари таъсирида бўлган батрак оммани «ташвиқот билан қўлга олиш» чорасини кўрди; учинчидан эса, юқоридан ҳам, қуйидан ҳам қаршилиқ кўрсата бошлаган кишилар оғзига «кавшар қўйишдан» ўзга илож топмади. Бу уч омилнинг, бу уч масаланинг фақат иккинчисигина Ҳамзанинг Шоҳимардонда олиб борган ишларида мададкор бўлиши мумкин эди. Аслида, шундай бўлди ҳам. Ҳамза ўз таъсирига олган батракларга таяниб, хўжаларга қарши курашди, Шоҳимардонда истироҳат ўйини барпо этмоқчи бўлди ва шу мақсадда очилган ғишт ишлаб чиқарувчи артел (хумдон) га кишлоқ аҳлини жалб этмоқчи бўлди. «Ўртоқ» артелининг барпо этилиши, «қизил» чойхонанинг ишга тушиши, хотин-қизлар билан ишлаш каби масалаларда бош-қош бўлди. Аммо бу ҳол батраклар оммасининг мутлақо Ҳамза тарафига ўтганини англатмас эди. Қолган икки «омил» эса

Шоҳимардондаги етакчи кучларнинг Ҳамзага қарши ҳаёт-мамот кураши тобора кескин тус олиши ва авж нуқтага кўтарилишига ёрдам берди. Ҳамза икки ўт орасида қолган эди.

Ҳамза «Ўртоқ» артели батрақларига таяниб, 1928 йил охирларида мутавалли Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғлига мозорнинг обрўли хўжа ва шайхларини тўплашни таклиф этиб, шу йиғинда зиёратчилардан шариат қонун-қоидаларига хилоф равишда олинаётган маблағга барҳам бериш масаласини ҳал этмоқчи бўлди. Исмоилхўжа Ҳамзанинг илтимосини қондириб, кенгашга мозор калитдори Ғиёсхўжа Салоҳиддинхўжа ўғли ва Бузрукхўжа Лангархўжа ўғлини таклиф этди, аммо бу учрашув натижа бермади. Орадан бир неча кун ўтгач. Исмоилхўжа мозорнинг кўзга кўринган барча хўжа ва шайхларидан иборат кенгашни чақирди. Ҳамза бу кенгашда сўзга чиқиб, зиёратчилардан олинаётган ионалар ҳаром эканлигини тушунтирмоқчи ва улардан воз кечишга даъват этмоқчи бўлди. Аммо хўжалар шоирнинг таклифини рад қилдилар.

1928 йили 1 октябрда бўлиб ўтган бу воқеа Ҳамзага бағишланган илмий адабиёт ва хотираларда тасвир этилар экан, муаллифлар шу учрашувдан кейин шоирга қарши тўхмат ва иғвонинг авж олганлигини таъкидлайдилар. Аммо, афтидан, хўжа ва шайхлардан рад жавобини олган Ҳамза уларга нисбатан қўпол муносабатда бўлган ва ҳақорат қилган. Шундан кейин бир гуруҳ хўжалар жумҳурият Марказий Ижроия Қўмитасига ариза билан мурожаат этиб, Ҳамзани Шоҳимардондан чақириб олишни илтимос қилганлар. Аммо шўро давлатида жорий этилган тартибга кўра, бу ариза яна Ҳамзанинг қўлига келиб тушган. Шубҳасиз, ўзини ҳақ деб билган шоир хўжаларга кучлироқ таъсир қилиш йўллари ахтарган. Шундан кейин хўжалар

Махсус Бош Сиёсий Бошқарма (ОГПУ)¹³⁰ нинг Фарғона округ бўлимига янги шикоят билан мурожаат қилганлар. Қуйида ана шу аризанинг рус тилидан қайта таржима қилинган нусхаси ҳурматли муштарийлар эътиборига ҳавола этилади:

«Ушбу билан шу ҳақда ариза берамизким, 1 октябрда Ҳамза Ҳакимзода хўжаларни йиғиб, мозордан тушган даромаддан фойдаланиш (шўро) конун-қоидларига ҳам, шариатга ҳам қарши жиноятдир, деган қарор чиқаришни таклиф этди. Ҳакимзода «бу қарорга муфтийларнинг тегишли хулосалари асосида келинган», деб матбуотда эълон бериш лозимлигини айтди. Биз, хўжалар, бунга рози эмаслигимизни билдирдик; зероки, биз бир неча асрлар мобайнида мозордан тушган даромаддан яшаб озиқланиб келдик, ҳаром едик, деб меҳнаткашлар оммаси олдида айта олмаймиз. Шунинг учун ҳам Ҳакимзодадан барча хўжаларни шарманда қилувчи бу таклифни меҳнаткашлар ўртасига олиб чиқмасликни, балки Олтиариқ депарасининг ЎзССЖ Марказий Кўмитасининг раиси Охунбобев иштирокида ўтган пленумнинг қарорларига амал қилишни илтимос қилдик. Ҳакимзода бунга рози бўлмади ва хўжалар умумий йиғилишининг мазкур қарорини милиция орқали мажбур этди. Шундан кейин биз хўжаларни шармандаи шаримсор қилувчи юқорида қайд қилинган қарорни матбуотда эълон қилмасликни ва раҳм-шафқат қилишни сўраб ариза билан ЎзССЖ Марказий Ижроия кўмитаси ва Фарғона округига мурожаат этдик, аммо улар шошилишч

¹³⁰ ГПУ (Государственное политическое управление) – Давлат сиёсий бошқармаси. Шўро ҳокматининг махфий хизмат муассасаси. Дастлаб ЧК (Чрезвычайная комиссия) – фавкулода комиссия) деб аталган. Сўнг ГПУ 30 –йиллар бошига келиб эса ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) – Бирлашган давлат сиёсий бошқармасига айланган.

чоралар кўриш ўрнига аризамиздан нусхалар олиб, Ҳақимзоданинг ихтиёрига юборди ва у ариза нусхаларини шу йилнинг 27 октябрида олди. У хўжаларни йиғиб, деди: «Мана, устимдан ёзган шикоятларингиз, улар менинг ихтиёримга юборилди. Устимдан шикоят ёзиб, мени нима қилмоқчи бўлган эдингиз? Мен сизларнинг ҳамма мол-мулкингизни тортиб олиб, ўзингизни Ўзбекистондан чиқариб юбораман». Ҳақимзода шундай сўзларни айтиб, бизни номимиздан ЎзССЖ Марказий Ижроия Қўмитасига ариза ёзди, гўё аввалги аризаларимиз нодонлигимиз ва онгсизлигимиз орқасида ёзилганлиги сабабли уларни жавобсиз қолдиришни сўраб ёзилган бу аризага шу заҳотиёқ қўл қўйишимизни сўради. Биз Ҳақимзода томонидан ёзилган аризага қўл қўйишдан бош тортганимиздан кейин у ҳар куни тўрт-бешталаб хўжаларни ўз ҳузурига чақириб, гоҳ сургун қилиш ва мол-мулкни тортиб олиш билан қўрқитиб, гоҳ яхши гапириб ЎзССЖ Марказий Ижроия Қўмитасига ёзган аризамизни оқибатсиз қолдиришни сўраб ариза ёзишга даъват этмоқда.

Шоҳимардон «босмачи»лик даврида, 8 йил мобайнида эзилиб келди. «Босмачи»лар аҳолини шафқатсиз равишда қийнадилар. Бизнинг хўжалигимиз эндигина тикланаётган ҳозирги пайтда Ҳақимзоданинг фаолияти туфайли биз, 50 хўжалик хўжалар, ўз юртимизни ташлаб кетишга мажбур бўлмоқдамиз, бизнинг Шоҳимардондаги оилаларимиз эса бир тишлам нонга ҳам зор бўлиб қолмоқда.

Биз, хўжалар, ушбу аризани берар эканмиз, ўз юртимизда тинч ва хотиржам яшашимиз учун Ҳамза фаолиятини текшириб кўрадиган бир вакил ажратишингизни сўраймиз».

1928 йил 6 ноябр куни ушбу аризага Шоҳимардон хўжаларидан 12 киши имзо чеккан. Шубҳасиз, бу аризадаги ҳамма гапларни тўғри деб бўлмайди. Ҳамза

сиймосида ўзларининг мурасасиз душманларини кўрган хўжалар унинг хатти-ҳаракатларини фақат қора кўзойнак орқали кўришга интиланганлар. Аммо шу билан бирга бу аризадан Ҳамзанинг Шоҳимардонда ҳамиша тўғри иш олиб бормаганлиги сезилиб турибди. Ҳамзанинг Шоҳимардонда олиб борган фаолиятидаги ўзбошимчалик, хўжалар билан кўпол муносабат, мавжуд тарихий вазиятни эътиборга олмаслик ёмон оқибатларга олиб бориши мумкинлиги ўша кезлардаёқ аён бўлган эди. Воқеадан хабардор бўлган Фарғона чекистлари шоирнинг ҳам, хўжаларнинг ҳам ҳар бир қадамини кузатиб турдилар. Қуйидаги ҳужжат Фарғона чекистларининг шу мураккаблашиб бораётган шароитда жумҳурият Марказий Ижроия кўмитасининг вакили бўлмиш Ҳамзанинг ўз ҳуқуқларини суистеъмол қила бошлаганлиги муносабати билан ташвишга тушганларидан ва Ҳамза танлаган йўл хатарли сўкмоқларга олиб бориши мумкинлигини ўз вақтида сезганларидан дарак беради:

«Ўрта Осиёдаги МБСБ Мухтор Ваколатхонаси ўр. Белскийга:

ЎзССЖ МИҚ раиси ўр. Охунбобоев иштирок этган Олтиариқ депара ижроия кўмитасининг шу йил 10 VII да бўлиб ўтган пленуми қарорларини бажариш учун ЎзКП (б) МҚ вакили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзов Шоҳимардондаги мазорни тугатиш вазифаси билан келди. Мазор шайхларнинг умумий йиғилишида шайхлар Ҳакимзоданинг тазйиқи остида мазор калитини Ўзбекистон МИҚга бериш ҳақида қарор чиқардилар ва бу нарса катта шайх мутавалли Исмоилхўжа томонидан амалга оширилди, аммо шу билан бирга Ҳакимзоданинг шайхларни мазордан ҳайдаб чиқариш учун кизил Армия қисмларини чақираман, сургун қиламан, камоққа оламан, деган ўзбошимчаликларига барҳам бериш ҳамда унга таъсир кўрсатишни сўраб, Ўзбекистон МИҚга шикоят йўлладилар.

Биз ўз вакилимизга Ҳақимзодани Шоҳимардондан қақириш ва унга мазкур ишни эҳтиёткорлик билан олиб боришни маслаҳат бериш тўғрисида кўрсатма бердик. Ҳақимзода бизнинг вакилимиз билан суҳбатда ЎзКП (б) Марказий Қўмитасидан топшириқ олганлиги ва гўё унинг ташвиқотидан кейин шайхлар ўз хоҳишларига кўра мазорни ташлаб кетмоқчи бўлганларини айтди...

Ҳақимзода биз билан музокарадан сўнг Шоҳимардонга бориб, шайхларни йиғди ва уларни сўқиб, шикоят қилганлари учун ҳаммаларини қаматтираман, деб дўк-пўписа қилди, уларни ўзининг хатти-ҳаракатига жавобан қилган шикоятларини рад этувчи аризани ёзишга мажбур этди. Шундан кейин Ҳақимзода 25-80 нафар атрофида камбағал батрақларни йиғиб, улар билан бирга мазорга борди, шайхларни у ердан қувиб, улар ўрнига камбағаллар, девоналар ва ҳ.к.ларни жойлаштирди.

Ўша куни МБСБ Фарғона округ бўлимига Шоҳимардон аҳолиси ва барча шайхлари номидан битилган ариза билан Шоҳимардондан 10 га яқин шайх келди...

Мазкур аризалар таржимасининг нусхалари ушбуга илова қилинади.

Бизга келган шайхлар билан суҳбатда шу нарса аниқландики, ҳар йили мазорга асосан Марғилон депараси ва Шоҳимардонда 300-500 атрофида шайхлар тўпланар экан. Шоҳимардонда ўз оиласи билан мунатазам яшовчи 60 хўжаликка қадар бўлиб, улар ҳеч қандай даромад, шунингдек ер-сувга эга бўлмаганлари учун мазордан тушадиган даромад асосида тирикчилик ўтказар эканлар. Шу 60 оилали шайхнинг 40 таси меҳнат қилиш қобилиятидан маҳрум бўлган чоллардир.

Бизга келган шайхлар бир бурда нон топмагунларига қадар Ҳақимзода уларни у ердан қувмаслигини, энг муҳими, матбуотда мазордан воз кечамиз, топган назримиз ҳаром,

деб чиқишга мажбур қилмаслигини илтимос қилдилар, зеро, уларнинг айтишига кўра, бундай эълон улар обрўсига доғ туширади; модомики, – деди улар, – бизнинг ота-боболаримиз ҳам шу назрдан фойдаланган эканлар, бу нарса уларга ҳам мерос сифатида ўтади ва шариат қонунларига кўра ҳаром деб ҳисобланмайди. Мутавалли Исмоилхўжа бошчилигидаги шайхларнинг аксар қисми Ҳақимзоданинг таъқибидан кўрқиб, Шоҳимардонни тарк этган ва ҳозирги пайтда Шоҳимардон ҳамда Марғилон атрофларида истиқомат қилмоқда.

Меҳнат қобилиятига эга бўлмаган, тирикчилик манбаларига эга бўлмаган шайхларнинг бошқа борадиган жойлари бўлмагани учун... шу заминда кутилмаган оқибатлар келиб чиқиши мумкин. Сизнинг кўрсатмаларингизни кутамиз»¹³¹.

Шоҳимардон хўжаларига нисбатан бошланган таъқиблар ўша даврларда мағбуотда чоп этилган феълетонларда ҳам ўз ифодасини топган.

«Шоҳимардон пунқорғолари» мақоласини олайлик. Қуйида ўша мақолани келтириш билан, мухтаррам ўқувчиларни бу борада бир оз бўлсада, мушоҳада қилишга ва ўз фикрларимизни ҳам баён этиш ниятидамиз.

ШОҲИМАРДОН ПУНҚОРҒОЛАРИ

Шоҳимардон Алининг Туркистонга келиши бир ёқда турсун, балки Туркистон деган сўзин ё эшитгандир, ё эшитмагандир, унинг қабри ҳам Мадинада эканлиги ҳаммага маълум. Хаёлий хизрлар, илёслар, Занги ота,

¹³¹ Каримов Н. Ҳамзани ўлдирган ким? ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори. «Ҳайрат» газетаси. 30 март 2006 йил, № 13 (425). 26-27-б.

Бобо оталар сингари кишиларнинг исмини дастмоя қилиб, уларнинг исмига қабрлар, мазорлар вужудга келтириб, меҳнаткашларнинг қонини сўрғон зулуклар, текинхўр, дангасаларга ўхшаш Шоҳимардон қишлоқчасидаги хўжалар ҳам Али Шоҳимардоннинг ёлғон қабрини дастмоя қилиб, халқни ҳазил-пазил таламадилар. Насл жиҳатидан ўзларини бир неча пушт билан Ҳасан ва Ҳусайнларга етказган қўлларига «жаннат»нинг очқичини ушлаб олиб, худойи қилғонларни, буларга йўл берганларини жаннатга; бермаганларини «дўзах»га юборатурғон Шоҳимардон шайхлари бу кунгача ишламасдан, кучламасдан, фақат хийла либосини кийиб, шайтон асосини ушлаб, олғур мушук тасбеҳини ўгуруб, Шоҳимардон даласидаги тўнғузлардек семирдилар. Ҳар бириси ўнта совунгарнинг дошқозонини обод қила турғон даражада бўрдоқилиқ ҳолига эришди. Лекин, шу қадар семизлик билан, бойиш билан гадойлик супасидан турмадилар. Сувни булғатиб, балиқ овлағондек, меҳнаткашларнинг миясини хурофот билан заҳарлаб, уларнинг топқон тутқонларини еб-таъма қилдилар. Бойлик орттирдилар.

Шўролар ҳукуматининг ўн бир йиллик давомида бундоқ кузғунлар уялари тузулуб, гўзал жойлар уларнинг ифлосидан ва сасихидан тозолонса ҳам Шоҳимардон хўжаларига ҳеч ким тил текизгани йўқ. Ундаги амалдорлар хўжаларга тушган даромадларга шерик бўлганликларидан гадойчиликни фақат тараққий қилдирдилар.

Фарғонадаги батрақлар, камбағаллар орасида ортқон синфий онг ва идрок Шоҳимардондаги батрақлар ва камбағалларга таъсир қилмасдан қолмади. Улар бу хилда меҳнаткашларнинг устидан кун кўриш, қабрларни восита қилиб, халқни талаш зарарли

эканлигини тушундилар. Батрак хўжалар бундан кейин мусича сингари каппоннинг тайёр дониға югуришни ташлаб, ўзларининг пешона терлари билан тирикчилик қилишни маъқулладилар. Шу йил олтита артель тузуб, меҳнат қилишқа бошладилар. Бир қанчалари Шоҳимардонда бино қилинатурғон истироҳат уйига хишт етказиб бериш учун пешонани танғиб, қўлларига кетмон ушладилар. Сув чиқмайтурғон ерларни суғориб, дехқончилик қилиш учун белга ғайрат камарини боғладилар. Юзларча батраклар қўлларига қизил байроқ кўтариб, «Шоҳимардон мозори»га чиқдилар. Неча йиллардан бери ўзининг манхус кўланкаси билан Шоҳимардон кишлоғини булғоб турғон оқ байроқни йиқитиб, ўрниға инқилоб байроғи — қизил байроқни ўрнатдилар. Мозорга катта кулуфни солиб, очқични марказ ижроқўмиға юбордилар. Бундан кейин бу хилда хурофот уясини туғдиришға, меҳнаткашларни маънан ўлдиратурғон заҳар халтасининг оғзини маҳкам ёпиб, ер остиға кўмишга аҳд-паймон қилдилар. Бу қарорға нодонлик орқасида бўйинсунмаган, қарорни амалга оширишға суствлик қилғонларни ўз ораларидан ҳайдадилар. Ишлар гуруллаб юруб кетди. Артелларнинг ишлари авжланди, батракларнинг инқилобий руҳи кўтарилди.

Илгаридан текин томоққа ўрганган кузгунлар, тўғриси, муштумзўр хўжалар уларнинг дастурхонидан лабини ёглаб таҳоратга борғонда, орқасидан кесак олиб югуратурғон муштумзўр малайлари (буларнинг катта кони собиқ жамоа ижроқўм раиси, фирқа аъзоси Алихон Хонхўжа ўғли, саркотиби Умарали Охунхўжа ўғли) батракларнинг бундоқ ҳаракатларидан ташвишга тушдилар, ўзларига ҳам бир кун меҳнат қилиб кўришга тўғри келишидан чўчидилар. Бундоқ аҳвол туғилмасдан илгари синфий кураш майдониға отилдилар: ишни

батракларнинг орасиға иғво солиш, шу йўл билан артелларни тўздиришдан бошладилар. Бу йўлда бир қанча муваффақиятларга-да эга бўлдилар. Бундан ташқари, «Зиновьев хати»га ўхшаш ҳужжатлар топишдан ҳам бўйин қатормадилар. Фарғона округ ижроқўми ўзининг 2 октябрдаги 64-сон хайъати раёсат қарорида «Мозор илгаригидек юргузила берсун», дебдур, деб хабар тарқатдилар. Жамоа ижроқўмининг ўрток Охунбобоев иштироки билан хурофотни йўқотиш тўғрисида қилғон қарорини, мазорнинг кўрама билан тўйинтурғон кўр, шолларнинг рўйхатини, Фарғона округ ижроқўмининг зикр-жаҳрни йўқотиш тўғрисидаги қарорини йиртиб-йиртиб ташладилар. Тарбиясиз, майиб, кўр, шолларни мазорнинг остидан ҳайдадилар ва ҳайдаш олдида: «Боринг сизларни ҳимоя қилатурғон ҳукуматнинг олдиға, нима қилса қила берсун!»— дедилар. Бу ишларни адад қилиш учун борғон кишиларга: битта эмас, мингта аҳд қилингиз, кўрқмаймиз; биз бу кунгача меҳнат қилмасдан кун кўрган эканмиз, бундан кейин ҳам меҳнат қилмаймиз. Мозорни йўлға қўямиз. Мозор ўзи бизни боқиб олади»,— дедилар.

Артелларга уюшиб келаётғон батрак камбағалларда: «Сиз бизларнинг ота-боболаримиз меҳнат қилиб, хишт қўйиб, тирикчилик қилибдурми? Биз ҳам меҳнат қилмаймиз, меҳнатнинг кераги йўқ, мазорни йўлға қўяйик!»— деб иғво тарқатдилар. Шундоқ қилиб, хишт артелини тарқотдилар.

Хурофотға қарши ҳаракат қилғувчиларға суйиқасд қилишданда бу бекорчи хўжалар тортинмадилар: хурофот билан кураш комиссиясининг аъзоси ўрток Асқархўжа Алихўжа ўғлининг уйига «номаълум кишилар» 30 ноябрь кечаси келиб уни оқтарғонлар.

Фақат Али хўжа ўғлининг ўз жойини олиштириб, бошқа жойда ётгонлиғи орқасида тилакларига ета олмоғонлар.

Бундоқ ишларни қилиб юрган камбағаллар душманлари мана булардур:

- 1) Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли,
- 2) Марғилонли Турсунқори,
- 3) Иброҳим кўса,
- 4) Маъруфжон Охунхўжа ўғли,
- 5) Жалолхўжа Камолхўжа ўғли,
- 6) Хидоятхўжа Дадахўжа ўғли,
- 7) Акрамхўжа Асқархўжа ўғли,
- 8) Саййидахмад Усмонхўжа ўғли,
- 9) Эшон Саййидхон ўғли,
- 10) Саййидакбар Саййидхон ўғли,
- 11) Юсуфжон Саййидакбар ўғли,
- 12) Мирзо Акбархон Исмоил ўғли,
- 13) Саййидқосим Саййидхон ўғли,
- 14) Мансурхон Охунд ўғли,
- 15) Охунхўжа Юсуфхўжа ўғли,
- 16) Муҳаммадали хожи Эшонхон ўғли,
- 17) Муҳаммадаминхўжа Эшонхон ўғли,
- 18) Мунаввархўжа Мирзохўжа ўғли.

Мана буларга йўлбошчи (вождь) бўлуб ишлаганлар бўлса, фирқа аъзоси, собиқ жамоа ижроқўм раиси Алихонхўжа ўғли ва саркотиби Умарали Охунхўжа ўғли бўлиб чиқди. Шўро сайлови келиши муносабати билан бу кураш янада кучайди. Зотан, уларнинг бошдан қилғон ҳаракатида сайловда шўроға ўз думларини тутказиш бунинг орқасида меҳнат қилмасдан, меҳнаткашларни талаб кун кўриш 'бўлғонлиғи кун каби равшандур.

Бу курашни меҳнаткашлар манфаатига мувофиқ тугатиш тўғрисида жамоа қўшчи қўми жуда тўғри ҳаракат

қилди: у юқорида номи номуборақлари ёзилғон зоти бебаракатларни Шоҳимардондан йўқотишни райъи фирқўми, ижрокўми ҳам қўшчи кўмитасидан талаб қилди. Бизнинг талабимизда шу муштумзўрлар, текинхўрларнинг батрақлар ва камбағаллар устига мушт кўтариши етар! Ишчилар, батрақлар этигининг пошнаси э, уларнинг бошиға шундоқ тушсунки, ерга нақш боғласунлар.

Шоҳимардон батрақлари ҳукуматимиздан мана шуни кутадириллар¹³².

Ушбу мақола «Янги Фарғона» газетасининг 1928 йил 11 декабр сонисида «Найза» таҳаллуси билан эълон қилинган. Гарчанд Ҳамза қабул қилган таҳаллуслар орасида Найза исми ханузга қадар учрамаган бўлса-да, Ҳамзанинг шу даврда Шоҳимардонда яшаганини инобатга олиб, ҳамзашунослар бу феълетон-мақоланинг инқилоб жарчиси қаламига мансуб эканлигини эътироф этадилар. Мақола биринчи марта Лазиз Қаюмов «Сайланмаси»нинг 2-жилдида қисқартирилган ҳолда эълон қилинган. Кейинчалик «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида «Батрақлар овози» сарлавҳаси оситада мақоланинг айрим парчалари чоп этилган. 1989 йилда чоп этилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Тўла асарлар тўплами»да тўлиқ ҳолда чоп этилган. Бироқ бу мақолани биз айнан этилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ёзилганлиги борасида айрим эътирозли фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Зеро Найза таҳаллуси остида бир неча киши ижод қилган. Масалан, адабиётшунос Боис Қориевнинг тадқиқотлари давомида 1920-1930 йилларда ижод қилган ёзувчи-журналистлар орасида Ғуломназир Ғафуровни Найза таҳаллуси билан

¹³² Ҳамза Ҳ.Н. Тўла асарлар тўплами. Т. 4. – Т.: «Фан», 1989. 303-306-б.

ижод қилганлиги маълум бўлади¹³³. Қолаверса, бу мақола хусусида Ҳамза қотиллари юзасидан олиб борилган суд жараёнида лом-лим дейилмайди. Ҳолбуки, агар мазкур мақола шоир Ҳамза томонидан ёзилган бўлганида, Шоҳимардон хўжаларига қарши тергов материаллари сифатида кўрсатилган бўлар эди. Шундай бўлсада, мақола ҳукумат органларининг буюртмаси асосида ёзилган кўринади. Зеро, келгусида айнан мақолада номлари кўрсатилган шахслар шоирнинг қотиллари сифатида суд қилиниши ҳам тасодиф бўлмаса керак.

Шу ўринда таъкид жоизки, шоир Ҳамза билан боғлиқ юз берган Шоҳимардон фожеасидан сўнг Шоҳимардон мазоридаги хўжалар айниқса, Исмоилхўжа образи собиқ Совет даврида яратилган Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий тўғрисидаги бадий асарларда, жумладан, Комил Яшиннинг «Ҳамза» романида ҳам «Қора гуруҳларнинг етакчиси» сифатида талқин этилди¹³⁴. Комил Яшин бу романга қадар ўз устози Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийга бағишланган «Ҳамза» драмасини ёзган эди. Бу драма фильми ҳам, опера либреттосини охир оқибат «Ҳамза» романини ҳам яратишга замин ҳозирлади. Шу сабабли фильмга ҳам, опера ва романга ҳам драма асос қилиб олинган. Бу ҳақда адабиётшунос олимлар Ҳ. Абдусаматов ва М. Самадовларнинг «Яшин» номли мақоласида таъкидлаб ўтилган. Қуйида ушбу мақолани айрим қисқартиришлар билан ҳавола этмоқдамиз:

«Ҳамза» драмаси 1960 йилда Яшин томонидаи қайта ишланди, унинг сюжети ихчамлаштирилди, конфликт янада кескинлаштирилди, характерлар пухталаштирилди.

¹³³ Тахаллуслар ҳақида // Чаккига дакки. Фелетонлар, ҳажвий шеърлар, ҳикоялар, интермедиялар ва кичик пьесалар. Тўпловчи А.Муҳиддинов. – Т.: «Ўзбекистон», 1967. 375-б.

¹³⁴ Бу ҳақда қаранг: Комил Яшин. Ҳамза. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1982.

Асарнинг бу варианты айрим натуралистик моментлардан тозаланди. Натижада пьесанинг сифати янада кўтарилди. Маълумки, Ҳамза образини бадиий асарда қандай ёритиш масаласи кўп ёзувчиларни чуқур ўйлашга мажбур қилди. Баъзилари унинг босиб ўтган ҳаёт йўлини чиздилар, айримлари унинг турмушидаги бир неча муҳим воқеаларни ифода қилиш билан кифояландилар. Шоир ҳаётидаги маълум бир даврни қаламга олган ёзувчилар ҳам бўлди. Яшин ва А. Умарий Ҳамза ҳақида пьеса яратиш учун тўғри йўл топа олдилар. Улар Ҳамзанинг бутун ҳаётидаги барча даврлар билан ўралашиб қолмасдан, фақат бир даврни — Ҳамза ҳаётининг сўнгги кунларини, унинг Шоҳимардондаги фаолиятини асар учун асос қилиб олдилар. Шоҳимардонда ҳам Ҳамзанинг ички кийёфаси — марксча дунёқараши, қизгин ижтимоий фаолияти, коммунистик ғоялари кучли намоён бўлган. Адибимизнинг характеридаги бу сифатларининг кўпи «Ҳамза» асарида ўз аксини топган. Пьесада тасвирланишича, Ҳамзанинг Шоҳимардонга боришдан мақсади — беш-ўн кун дам олиб, китоб ёзиш эди. Лекин Ҳамза реакция авжга чиққан жойга келгач, бефарқ қараб тура олмади, халқни жаҳолатдан қутқариш, эркин ҳаётга жалб этиш соҳасида қизгин кураш бошлаб юборди. Гўзал табиатга эга бўлган, хушманзара, ёқимли ҳавоси билан шухрат қозонган ажойиб Шоҳимардоннинг сўлим, бой табиатини, танага роҳат бахш этадиган ҳавосини мазордан чиққан сассиқ ҳаво булғатиб турарди. Бу сассиқ ҳаво реакцион туманни ташкил қилар, меҳнаткашларнинг онгини захарлар, ижодий меҳнатга бўлган ихлосини қайтарар, тарки дунёга тарғиб қиларди. Бу туман эса Шоҳимардонга маърифат, озодлик, қувноқ ҳаёт нурларини кенг кириб келишига тўсқинлик қиларди. Қуюқ туманга дуч келган Ҳамза

нур учун, қишлоқ аҳолисини хурофот, бидъатдан кутқариш ва социалистик қурилишга тортиш учун қатъий курашга киришади. У ўзининг бутун ҳаётини, бутун фаолиятини мана шу адолатли курашга бағишлади

Ҳамзанинг асосий мақсади — коммунистик ғояларни кенг ёйиш, меҳнаткашлар онгини ёритиш эди. У мазордаги даҳшатларни, шайхларнинг халқ оммасига солган кулфатларини ўз кўзи билан кўриб, асло чидаб туролмади. Ҳамза мазорга бораётган кишиларни ўлимдан, бахтсизликдан кутқариш учун диннинг реакцион моҳиятини очиб ташлаш, шайхларнинг ярамас, ифлос кирдикорларини фош қилиш лозимлигини англади.

Бу ҳол айниқса шайх Исмоил билан тўкнашувда яққол намоён бўлади...

Ҳамза инсонни улуғлаб, унинг жамиятдаги буюк кучини тўғри таъкидлаб «инсон қул» деган шайхларнинг назариясига кескин қарши чиқади. Шариат пешволарининг босган ҳар бир қадами ўлим, азоб-укубат, фалокатдаи дарак беради. Улар ўз шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмас эдилар...

Ҳамза буларнинг ҳаммасини ошкора равишда фош қила бориб, шайх, бой, дарвешларнинг илдизларига бирин-кетин болта ура бошлайди. Уларни халқ олдида шарманда қилади, таъсирини йўқота бошлайди. Бунга у ҳаққоний фикрлари, жўшқин, софдил, коммунистик рух билан суғорилган онги, тинимсиз олиб борган курашлари билан эришади...

Кескин курашда Ҳамза яққа эмас эди. Унга нуроний деҳқон Турдибой, қишлоқ Советининг раиси Оллоқул, ёш деҳқон, ажойиб қалб эгаси Алижон, Ҳамзанинг сеvimли ёри Саодатлар ҳамроҳ эдилар. Улар бир ёқадан бош чиқариб шоирга мададкор бўлдилар, Ҳамза

билан бирга Коммунистик партия ёруғликка қараб бошлаган йўлдан ишонч билан бордилар. Пьесада Саодат, Турдибой, Шодмонлар кўзга алоҳида ташланиб туради. Бу образларнинг ҳар бирининг мураккаб ҳаёт йўли, ўзига хос тақдири бор. Саодат мазорга сиғинишни катта бахт деб билади. Унинг учун шайхлар — ҳалол, табаррук кишилар. Лекин Ҳамзага бўлган муҳаббати унинг кўзини тезроқ очади, ҳақиқатни англаб етишига ёрдам беради. Шодмон эса, ўта кетган нодон, диннинг, шайхларнинг қули. Унингча, шайхлардан азиз кишилар йўқ. Уларнинг гапи—Шодмон учун қонун. Кўзқорачиғи бўлган, бирдан-бир қизи Санобарни шайх Исмоилнинг оёғи остига олиб келиб ташлаши — диндан кўрқишнинг касофати эди. Авторлар Шодмонни ҳаёт ҳақиқати билан тўқнаштирадилар. Шайхлар томонидан қизининг хўрланиши, уларнинг Ҳамзани ноҳақ ўлдиришга аҳд қилишлари, воқеликдаги ижобий ҳодисалар Шодмоннинг онгида бурилиш ясайди.

Турдибой — шайхлардан аллақачон юзини ўгирган кекса деҳқон. Ҳаёт тажрибаси уни ақлли, тадбирли қилиб қўйган. Асарда Турдибой халқ донишманди сифатида гавдалантирилган.

Душманлар образини чизишда ҳам авторлар қаламининг ўткирлиги ёрқин намоён бўлган. Пьесанинг бошидан охиригача қора гуруҳларнинг катта кучга эга эканлиги сезилиб туради. Шайх Исмоил, Назирий, Акбархўжа, Гиёсхўжа, Норпонсодларнинг ҳар бири халқ бошига тушган бало, озод ҳаётимиз илдизига ёпишган қуртдир. Шайх, бойлар ва кўрбошилар ўзларининг индивидуал хусусиятлари билан ажралиб турадилар. Яшин ва А. Умарий бу образлар мисолида муҳим масалаларни бадиий формада ёритиб берадилар. Пьесада озодликка қарши курашда дин аҳллари, буржуа

зиёлилари, бойлар, кўрбошиларнинг мақсади бир эканлиги фош қилинади.

Умуман олганда, ўзбек совет адабиёти тарихидаги биринчи биографик драма бўлган «Ҳамза» драматургиямизнинг жиддий ютуқларидан биридир»¹³⁵.

Муҳтарам ўқувчиларимиз Шохимардон хўжалари хусусан Исмоилхўжа ҳақида собиқ совет даври ёзилган илмий ва бадиий асарларни кўздан кечирар эканлар уларнинг қайси бири ҳақиқат ёхуд уйдирма эканлигини аниқлашда ўз ақл элагидан ўтказишига шубҳа қилмаймиз ва мушоҳада учун шу кунга қадар кўпчиликка маълум бўлмаган айрим маълумотларни биринчи марта ҳавола этмоқдамиз.

ИБРОҲИМХЎЖА ВА ИСМОИЛХЎЖА ЁХУД ХАТДАГИ АСЛ ҲАҚИҚАТ

Бирор тарихий шахс ҳаёти ва фаолиятини, адабий — илмий меросини ўрганишда, айрим кишилардан тўпланган ёзма, оғзаки маълумотлар муҳим рол ўйнайди. Бу ҳақда адиб Ҳабибулла Қодирий «Ҳаёт ва адабиёт ҳақиқати» номли мақоласида қуйидагиларни келтиради «...бу икки манба ҳам шу шахс ҳақидаги маълумотларни тўлдиради, кенгайтиради, қизиқувчиларга, хусусан илмий ходимларга катта ёрдам беради. Иккинчи жиҳатдан, умуман машҳур кишилар ҳақида кўрган — билганларни хикоя қилиши ҳам, тинглаши ҳам қизиқ, мароқли...

Бироқ, бу икки тур (ёзма ва оғзаки) маълумотларни тўплаганда, масъулиятли шартлар: маълумот ҳаққоний, эътироздан холи, мантиқан асосланган бўлмоғи керак. Акс

¹³⁵ Абдусаматов Ҳ., Самадов. М. «Яшин» // Ўзбек совет адабиёти тарихи ва очерки. Т.2. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. 524-527-б.

ҳолда, қилинган хизмат қош қўйиши ўрнига кўз чиқариши қабиллида бўлиб, ўрганилувчи шахс тўғрисидаги тасаввурни чалкаштириб, қоронгилаштириб қўяди»¹³⁶.

Биз ҳам Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжа тўғрисида маълумотларни архив ҳужжатлари ҳамда ёзма ва оғзаки маълумотларни қиёслаган ҳолда ўрганишга киришга киришар эканмиз, тўпланган материалларга имкон қадар таҳлилий ва танқидий аснода ҳолисона ёндашишга ҳаракат қилдик.

Шоҳимардонда юз берган Ҳ.Ҳ. Ниёзий фожеасига ҳам бир чоракам юз йил бўлибди. Ҳар сафар Шоҳимардонда Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилар эканмиз, наҳотки ўша машъум воқеада бир эмас балки бир неча ўнлаб кишиларни қўли бўлса, деган саволга жавоб топмоқчи бўламиз. Шу ўринда бу мавзуда кўп йил мобайнида тадқиқот олиб борган адабиётшунос олим Наим Каримовнинг «Ҳамзани ўлдирган ким? ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори» номли мақоласидаги баъзи бир маълумотларни келтирмоқчимиз. Ушбу мақолада Махсус Бош Сиёсий Бошқарма (ОГПУ)нинг Фарғона округ бўлимининг бошлиғи Денисов ва 1-бўлим бошлиғи Баланин имзоси билан тайёрланган мактуб ҳам келтирилган:

«Бизга келган шайхлар билан суҳбатда шу нарса аниқландики, ҳар йили мазорга асосан Марғилон депараси ва Шоҳимардондан 300-500 атрофида шайхлар тўпланар экан. Шоҳимардонда ўз оиласи билан мунтазам яшовчи шайхлар 60 хўжаликка қадар бўиб, улар ҳеч қандай даромад, шунингдек ер сувга эга бўлмаганликлари учун мазордан тушадиган даромад асосида тирикчилик ўтказар

¹³⁶ Ҳабибулла Қодирий. Ҳаёт ва адабиёт ҳақиқати // Адабиёт – бадиият адабиёт. Хотиралар, бадиалар, мақолалар / Нашрга тайёрловчи: Хондамир Қодирий. – Т.: «Янги аср авлоди», 2004. 109-б.

эканлар. Шу 60 оилали шайхнинг 40 таси меҳнат қилиши қобилиятидан маҳрум бўлган чоллардир.

Бизга келган шайхлар бир бурда нон топмагунларига қадар Ҳакимзода уларни у ердан қувмаслигини, энг муҳими, матбуотда мазордан воз кечамиз, топган назримиз ҳаром, деб чиқишига мажбур қилмаслигини илтимос қилдилар, зеро уларнинг айтишига кўра, бундай эълон улар обрўсига доғ туширади; - бизнинг ота-боболаримиз ҳам шу назрдан фойдаланган эканлар, бу нарса уларга ҳам мерос сифатида ўтади ва шариат қонунларига кўра ҳаром деб ҳисобланмайди. Мутавалли Исмоилхўжа бошчилигидаги шайхларнинг аксар қисми Ҳакимзоданинг таъқибидан кўрқиб, Шоҳимардонни тарк этган ва ҳозирги пайтда Шоҳимардон ҳамда Марғилон атрофларида истиқомат қилмоқда.

Меҳнат қобилиятига эга бўлмаган, тирикчилик манбаларига эга бўлмаган шайхларнинг бошқа борадиган жойлари бўлмаганлиги учун... шу заминда қутилмаган оқибатлар келиб чиқиши мумкин.»¹³⁷

Мазкур хатнинг мазмунидан кўринадаки, Шоҳимардон шайхлари билан шоир Ҳ.Ҳ.Ниёзий ўртасидаги тобора кучайиб бораётган зиддиятнинг оқибатлари хали машъум воқеа юз бермасдан бир йил олдин ҳукумат аъзоларига очикдан-очик маълум эди. Аммо улар учун бу маълумотларнинг заррача аҳамияти йўқ эди. Чунки большевиклар ҳукумати учун воқеалар силсиласи жиддий тус олмаган, яъни шайхлар устидан бўлғуси «ов» ишига керакли сабаблар етарли эмас эди. Бу орада ҳар куни Шоҳимардонда юз бераётган ҳолатлар бўйича ҳукуматнинг айғоқчилари кетма-кет маълумот юбориш билан овора эдилар. Қуйида ана шу ҳуфьялардан бирининг маълумотини

¹³⁷ Каримов Н. Ҳамзани ким ўлдирган? Ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори. Ҳайрат. 4.06. 2006. №14(426).22-б.

эътиборингизга ҳавола этамиз. Ушбу маълумот ҳам Наим Каримовнинг юқорида зикр этилган мақоласидан олинди:

«Бургут» лақабли ҳуфя эса 15 октябрга оид маълумотномасида шундай хабар қилади: Шу йилнинг VIII да Ҳамза Ҳакимзода ҳеч қандай ҳужжатсиз истироҳат қилгани келиб, Шоҳимардон шайхлари ўртасида ҳаддан ташқари ўринсиз сиёсат олиб бормоқда. Масалан, X да қайд этилган Ҳакимзода Шоҳимардон қишлоқ шўросининг раиси, 2 милиционер ва 25 нафар камбағал кишилар билан мозорга йиғилиб, тарғибот ишларини олиб борди. У шайхларга мурожаат этиб деди: «Сиз Исмоилхўжа билан Марказий Ижроия Қўмитага яширин равишда шикоят йўллаган экансиз, Марказий Ижроия Қўмита раиси Охунбобоев ...(сўкиш) юборибди Агар сизларнинг ҳаммаларингиз менинг талабларимни бажармасангиз, мен батракларга барча мозорларни бузиб ташлашни буюраман. Сизларни бўлса ҳайдаб юборишади». Ҳозир бўлган 100 та шайх кўрқиб кетди, баъзилари эса йиглаб, тарқала бошлади. Ҳакимзода шайхларга қараб, яшириниб юрган Исмоилхўжа Саййидхўжаев унинг буйруғи билан ҳибсга олиниши ва қамоққа ташлажасини айтди. Шайхлар бу сўзларни эшитиб йиғлай бошлашди ва Саййидхўжаевга нисбатан бундай чоралар кўрмасликни сўраб, Худога ёлворишди.

Ҳакимзода шу йиғилишдан кейин 70 ёшга кирган Хўжа Асқар Ҳожиев деган шайхни ушлаб, уни милиция ҳамроҳлигида қишлоқ шўросига олиб борди ва шайхликдан воз кечиш ҳақидаги Ҳакимзоданинг ўзи ёзган аризага қўл қўймагани учун ҳибсга оламан ва қамоққа ташлайман, деб дағдага қилди. Қайд этилган хўжа азборойи кўрқиб кетганидан ҳозир касалхонада ётибди. Қишлоқ шўросининг раиси Қамбаров Ҳакимзода кўрсатмасига амал қилиб, агар улар Ҳакимзоданинг сўзларига қулоқ солишмаса Қизил

*Армияни бошлаб келиб, ҳаммаларини қамоққа олиши, мол-мулкларини эса мусодара қилишини шайхлар ўртасида очиқдан-очиқ айтмоқда, яони шайхлар билан аҳолини ҳокимиятга қарши қўймоқда».*¹³⁸

Ҳукумат ҳуфясининг бу тарзда ёзилган маълумотномасига албатта жавоб чоралари кўрилиши лозим эди. Аммо юқорида таъкидлаб ўтганимиздек ўйин охирига етмаган эди. Биз бу ўринда на шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни ва на Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мозори шайхларига айб қўйишдан йироқмиз. Чунки иккала томон ҳам Шўро ҳукуматига ишонган эдилар. Бироқ Алихонтўра Соғуний тўғри айтганидек: *«Мана шу ҳолдан фойдаланиб, халқ ичидаги ўнг сўлини пайқайдиган, кўзга кўринарли кишиларнинг кўпларини бу маккорлар ўзларига жосус қилиб бурунларидан боғламиш эдилар. «Душман қўли билан илон бошини янчи, ўлса ҳам сенинг фойданг, чақса ҳам сенинг фойданг», деган мақол сўзи буларнинг шиорлари эди. Бу виждонсизларнинг баъзи бир кўрқоқлари ўз ҳимоялари учун бошқалар устидан ноҳақ сўзлар келтириб, кўп одамларнинг ёстиги қуришига сабаб бўлдилар. Ёлғиз шаҳар, қишлоқ, маҳалла кўйларида эмас, балки ҳар бир оилада ҳам жосуслик балоси бошланмиш эди. Бундан чиқаётган фитна-фасод ишлар, ҳар томонлама халққа бўлаётган жабр – зулмлар кўплигининг хадди-ҳисоби йўқ эди. Шунинг бу Туркистон халқларидан, айниқса, кўпчилиги мазлум мусулмонлардан ер ости, ер устидаги бутун бутун турмаларини тўлдирмиш эдилар».*¹³⁹

1929 йилда Шоҳимардонда шоир Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг фожиали тарзда ҳалок бўлиши Шўролар мафкурасига ёт бўлган зиёратгоҳнинг ҳам келгусида бузиб ташлаш учун

¹³⁸ Каримов Н. Ҳамзани Ким ўлдирган?...23-б.

¹³⁹ Алихонтўра Соғуний. Туркистон кайғуси. –Т.: «Шарк», 2003. 118-б.

замин яратди. Ҳукумат ходимлари бундай қулай фурсатни анча вақтдан бери кутган эдилар.

«Ўрмонга ўт кетса, хўли курук баробар ёнади» деганларидек, шоирнинг котилларини излаб топиш баҳонасида ва Шоҳимардонни «эскилик сарқитларидан» тозалаш мақсадида кўплаб бегуноҳ кишиларнинг бўйнига «Ҳамзанинг котили» деган ёрлиқ илдилар. Бундай қабих ишларнинг натижаси ўз-ўзидан маълум. Тез орада Шоҳимардонда ноҳақликлар қурбони бўлган дин аҳлининг сони ортиб борди. Шоҳимардон ва Ёрдон азиз қишлоқларининг аҳолисидан 60 нафарга яқин киши «Ҳамзанинг котили» деган айблов билан жиноий жавобгарликка тортилди¹⁴⁰. «Янги Фарғона» газетасининг ўша вақтда чоп этилган сониди Шоҳимардон хўжалари устидан олиб борилган суд жараёни тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

«...2 июнда Водил қишлоғида Ҳақимзоданинг қотиллари устидан суд бошланди. Ҳақимзодани ўлдиришга фаол қатнашган ва ўлдириш ташиқил қилганлардан 54 киши Шўролар суди ва меҳнаткаш деҳқонлар олдида ўз жиноятларидан ҳисоб бермоқдалар. Бутун жиноятчилар жазо тузилмасининг 64 нчи моддаси билан айбланадилар...

Судда хўжалар ва шайхлар улуг шоирнинг Шоҳимардондаги жанговар ижтимоий фаолиятдан ваҳимага тушиб, уни ҳеч бир йўл билан енга олмагач, олдиндан тузган план бўйича пайт пойлаб туриб, мозор тугатилаётган кунни завго кўтариб, Ҳамзани ваҳшийларча ўлдирганликлари фактлар билан аниқланди.

18 кун давом этган суд 1929 йил 29 июнда 9 кишини отиб ўлдиришга ва мол мулкларини мусодара қилишга, тўрт кишини ўн йилдан ортиқ қаттиқ, ажратилмаган ҳолда

¹⁴⁰ Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар... 20-б.

қамоққа ва беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилишга, уч кишини беш йил қамоққа ва уч йил ҳуқуқдан маҳрум қилишга бир кишини уч йил қамоққа, ўн етти кишини ижтимоий хавфли деб топиб Ўзбекистон ва Фарғона округидан сургун қилишга ҳукм қилди».¹⁴¹

Афсуски, бундай фожеалар нафақат Шоҳимардонда балки бутун Турон заминида юз берди. Бу ҳақда Зиёвуддин Бобоқурбон куйидагиларни ёзган эди:

*«1917 йилдан 1927 йилгача муслмонлар устига қатъий бир босқин қилинмади. Аммо 1927-1928 йилдан эътиборан ислом уламосига қарши жазо ҳаракатлари бошланди. Хуллас, бу режим илк аввал халқнинг молини тортиб олди, уламосини, фикрлайдиган қисмини қатл этди. Охирида муқаддас жойларини, масжидларини, мадрасаларини ёптирди, йиқиттирди, йўқотди. Эсингизда қолиши учун биргина мисолни айтаман. 1929-1939 йиллар орасида Туркистонда 14 минг, эдил-Ўролда 7 минг, Шимолий Қафқазияда 1 минг масжиди-шариф ёптирилмиш ва буздирилмиш. Бу билан баробар бутун шайхлар, имомлар ва барча вазифали дин кишилари жазо кўрган, кимидир ўлдирилган, кимидир қамалган, узоқ ўлкаларга сургуни қилинган».*¹⁴²

Унинг бу ҳақдаги маълумотларини нақадар аччиқ ҳақиқат эканлигини Алихонтўра Соғуний ҳазратлари ўзининг «Туркистон қайғуси» номли асарида баён этган эди:

«Шу кунларда, яъни 1920 милодий йили, ички, ташқи даҳрийлар бирлашиб, чириган амир давлатини ағдариб, Бухорони босиб олмиш эдилар. Фарғона шаҳарларининг ҳар бирида бутун қишлоқ халқлари қўзғалиб, «босмачи»лар номидаги қўзғолончилар бош кўтардилар. Натижада

¹⁴¹ Қаюмов Л. Ҳамза. – Т., 1989. 334-335- б.

¹⁴² Тоҳир Қаххор. Ҳур Туркистон учун. –Т.: «Чўлпон» 1994. 17-б.

*беғуноҳ халқ бошига қиёмат кўпмиш (тушган) эди. Булардан ватанпарвар, онгли ва илғор фикрлик бойлар отилиб, ўликлари оҳақ сувига ташланди. Қолганларнинг кўп қисми ўлимдан ортиқ қийнов турмаларида узоқ ётқизилгандан сўнг сўнгра, йироқ ерларга сургунга юборилиб, энг оғир ишларда ушланмиш эдилар. Уларнинг олди йигирма беш, энг кейини ўн йилга сургун бўлганликдан, юздан бири қайтиб келган бўлсалар ҳам, у ерда саломатликлари бузулганлиги сабабли, келган сўнгида яшовчилар сони жуда оз кўринмиш эди».*¹⁴³

Юқорида айтиб ўтганимиздек, шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўлими билан боғлиқ юз берган машъум воқеаларнинг содир бўлганига ҳам чоракам юз йил вақт бўлиб қолди. Фожеанинг айбланувчилари ҳам гувоҳлари ҳам аллақачон бу фоний дунёни тарк этиб, индамаслар оламидан жой олган. Фақат улар билан хотираларгина яшашда давом этмоқда. Шу боис ким ҳақ, ким ноҳақ фақат Яратганга аён. Шундай бир ҳолатда эски мавзуни кўтаргандан кўра ўз-ўзимизга «ёпиғлиқ қозонни ёпилгани яхши» деган нақлга амал қилиш тўғри бўлармиди, дея савол берар эканмиз, саволимизга жавоб тарзида таниқли адабиётшунос олим Наим Каримовнинг куйидаги сўзларини ёдга олгимиз келди:

«1929 йил баҳорида Шоҳимардонда бўлиб ўтган ва узоқ йиллар мобайнида ўзбек халқини ҳаяжонга солган воқеа бугунги давр учун, эҳтимол, у қадар аҳамиятли эмасдир. Зеро, орадан бор йўғи саккиз йил ўтгач, бир эмас, адабиётимизнинг ўнлаб азамат чинорлари она заминдан кўпориб ташланди; ўша мудҳиш йилда ва кейинги қатагон-сатагон йилларда эса юзлаб ва минглаб қора кўзлар авжи нурга тўлган бир пайтларида ноҳақлик ва туҳмат қурбони

¹⁴³ Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси... 50-б.

бўлдилар. Ана шундай тарихий манзарада бундан етмиш етти йил муқаддам рўй берган фожиага яна эътиборни қаратиш, балки, тўғри эмасдир.

Лекин инсон табиати қизиқ. Уни орада ўтган даврлар ҳам, бошқа муҳимроқ бўлган воқеалар ҳам баъзан қизиқтирмай, у чала айтилган ҳақиқатни билишга, ўша воқеани ўзига ҳамоҳанг бўлган воқеалар маржонига теришга ва тарихнинг қандайдир сирли ҳаракатини англашга интилади.

Бир пайтлар – биз мактаб ва олий ўқув юртида тахсил кўрган йилларда – Ҳамзанинг ўлимида инглиз жосуслари ва умуман, жаҳон империализмнинг қўли борлиги айтилар эди. Ҳамзашунос Юсуф Султоннинг 1949 йилда чоп этилган рисоласида эса Ҳамза «бир тўда қутурган, душманлари, буржуа миллатчиларидан мадад олган қора кучлар» томонидан ўлдирилганлиги ҳақида маълумот берилган... Хўш, аслида 1929 йил баҳорида Шоҳимардонда қандай фожиа рўй берган?»¹⁴⁴.

Атоқли шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўлими ҳақида қанча-қанча асарлар, шеърлар, дostonлар, романлар ёзилди. Қанчадан-қанча эсадиқлар эълон қилинди. Собик мустабид тузум даврида неча-неча кишиларнинг семиз-семиз илмий, ишлари, кандидатлик, докторлик асарларига мавзу бўлди, бу ўлим. Афсуски ўша даврларда уларнинг ҳаммасига деярли бир хил фикр қизил ип бўлиб ўтади. Гўё диний хурофот ўчоғи бўлиб қолган Шоҳимардонни шайхлардан тозалаш учун келган Ҳамза диний фанатиклар томонидан уюштирилган фитна қурбони бўлган. Ҳамзанинг қони уламолар, диний арбоблар виждонидаги доғдир. Ҳақиқатда ҳам шундайми? Ҳамзанинг ўлими

¹⁴⁴ Каримов Н. Ҳамзани ўлдирган ким? ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори ... 21-б.

Шоҳимардондаги ҳазрат Али мақбараси руҳонийлари учун шу қадар зарурмиди?

Бу ҳақда Манноп Шералиев ўзининг «Шоҳимардон ҳақида ўйлар» номли рисоласида жумладан қуйидагиларни баён этади:

«Мен анча йиллардан буён Шоҳимардонда яшаб, у ердаги кексалар билан суҳбатлашувлар, айрим архив ҳужжатлари билан танишиши жараёнида Ҳамза Ҳакимзода ҳалокатининг ҳақиқий сабабларини очишга, бу сирли ўлим юзасидаги пардани кўтаришга ҳаракат қилдим.

Тўғри, Ҳамза Шоҳимардонда маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланган. Аммо унинг аёлларни озодликка чиқариши йўлидаги ҳатти-ҳаракатлари кўпчиликни гашига теккан. Унинг душманлари пайдо бўлган. 1929 йилнинг эрта баҳорида Ҳамзани икки киши – Болта ўғри ва Ёдгор ўғри ўлдирган. Қотилликка маиший асосда келиб чиққан тўқнашув сабаб бўлган.

Аммо ҳукумат органлари бу қотилликни мусулмон руҳонийлари томонидан уюштирилган фитна маҳсули тарзида халққа эълон қилдилар. Шоҳимардон ва Ёрдон азиз қишлоқларининг аҳолисидан 60 киши мана шу сценарий асосида жиноий жавобгарликка тортилди. 5 киши отиб ўлдиришга, 17 киши сургунга, қолганлар эса турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Бу сиёсий акция учун баҳона ҳам бор эди. Ҳамза Ҳакимзода Шоҳимардонда қизил чойхона ташкил қилган. Бу ерда у шайхларга қарши ҳақоратомуз гаплар айтишдан ҳам қайтмасди. Шайхларнинг асосий қисми Марғилон шаҳрида яшовчи руҳонийлар эди. Улардан 15 киши Ҳамза вафотидан сал илгарироқ Ўзбекистон марказий ижроия қўмитаси раиси Йўлдош Охунбобоев номига Ҳамза Ҳакимзоданинг ҳатти-ҳаракатларидан шикоят қилиб мактуб йўллаган эдилар. Улар ўз хатларида асли марғилонлик бўлган Йўлдош

Охунбобоевдан ўзларини Ҳамзанинг ҳақоратлари ва камситишларидан ҳимоя қилишни сўраган эдилар. Худи мана шу мактуб ҳам Ҳамзага тайёрланаётган суиқасдга бир далил сифатида олинди.

Ажабо, агар шайхлар Ҳамзани ўлдиришни режалаштирган бўлсалар, унинг устидан Охунбобоевга шикоят қилиш нодонлик эмасми? Йўқ, бизнингча, шайхларда бундай ният бўлмаган. Аммо жазо машинаси ишга тушиб кетган эди. Шикоятчи шайхларнинг ҳаммаси қамоққа олинди. Болта ва Ёдгор ўғридан ташиқари суиқасдга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишилар ҳам ҳибсга олинди. Хатто қотиллик пайтида ўз қишлоғи – Олтиариқда бўлган Шоҳимардон милицияси бошлиғи Тожиёв ҳам қамалган эди.

Шўролар ўз ниятига етди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўлими сабабларини сохталаштириши натижасида мусулмон руҳонийларига катта зарба берилди. Ҳамзанинг ўлими ислом динининг қонли жиноятларидан бири, деб эълон қилинди. Бу ўлимни сохта бўёқларда кўрсатувчи ўнлаб сохта гувоҳлар пайдо бўлди»¹⁴⁵.

Ўзбекистон Республикасининг марказий давлат архивида сақланаётган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қотилларининг суд иши бўйича йиғилган 646 варақдан иборат ҳужжатлар орасида шоирнинг «қотиллари» томонидан ёзилган хат ҳам сақланади. Бу хат юзасидан Абдулла Хатамовнинг «Ҳамза Шоҳимардонда» номли китобида жумладан қуйидагилар баён этилган:

«...мана шу хат ўз вақтида текшириб кўрилмасдан қолиб кетган эди. Ана шу бефарқлик натижасида шоир фитначилар томонидан ҳалок этилди.

¹⁴⁵ Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар. – Ф.: «Фарғона», 1993. 20-б.

Тергови тамом бўлиб, уйлари тинтув қилинган, қамоққа олинган қотилларнинг мулк ашёларини рўйхатга олиш даврида биз ҳам орган ходимлари билан бирга юриб, ҳар бир тешик ва ҳар бир шубҳали жойларни кўздан кечириб борардик.

Ҳақиқатан ҳам натижа кутганимиздан зиёда бўлиб чиқди. Шоир қотилларидан Хидоятхўжа Дадахўжа ўглининг уйини тинтиш вақтида сандиқ ичига солиб қўйилган «Қуръон» ичидан арабча зоят хушхат қилиб Иброҳимхўжа томонидан ёзилган дастхат топилди. Мен, Иброҳимхўжанинг дастхатини илгаритдан яхши танирдим. Хат буклама тахта қозонинг икки бетига зоят ҳафсала билан ёзилиб, тепасига «Шоҳимардондаги қариндошларим Жалолхўжа ва Хидоятхўжа, Исмоил мутаваллилар номига деб илова қилинган эди. Хат остига Иброҳимхўжа ва Турсунқорилар қўл қўйган бўлиб, санаси кўрсатилмаган эди.

Хатда шоирнинг номи «у» олмоши билан аталиб, очиқ ёзилмаган бўлса ҳам шоир борганидан бери қилган ишлари бирма-бир тасвирланганди:

«Унинг заҳарли сўзларидан бағримиз тешилди. Бош кўтариб юришга ҳам иложимиз қолмади. Ҳамма жойда одамлар бизга қўлини бигиз қилиб қарайдиган бўлиб қолди. Бу кунлардан кўра ўлганимиз минг бор яхши эди. Лекин ўлиш ҳам қийин экан. У шайтон ҳаммани йўлдан уриб, Шоҳимардондаги ялангоёқларни бизга қариши қўйиб, сиримизни оча бошлади. Илгари бизга муте бўлган, оғзидан гапи тушган ялангоёқлар энди бизни писанд қилмай шарманда қила бошладилар. У баттол қаердан келди, билмай қолдик.

Ҳар йўл билан одамларни кўзгаб, нима билан бўлса ҳам гишт қолипидан кўчсин, сиримиз кўчага чиқмасин, жон қариндошлар.

Иш битиб, гишт қолипидан кўчганидан кейин шовқин-сурон кўтариб, мозорни бузмоқчи бўлгани учун кўпчилик қилди, деб жар солинса, батраklar ўзи бир-бирини ушлаб, ўзаро талашиб кетадилар. Биз, иншоолло, ўзи асраса, қутулиб қоламиз».

Мен бу хатни кўлга туширилганидан кейин камида йигирма-ўттиз бор ўқигандирман. Бу муртадлар шоирни ҳалок этиши билан Шоҳимардон меҳнаткаш халқини бадном қилиб, бир-бирлари билан олишиб, тамом вайрон бўлиб кетишларини ҳам кўзда тутган эдилар.

Ана шу хатдан кейин қора гуруҳлар шоирни ҳалок этишида қандай тадбир-чоралар кўрганликлари маълум бўлиб қолди. Шоир ҳалок этилган куни қотил душманларнинг ҳамма ҳаракатлари ана шу кўрсатма асосида борганини батамом исбот қилиб турарди.

Шунинг учун тергов ходимлари ана шу учала муртад қотилларни ҳам қамоққа олиш учун рухсат бердилар. Бу ишга Олтиариқ район қидирув бўлимининг бошлиғи Юсуфжон Тожиёв, милиция ходими Бозорбой деган ва мен икки отлиқ извош билан олдин Марғилондаги уйларига бордик. Иброҳимхўжани Марғилондаги Навоий кўчасидаги уйдан тополмадик. Турсунқорини ҳам Марғилондаги Қаландархона маҳалласидаги уйдан тополмадик.

Бизни кўрган ва тўпланган маҳалла аҳолиси шоир ҳалок этилганидан бери қотиллар кўринмай қолганини айтишди. Биз, Иброҳимхўжа, Турсунқори, Исмоил мутаваллини—учаласини ҳозирги Фарғона районига қарашли Охунбобоев номли колхоз территориясида Навкент қишлоғидаги бир деҳқоннинг уйдан топдик.

Юсуфжон Тожиёв:— Қани, тақсирлар, биз сизларга келдик,— деб айтиши билан Турсунқори:—Бизда ни... нима гуноҳ? Шоҳимардонда йўқ эдик-ку,— деб жавоб берди. Мен ўзимни тутиб туrolмай: — Шоҳимардонда

ўзларинг бўлмасаларинг ҳам қонли қўлларинг ўша ер-да экан-ку,— деб юбордим.

Шунда кўп иш кўрган Иброҳимхўжа:

— *Ҳа, ҳаммадан илгари Ҳамза Ҳакимзода бизнинг пешанамизга тамгасини босиб қўйган эди,— деб ўрнидан азот туриб, милиционер Бозорбой олдига тушиб кета берди. Қолган иккови ҳам унга эргашиди»¹⁴⁶.*

Мазкур хат Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлини (Маматшоҳхўжаев – деб ҳам юритилади) шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қотили сифатида судланишига ва келгусида унинг номига бир умрга «халқ душмани» деган тавқи лаънатни босилишига сабаб бўлган. Шу сабабдан Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсини ўрганиш аввалида айнан шу хатга эътиборимизни қаратишнинг мақсадга мувофиқ деб билдик. Хатнинг ҳажми 22,5 х 21 см.дан иборат бўлиб аслида қуйидаги матндан иборат:

Киромул мартаба акамиз Маъруфхўжа эшон ва зул-эхтиром мулла Ҳидоятхонга

Дуодин сўнг маъруфимиз шуки, мундин сизларни тарафларингиздин ҳар хил наст-баланд сўзлар келадур. Барча бу тариқа нотўғри муомилаларингиз хўб эрмас. Нима қилсинларки, оқибатини яхшиламоқ ва охирини яхши қилмоқ маслаҳатида бўлинглар. Албатта баъд албатта ҳеч ким ўзига оқ сарой бино қилгани йўқ. Ҳазрат (Али)ни мозорларини ҳеч ким кимга васиқа қилиб бергани йўқ. Иш қилинларки, ҳиш қолибдан кўчмасун. Сўзимиз кўчага чиқмасун. Ушбу хатни киромул мартаба қариндошларимизга ўқуб беринглар, албатта. Иш

¹⁴⁶ Хатамов А. Ҳамза Шохимардонда. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1979. 9-б
120

*қилингларки, арзон сотилуб кетмайлик. Ва сизлар нафсиларини (деб) ўзимизни қурбон қилмайлик яна. Соҳиби ихтиёр ва соҳиби мўътабар ўзларинг деб зариб қариндошларинг Иброҳимхўжа ва Турсунхўжа қори».*¹⁴⁷

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу хатда Абдулла Хатамовнинг «Ҳамза Шоҳимардонда» номли китобида келтирилган жумладан лоақл бирон бир сўз ҳам учрамайди. Қолаверса, хатда кимнидир ўлдиришга қаратилган фикр ҳам мавжуд эмас. Хатда «Иш қилингларки ҳишт қолибдан кўчмасун. Сўзимиз кўчага чиқмасун. Иш қилингларки, арзон сотилуб кетмайлик» деган жумлаларга терговчи томонидан қалам билан чизиб қўйилганидан, айнан шу сўзлар Иброҳимхўжани «Ҳамзани қотили» деган айбловни қўйилишига асос бўлган кўринади. Шу боис тергов маҳакамалари ўша пайтларда мазкур хат юзасидан графология¹⁴⁸ мутахассисларининг фикрига алоҳида эътибор қаратган эдилар. Жумладан П.Д.Пудовкин, М.Г.Бойко, Л.К.Дмитреев сингари экспертларнинг 1929 йилнинг 10-11 июн кунларида келтирган хулосаларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, юқорида номлари қайд этилган мутахассисларнинг биронтаси ҳам хатни айнан шоирнинг ўлими арафасида ва айнан унга нисбатан қотиллик хусусида ёзилганлигини исботлаб бера олмаган кўринади. Улар фақат хат Финдландия қоғозига ёзилганлигини ва бир муддат очикда ётганлиги учун дастлабки сифатини йўқотганлигини эътироф этганлар¹⁴⁹.

Бундан чикди хат тўғрисидаги фикрлар кейинчалик уйдирмалар асосида қайта тўқиб чиқарилган бўлса керак. Чунки

¹⁴⁷ ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 129.

¹⁴⁸ Графология – хатига қараб кишини характерини билиш мумкин деган назария .

¹⁴⁹ ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 131-139.

ушбу хат тўғрисида Иброҳимхўжанинг ўзи суд жараёнида қуйидагича фикр билдирган эди:

«Мундан 4 йил муқаддам хўжалар мазорни янги қилганларида баъзи бир керакли нарсаларни биз Марғилондан олиб юборатурганмиз. Мазорни тузатгандан кейин усталар хақи тезда берилсун деб Шоҳимардон хўжаларига хат ёзган эдим. Мундан бошқа фараз йўқ эди. Мазордан ҳеч вақт ман даромад қилиб юрган эмасман. Шоҳимардонга баъзи вақтларда саёҳат учун борар эдим. Расмийроқ турғон эмасман. Хатни Хидоятхўжа ва Маъруфхўжалар номига ёзган хатида хато қилуб хат ёзганим йўқ. Терговчи сўроқ қилганда кўп тезлик билан сўраган эди. Турсун қори билан бирга ёзганмиз... Хатни ёзилган вақти 25 нчи йилда куз кунлари эди. Мазорни тузатиши учун ишлаган усталарни хизмат ҳаққини хўжалар бермаганлик хабарини мутавали Исмоилхўжа айтган эди. Мазорни тузатишида лозим бўлган туника ва тахта ва шунга ўхшаш нарсалар.

7 ёки 8 юз сўмлик молларни олиб Исмоилхўжа ва Хўжа Хусанхўжа ўғли ва Аббосхўжаларга топиуриб (Шоҳимардон)га маҳкам жўнатган эдик, Турсун қори билан бирга. Моллар миқдорини қанчалиги ҳозирда ҳаёлимда йўқ. Олинган нарсалар пулини ярмини нақд бериб баъзисини насияга хўжалардан пул унгунича олиб, кейин берганмиз.

Туникаларни ҳам ўзбектордан бир ой сароҳа насияга (олишига) мен кафил бўлдим. Сўнгра бир ой муддатда ўзбекторга пул топишрдим. У нарсаларни Турсунхўжа қори билан бирга бажарганмиз. Баъзиларига Турсун қори ҳам биргаишлашиб кафил бўлган эди... Лекин хўжалар Шоҳимардондан туруб насияга олинган мол пулини юборганларида тегишли эгаларига топиурганман. Мундан бошқа воқеалардан хабарим йўқ»¹⁵⁰.

¹⁵⁰ ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 420 -121.

Таъкид жоизки, мазкур хатни Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ўлимига умуман алоқаси йўқ эканлиги тўғрисида суд давомида бир қанча кишилар фикр билдирган эдилар. Масалан, Хидоятхўжа Дадахўжани берган кўрсатмасини олайлик:

«Хат тўғрисида сўзим шулки, Марғилон хўжалари (томони)дан ёзилган хат мундан 4 йил бурун мазорни тузатиб бўлгандан кейин усталарни ҳақини берманлиги тўғрисида мен билан Маъруфхўжа номимизга ёзилиб, Шоҳимардон хўжалари ўртасида ўқулган эди. Хат борган вақтда менга қўлимга теккан эмас. Хўжалар ўртасида ўқиб турганда билиб эдим. Ким хатни айтиб юганини билмайман»¹⁵¹.

Архив ҳужжатларини бирма-бир кўздан кечирар эканмиз, Иброҳимхўжа хатдаги асл ҳақиқатни қайта-қайта суд жараёнида таъкидлаб ўтган. Масалан, хат юзасидан экспертларнинг фикр-мулоҳазалари судда ўқиб эшитирилганидан сўнг ҳам Иброҳимхўжа мазкур хатни Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ўлимига ҳеч бир алоқаси йўқлигини сўнгги бора айтади:

«Ёзилган хат ҳаммаси ўз хатим. Икки қўл билан ёзилган эмас. Қоғоз тўғрисида жавобим шуки, хат ёзилган қоғоз мундан 4 йил муқаддам истеъмол қилинган. Қатъий жавобим шу. Мундан 4 йил муқаддам ўз қўлим билан ёзганман»¹⁵².

Бундан ташқари Шоҳимардон фожеасида гумон қилинган 54 нафар айбланувчилар томонидан 1929 йилнинг 17 май куни Ўзбекистон Марказий судига ёзилган аризада ҳам ушбу хатнинг шоир Ҳамза ўлимига алоқаси йўқ эканлиги таъкидланади. Қуйида ушбу аризани ўқувчилар эътиборига илк маротата ҳавола этамиз:

Ўзбекистон ижтимоий шўролар жумҳуриятининг марказий бош судига

¹⁵¹ ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 125.

¹⁵² ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 502.

Фарғона округи Олтиариқ районининг Шоҳимардон жамоасида ушбу 18 март ойида бўлган фожиа тўғрисида Фарғона ахлоқ уйида ётувчи 54 нафар маҳбусдан

Ариза

1929 йил 17 май ойида ушбунни билан биз бечоралар арз қиламизки, 18 мартда Шоҳимардонда бўлган фожияни текширувчи Фарғона округининг бўлим терговчиси ...Шоҳимардон маҳаллий ҳукумат ва ташиқлот бошлиқларини нотўғри берган ахборот ва кўрсатишлари юзасидан фожиада мутлақо иштирок этмаган ва ҳар томонларда ўз ҳўжалик иши билан юрган бир неча кишиларни ушлаб келиб ҳибсга олиб ва ҳам текширув вақтида ўзбошимча(лик) [билан] тартибот қонунларни 136-137-134-163 нчи моддаларига амал қилмасдан тергов вақтида гайри қонуний йўллар билан бизни кўрсатганларимизни ёзмасдан ва кечаги тузатишларга кўрмай дўқ ва сиёсатлар билан... ялангочлаб ва Ҳакимзода суратини олдига қўйиб, “мана ўлдирганинг” деб қўрқутишлар билан ҳам сўзни қисқа сўзлашни таклиф этиб, шошилиш равишида кечалари гайриқонуний терговлар қилган. Бу сиёсат ва қўрқутишлар остида илгари бу хилда ишларни кўрмаган онгсиз ва илмсиз кишилар бўлганимиз учун баъзи кўрган ва билганларимизни мукаммал айта олмаганмиз... Юқорида каби сиёсатлар орқасидан мажбурий қўл қўйдирилганмиз.

II. Шоҳимардонда бўлган тергов ва текширувларни ҳам Шоҳимардон ташиқлотларидаги кишилар қандай мафкурадаги кишилар эканлигини, қандай сабаблар орқасида бу фожиа турганлиги ва қариндошлашиш хусусидаги бир неча нотўғри ҳаракатларни биз маҳбуслар томонидан 31 мартда 36 нафар кишиларни имзоси билан

Фаргона давлат...га ҳам шубаларига шикоят ариза берган эдик. Аризамиздаги сўзлардан тергов вақтида ... бўлмади.

III. Юқорида кўрганларимизни тергов нотўғри ўтганлиги хусусида қилгон шикоятимиздан норозилик эълон қилиб, бизнинг ишларимизни қайтадан тергов талаб қилиб округ ҳам марказий идора бошлигларига ариза бермоқчи бўлиб турганимизда Фаргона ... да яшовчи Кошев Якуф деган бир рус ишларимиз тўғрисида ариза ҳам телеграмма беришларингиз лозим. Ўзим ёзиб марказга юбораман деб бизлардан бир қанча сўм тилигром учун мулозوماتига олиб...огоҳласак, марказга ариза ва тилигром юбормасдан пулларни ўз манфаатига сарф қилиб юборгани сезилди. Бу ҳақда ахлоқ уйи бошлиги ҳам ахлоқ уйи бош нозирига маълумот берганимиздан сўнг бошқа ариза ёзиб юборинглар деган маслаҳат берилди... район прокурорига оғзаки зорланиб норозилик эълон қилган эдик, юқори идораларга мурожаат қилинганлар деганига кўра, юқоридаги сабаб билан қўлимизни тақдим этиб ариза қиламизки:

I. Фожеа кунидан бошлаб ушбу хатда ёзилиб турган шоҳимардонлик баъзи хўжалари баъзи шахсларни адоватлари орқасидан берган бўҳтонлари теваасидан ҳаводан олиб ёзилган туҳмат деб биламиз. Мисол учун «Қизил Ўзбекистон»нинг шу йили 12 майдаги 109-1307нчи сонида бир ўртоқ ҳаводан олинган хабарларни таъриф қилади. Бу ҳам бўлса босмачилар бошлиги бўлган Кўршермат, Алиёр, Мадаминбекларни хўжалар сафидан чиқазиб кўрсатади. Ҳолбуки бизлар буларни ҳеч бирини яқинларидан бўлмаганмиз, балки бизларни бир неча дафъа талаб ва тароҷ қилиб хўжалигимизни вайрон қилганларидан душмандек эди. Муни сўзда эмас ҳужжат билан исбот этамиз.

II. Хўжалар Ҳакимзода ҳақида махфий ва бир-бирларига хат юборишадиган бўлган деб айбламоқлик

мутлақо нотўғри тўхматдур. Махфий хат деб ҳужжат билан тасдиқ қиламан деган хабарчини қўлидаги мактуб мундан 5 йил муқаддам мазор биносини тузатишида ёзилган бир қатордаги очиқ мактуб бўлиб, фожеа тўғрисида ҳеч бир тегишлик бўлмай кўҳна мактубдан ишоратдур. «Уйишиб ва кенгашиб» деган сўз ҳақиқатсиз ва ҳаводан олингандур.

III. Фожеа куни қоровул ва милиция қўлидан қуролни тортиб олинган (деб) сўзланади. Қуролни тортиб олмоқни ... ҳақиқатда Шоҳимардон жамоа ташиқлотларида ўтургучи қўй терисига ўранган бўрилари қариндошлари бўлган зотлардан иборат бўлиб, қариндошлашиб ва танишларидан фойдаланиб қолмасдан ташиқлот бошлиқлар фаноҳида... юрмоқдалар. Мана шунинг учун харом ишлар ва жиноят қилгучилар қолиб, баъзи мутлақо гуноҳсиз кишилар маҳбус бўлиб, хўжаликлари вайрон бўлди. Иккинчи томондан оилаларида бўлган ишга яроқсиз.... га учрамоқдалар. Фожеа иши қатнашчилари ишида текиширилган бир қанча ҳақиқатли ишлар юзаки... чиқишига шубҳа этамиз. Тўртинчидан «Қизил чойхонани бузди Ленин ҳайкалини тошга тўлғазди, адабиётлар ёқилди», деган сўзлар ҳам мутлақо ҳақорат олинган. Лекин бир қанча юқорида кўрсатилган кишилар томонидан яратилган бошқа нарсалар ҳеч зарарланмаган. Бешинчидан батрақлар сотилган деган сўз ҳам бизлар ҳақимиздаги очиқ бўҳтон. Демак фожеага сабабчилар ва фожеага қатнашувчи бир неча оломон Шоҳимардон ташиқлот ва маҳаллий ишчиларни қариндош ва ёр-биродарлари бўлиши сифатлари билан... хаспўшлашиб очиқ юрмоқдалар. Мунингла қайтадан яхшилаб ҳақиқат қилинганда очиклашиб юзага чиқиши билан бирга бизга хабар бергучилардан баъзи кўрган билганларимизни кўрсатиб беришларни қолдирамиз. Бинобарин, бу аризаларимизни сиз ишчи-деҳқонлар вакили

бўлган ... бошлиғларимизга тақдим этиб... адолат ва ҳақиқатдан умид қиламиз. Биз маҳбусларни аризаларимизни қайтаданла тергов қилиб, ҳақиқатни юзага чиқармоққа, қайтадан бош терговчини қўлига берилмоққа чора кўрмоқларини чунки ўртоқ Соладўв(?)ни гайри қонуний қилган терговига қаттиқ норозимиз деб тубанда имзо қиламиз»¹⁵³.

Марказий Давлат архивида ҳозирга кунимизга қадар сақланиб келинаётган ушбу хат ўша вақтлардаёқ Иброҳимхўжанинг айбсиз эканлигини кўрсатиб турсада, бироқ шарт-шароит ва даврнинг қонли сиёсати уни гуноҳсиз эканлигини сира тан олишни истамади. Нима бўлганда ҳам халқ орасидан узоқлаштириш учун Иброҳимхўжа ва унинг ҳамфикрларига нисбатан суд ҳайъати томонидан алоҳида ҳукм чиқарилди. Қуйида биринчи марта ушбу ҳукм матнини китобхонлар эътиборига ҳавола этамиз:

Ҳукмнинг баён қисмидаги Ҳамроқул Турсунқул ўғли ва бошқаларнинг беш нафардан иборат бўлган ижтимоий аҳволлари ва уларни истиқомат қилатурғон жойларда омма учун ижтимоий хавфлик бўлиб, бошқа жумҳуриятга сургун қилиш хусусидаги

КЎЧИРМА

Айбдорлардан:

32-нчи Ҳамроқул Турсунқул ўғли. Ёши 38 да. Туғилган ва истиқомат қиладурғон жойи Водил қишлоғида. Миллати ўзбек. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. Камсаводлик. 1918 йилдан 1929 йилгача Шўро идораларида хизмат қилган. Бефирқа. Кейинги вақтда идорадан тозалаш тартибида хизматдан бўшатилиб, ҳукуқидан ҳам маҳрум

¹⁵³ ЎЗРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 53-54.

бўлган. Асли касби боғбончилик бўлиб, ҳозирги вақтда бошқа кишилар кучи билан фойдаланиб деҳқончилик қиладур. Бадавлат. Илгари босмачилар билан курашиб, мукофотлар олган бўлса ҳам сўнгги вақтда босмачи Нормат махсумга ёрдам кўрсатиши хусусида жиноят иши қўзғолган.

33-нчи Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли. Ёши 52 да Туғилган жойи Шоҳимардонда бўлиб, истиқомат қиладурғон жойи Новкатда ҳам Шоҳимардонда. Миллати ўзбек. Хотуни ва икки нафар боласи бор. Камсаводлик. Шоҳимардон мозорида мутавалли бўлиб, мазордан даромадхўрлик қилиб келган хўжаларнинг бой синфидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

34-нчи Музаффаржон Мухаммаджон ўғли. Ёши 79 да. Туғилган ва истиқомат қиладурғон жойи Шоҳимардонда. Миллати ўзбек. Хотуни ва беш нафар боласи бор. Хат-саводлик. Бойлар синфидан бўлиб, ери кесилиб, ҳуқукдан ҳам маҳрум бўлган. Машҳур босмачи кўрбоши Кўршерматнинг қайнотаси бўлиб ўтган. Ўзини айтишуча, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

35-нчи. Қўқонбой Тўрақул ўғли. Ёши 57 да. Ўзбек. Туғилган жойи Эски Марғилон шаҳрида бўлиб, истиқомат қиладурғон жойи Шоҳимардон жамоа ижрокўмига қарашли Ёрдон қишлоғида. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. Хат-саводи йўқ. Ўртаҳол деҳқон синфидан. Ўзини айтишуча, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

36-нчи Маъруфхўжа Охунхўжа ўғли. Ёши 48 да. Туғилган ва истиқомат қиладурғон жойи Шоҳимардонда. Хотуни ва икки нафар боласи бор. Хат-саводлик. Хўжалар синфидан бўлиб, мазор даромадидан отаси фойдаланадур. Ўзи деҳқончилик қиладир. Ўзини айтишуча, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

37-нчи Иброҳимхўжа Мухаммадшоҳхўжа ўғли. Ёши 43 да. Туғилган ва истиқомат қиладурғон жойи Эски Марғилон шаҳрида. Хотуни ва беш нафар боласи бор. Хат-саводлик. Касби боғбончилик. Шоҳимардон хўжалари наслдан. Ўзини айтишуча, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

38-нчи Турсунқори Мухаммадхўжа ўғли. Ёши 49 да. Туғилган ва истиқомат қиладурғон жойи Эски Марғилон шаҳрида. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. Хат-саводлик. Касби боғбончилик. Шоҳимардон хўжалари наслдан. Бойлар синфидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

Ушбу юқорида номлари кўрсатилган етти нафар айбдорларнинг ҳайъат қарорига мувофиқ Ж.К. 64 – нчи бобиға мувофиқ масъулиятга тортилиб, гарданларига юклатилган, яъни Ҳамза Ҳакимзодани ўлдуриш учун Новкат қишлоғида махфий мажлислар бўлиб, шунга биноан мазкур Ҳакимзодани қатли ом қилиш режалари тузилиб, аксилинқилобчилик ҳаракатида бўлган ташкилот топган деб кўрсатилган жиноятлари тўғридан тўғри исбот этилмаса ҳам, уларнинг баъзи бир ҳаракатларида Шоҳимардон фожеасига сабабчи бўлган хўжалар ва бойлар билан алоқадор бўлганликлари сезилиб, Ҳамза Ҳакимзодага душман бўлганликлари кўрилуру. Шунинг билан баробаринда мазкур айбдорлар ўзларининг илгаридаги бўлган обрўларини сақлаб қолмоқ учун шўролар ҳукуматидаги баъзи бир саъйи ҳаракатларини амалга оширишда батрак камбағал ва ўртаҳол деҳқонларга таъсиротларига киргизмоқ фикрларидан қайтамаганликларини суд ҳайъати назарда тутиб, уларни Ж.К. 64 – нчи боби билан оқламоқ баробаринда ишда иштроқ қилган прокурорнинг таклифига биноан Ж.К. 38 – нчи бобиға асосан Ўзбекистон жумҳуриятидаги яшагучи

жамоа ўртасида туришларини ижтимоий хавфлик топиб, бошқа жумхурият тупроғига сургун қилмоқни лозим топадур.

***Мазкур номлари кўрсатилган шахслар хусусида ҳукмнинг қарор қисмидан
КЎЧИРМА***

32 нчи Ҳамроқул Турсункул ўғли, 33 нчи Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли, 34 нчи Музаффаржон Муҳаммаджон ўғли, 35 нчи Кўқонбой Тўракул ўғли, 36 нчи Маъруфхўжа Охунхўжа ўғли, 37 нчи Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли, 38 нчи Турсунқори Муҳаммадхўжа ўғлиларини Ж.К. 64 нчи боби билан оқлаш баробарида, ҳукмнинг баёнот қисмида кўрсатилган далилларга асосан Ж.К. 38 нчи бобига биноан уларни Ўзбекистон жумхуриятидаги жамоат ўртасида туришлари ижтимоий хавфлик топилиб, ҳар қайсиларини муддати беш йилга шўролар иттифоқининг бошқа бир жумхуриятига сургун қилмоқга улар хусусида ҳукм ижро этилгунга қадар Фарғона округ қамоқхонасида сақламоққа (қарор қилади)»¹⁵⁴.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ҳаёти ва ижоди юзасидан олиб борган изланишлар давомида шу нарсага амин бўлдик-ки, агар Иброҳимхўжа 1929 йилдаги Шоҳимардон фожеасидан омон қолганда ҳам 30-йиллардаги қатағонлик сиёсатининг биринчи қурбонларидан бўлиши турган гап эди. Чунки XX аср бошларидаги жаҳидчилик ҳаракатининг Марғилон шаҳридаги намоёндаси сифатида тергов органлари томонидан нишонга олиниши аччиқ ҳақиқат эди. Бу ҳолатни Абдулла Хотамов қуйидагича изоҳлайди:

¹⁵⁴ ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 592-594.

«...мудҳиш қотилликнинг раҳбари Иброҳимхўжа Маматишохўжаев ўша кунлари 43 ёшида бўлиб, арабча, форсча ва рус тилларини яхши биларди. 1917 йили Қўқондан аксилинқилобчи, миллатчи ва реакцион кучлар ёрдамида шўролар ҳокимиятига қарши Қўқон Мухториятини амалга оширмақчи бўлгани, шунингдек Миёнбузрук деган ашаддий пантуркистлар билан бирга эканлиги Ҳамза Ҳакимзодага сир эмас эди.

Иброҳимхўжа ўзи ёш бўлса ҳам, Шоҳимардон шайхларига бош эди. Ҳамма бузғунчилик йўл-йўриқларини Иброҳимхўжа берарди...Булар кўп иш кўрган, тажрибали, бир вақтлар Қўқон миллий иттиҳод ҳукуматини тузиб, қадимги хонлик, беклик даврлари сингари «муслмонобод» давлати тузиш учун большевиклар партиясига қарши жиҳод эълон қилган одамлар. Иброҳимхўжа ўша Қўқон Мухториятининг бошлиқларидан Миёнбузрук деганнинг энг ишончли ёрдамчи-котиби бўлиб юрганини марҳум Ҳамза Ҳакимзода бизга айтиб берган эди...ўз ҳомийлари Шарафутдинов ва Бадриддиновлар ёрдами билан Ўзбекистон территориясидан Қирғизистон пойтахти Фрунзегга сургун қилинган Қўқон мухториятининг қатнашчилари: Иброҳимхўжа, Исмоил мутавалли, Турсунқорилар билан ҳам ҳисоб-китоб қилиш вақти келган эди. Чунки булар биргина шоир қотиллари эмас, Совет тузумининг ашаддий душманлари босмачилар ҳаракатининг ҳам ташиқлотчилари эди.

Иброҳимхўжа арабча, форсча ва рус тилларини яхши билгани учун Тоҷикистоннинг бир наириётида ишга жойлашиб олган экан, ўша ерда қўлга олинади. Исмоил мутавалли ўз оёғи билан Шоҳимардонга келиб қўлга тушади. Унғача Турсунқори, Фиёсхўжа, Ҳамрохўжалар

авлод-аждодларига тавқи лаънат осиб ҳаёт билан видолашишган эди»¹⁵⁵.

Биз Абдулла Хотамов келтирган маълумотлардаги айрим ибораларга изоҳ бериш баробарида Иброҳимхўжанинг сургундаги ва ундан кейинги даврлардаги тақдири борасида айрим фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтар эканмиз, дастлаб Миёнбузрук масаласида тўхталиб ўтсак.

Адабиётшунос, фольклоршунос ва санъатшунос олим Миёнбузрук (Миён Бузрук) Солиҳов (1891–1938) 1937 йил 7 августда ҳибсга олиниб, 1938 йил 5 октябрида «халқ душмани» сифатида отиб ташланган. Унинг ҳаёти ва илмий фаолияти борасида Раҳматилла Иноғомов ўзининг «Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари» номли рисоласида шундай ёзади:

«30-йиллар ўзбек адабиётшунослигида қатағон йилларининг қурбони Миёнбузрук Солиҳовнинг ҳам маълум ўрни бор. У мактаб ва мадрасада яхши таълим олади. Истамбул дорилфунунида ўқийди. Араб ва форс тилларини мукамал ўрганади. Замонасининг билимдон кишиларидан бўлиб етишади. Шарқ тилларининг билимдони М.Солиҳов 20-йилларда Афғонистондаги Шўролар элчихонасида Абдулла Авлоний, Муҳаммад Шариф Сўфизодалар билан биргаликда хизмат қилади, У бир қанча муддат бош элчи Абдулла Авлоний билан ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда ишлаб, кўшни афғон халқининг тарихи, адабиётини ўрганади, пушту ва афғон тилларини ҳам эгаллайди. Кейинроқ 1920 йилда ташкил топган Ўрта Осиё давлат университетида, Тожикистон педагогика институтида, Ўзбекистон

¹⁵⁵ Хатамов А. Ҳамза Шохимардонда. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1979. 120-121-б.

Халқ Комиссарлиги кенгаши қошидаги Фан Комитетининг Тил ва адабиёт институтида, маданий қурилиш илмий-тадқиқот институтида фаолият кўрсатади. 30-йилларнинг ўрталарида эса у Самарқанддаги Ўзбекистон давлат университетида ва Бухоро давлат педагогика институтида шарқ адабиётидан дарс беради.

М. Солиҳов педагогик ишини илмий-тадқиқотчилик билан уйғунлаштириб олиб борди. Ижтимоий тафаккуримиз, ўзбек адабиётшунослиги, тилшунослигида маълум из қолдирган талай асарлар яратди, уларда даврнинг долзарб масалаларига жамоатчилик эътиборини қаратди. Олимнинг ўзбек мумтоз адабиёти, шарқ адабиётлари, оғзаки халқ ижодиёти, тил муаммоларига бағишланган қатор илмий ишлари қимматини йўқотмаган. Леки тадқиқотчи кўп қиррали ижодий фаолиятининг асосий мавзуи Ўрта Осиё республикалари ва ўзбек адабиёти муаммолари эди. «Бедил», «Ижодий йўлимиз», «Адабий тил ва истилоҳ», «Октябргача бўлган ўзбек фольклори», «Сўфизода ва унинг ижоди» сингари асарлари, у нашр этган «Ўрта Осиё ва ўзбек адабиёти тарихига умумий қараш», «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари», «Ўзбек театри тарихига оид материаллар» илмий актлар тўплами ижтимоий тафаккуримиз тарихи ва ўзбек адабиётининг долзарб муаммоларини ўрганишда муҳим илмий-тадқиқотлар ҳисобланади.

Миёнбузрук Солиҳов бундан ташқари бадиий таржима билан ҳам шуғулланади. Жумладан у Садриддин Айнийнинг «Дохунда» асарини тожикчадан ўзбек тилига таржима қилиб, 1932 йилда нашр эттиради.

Таниқли журналист Ислон Усмонов Миён-бузрук Солиҳов ҳақидаги мақоласида: «У бор-йўғи ўн йилгина илмий-тадқиқот ишлари олиб борди, холос. Шу йиллар ичида озми-кўпми адабиёт илми ва унинг тараққиётига ҳисса қўшган. Балки, бу ҳозирги кун ўлчовида унчалик аҳамият касб этмас, аммо унинг бутун ўй-фикрлари бус-бутунлиги билан рўёбга чиқмай қолгани ачинарлидир» деганида тамомила ҳақлидир»¹⁵⁶.

Ушбу маълумотлар бизга айрим тахминларимизга, хусусан, А.Хотамовнинг Иброҳимхўжа борасида айтилган «Миёнбузрук деган ашаддий пантуркистлар билан бирга» деган жумаласига ойдинлик киритишимизга ёрдам бериши мумкин.

Маълумки, Иброҳимхўжанинг сургун даври тамом бўлгач, токи 1937 йилга қадар Тожикистон Республикасининг ўша вақтдаги Сталинобод, яъни ҳозирги Душанбе шаҳридаги нашриётларнинг бирида ижодий фаолият – таржимонлик билан машғул бўлган. Иброҳимхўжа яқинларининг хотираларига таянадиган бўлсак, у бу ерда Садриддин Айний¹⁵⁷ қўл остида меҳнат қилган. Балким айнан шу даврларда Иброҳимхўжа Миёнбузрук Солиҳов билан кўришиб, Садриддин Айний асарларини ўзбек тилига таржима қилишда ижодий ҳамкорлик қилган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Албатта бу бизнинг тахминимиз ва бу борада адашган бўлишимиз ҳам мумкин. Донишмандлар айтганидек, «Кимки изланар экан, адашишга маҳкум».

Биз Иброҳимхўжа ва Миёнбузрук Солиҳовнинг ижодий ҳамкорлиги борасидаги фикрни айтишдан олдин узоқ ўйладик. Аммо на илож улуг немис мутафаккири Гёте

¹⁵⁶ Иноғомов Р. Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари. – Т.: «Камалак–Ҳазина», 1995. 60-61-б.

¹⁵⁷ Маълумотларга кўра, Иброҳимхўжа Бухоро мадрасаларида таҳсил олган пайтлардаёқ Садриддин Айний билан танишган.

айтганидек «Узоқ ўйлаган хамиша ҳам тўғри ечимни топавермайди».

А.Хотамовга кўра, Иброҳимхўжа Қўқон (Туркистон) Мухториятининг қатнашчиларидан бири бўлган. Шундай экан тарихда фақат уч ойгина яшаб (1917 й. 27 нояб. - 1918 й. 19. фев.), сўнгра большевикларнинг қонли қўли билан бўғиб ўлдирилган мухторияти хусусида мухтасар маълумот бериб ўтмоқчимиз.

Туркистон минтақасида дастлабки демократик ҳукумат Қўқонда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг фавқулода 4-қурултойи (1917 й. 26-28 нояб.)да ташкил топган. Туркистон мухторияти ҳукумати қисқа муддат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонган бўлиб, унинг фаолияти Туркистонда яшаётган туб ерли халқлар томонидан қизгин қўллаб-қувватланган. Туркистон мухториятини бу қадар тез суръатда аҳоли орасида ҳурмат қозонаётганлигидан қаттиқ ташвишга тушган большевиклар Туркистон мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолда деб, ҳисоблаб уруш йўли билан янги ҳукумат фаолиятига чек қўйишга қарор қилди. Маълумотларга кўра, жанглар 31 январ (янги ҳисоб билан 13 фев)да бошланган. Шундан кейин 19 февралдан бошлаб большевикларнинг жазо қўшинлари 3 кун давомида Қўқон шаҳрини тўплардан қаттиқ ўққа тутган. Натижада Қўқон шаҳрининг ўзида 10 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлган. Шу тарзда Туркистон мухторияти 19 февралда қурол кучи билан ағдариб ташланган¹⁵⁸.

Шу ўринда тарихчи олимлар К.Тўйчиев ва Т.Қўқоровларнинг «Қўқон мухторияти - миллий демократик давлатчиликнинг илк тажрибалари» номли

¹⁵⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8 жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. 650-651-б.

мақоласида келтирилган қуйидаги маълумотларга эътиборимизни қаратсак:

«Тошкентда ташкил топган «Марказий Шўрои Ислому» ташкилотининг фаолиятига совет комиссариати очикдан — очик қаршилиқ қилганлиги туфайли бунинг аъзолари Қўқон шаҳрида ўз ишларини давом эттирган. Шу муносабат билан 1917 йил 26 ноябрда Ўлка мусулмонларининг IV фавқулудда съезди чақирилиб, бунда асосий масала ўлкани бошқариш шакли, Туркистон Марказий мусулмонлар Советини қайта сайлаш, Туркистон Таъсис мажлиси, милиция, молия каби масалалар қўйилган. Съезд ўзининг фаолияти яқинида қуйидаги хулосага келган:

1. Туркистонда яшаб турган миллатларга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни федератив Россия республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади.

2. Мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис Мажлисига ҳавола этади.

3. Туркистон территориясидага миллий озчилик аҳоли ҳуқуқларининг мутгасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади.

Шу билан бирга Муваққат ҳукумати таркиби 12 аъзо ўрнига 8 киши сайланди.

Умуммусулмон съездининг 27 ноябрда Туркистон Мухториятини ташкил қилганлиги ҳақида қарори ўлка халқларини руҳлантириб юборди.

Миллий матбуотда Қўқон мухторияти тўғрисида Туркистоннинг таниқли маърифатчиларидан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўғли, Абдулҳамид Чўлпон, Ислому Шоаҳмедов, Мунаввар Қориларнинг мақола ва маълумотлари чоп этилиб борди.

Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукумати Мавлуди Шариф байрами куни, яъни 13 декабрни «Туркистон Мухториятининг миллий жамғармасига пул йиғиш куни» деб эълон қилиб, тўпланган пул мустақиллик ва озодликни сақлашга сарфланади деб эълон қилинди. 1917 йил 25 декабрда Кўкон шаҳрида мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг 1 фавқулодда съезди ўз ишини бошлаб, бунда Туркистон Мухторияти вақтли ҳукуматини қўллаб-қувватлашга ва унинг таркибига мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларини киритилишига қарор қилди.

Аммо бу хабар Петроград ҳукуматини норозилигини келтириб чиқарди ва Миллатлар ишлари бўйича комиссар И.В.Сталин бунга жавоб хатини жўнатиб, бунда Туркистон Мухториятига агар лозим бўлса, Тошкент Совет Комиссариатини куч билан йўқотинг деб хитоб қилади. 1918 йил 19-26 январда Туркистон ўлка советларининг IV съезди бўлиб ўтди. Бунда Советлар тарафдорлари мухториятга нисбатан ўзларининг душманлик позициясида турганлар. Кўкон Мухторияти ўзининг ҳимоя қилиш мақсадида ҳарбий кучларини ташкил қилишга киришди. Оддий халқ томонидан тўпланган маблағ фақат 2000 кишилик ҳарбий кучларни ташкил қилишга етди, холос.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкин:

1. Туркистон Мухторияти миллатларни ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласини демократик йўл билан ҳал этишга бел боғлаган халқ ва унинг етук зиёлилари заковати ва иродаси заминидан вужудга келган эди.

2. Туркистон Мухторияти ҳукумати туркистонликларни большевиклар режимига қарши ўз она Ватанларини ҳимоя қилиш учун қўлларига қурол олишга мажбур этди.

3. Бу курашнинг моҳияти «Туркистоннинг Россиядан озодлиги учун» “Золимларсиз Туркистон учун” каби сиёсий

талабларда ўз ифодасини топди»¹⁵⁹.

Шу ўринда савол туғилади. Агар Иброҳимхўжа Туркистон мухториятининг фаол иштирокчиларидан бири бўлса нима учун тергов материалларида бу ҳақда лом-лим дейилмаган? Шунингдек Туркистон мухториятининг ҳукумат аъзолари ичида Миён Бузруг номи ҳам учрамайди. «Ҳамза Шоҳимардонда» китобининг муаллифининг фикрига кўра Ҳамза Ҳакимзода Иброҳимхўжа ўртасидаги муносабатлар самимий бўлмагандир ҳам. Бироқ нима сабабдандир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталогига № 499 рақам ҳужжатда ушбу маълумотни инкор қилувчи жумлалар мавжудлигини гувоҳи бўламиз. Қолаверса, ўтган асрнинг 30-йилларида қатағон этилган ижодкорларнинг аксариятини айнан «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси сифатида сўроқ қилинганлиги барчамизга маълум. Масалан Абдулла Қодирийи олайлик. Бу ҳақда таниқли адабиётшунос олим Умарали Норматов шундай ёзади:

«Қодирийнинг «жиноий иши»даги ҳужжатлар, аминмизки, ҳали атрофлича ўрганилади, чуқур таҳлил этилади, улар ҳақида хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилади. Бу ҳужжатларга ёндашганда ҳаммадан бурун бир ҳолатни ҳисобга олиш, «жиноий иш»даги жамики далил-ашиёлар 1937—38 йилларнинг маҳсули эканлигини, улар ўша давр шароити қонуниятлари асосида уюштирилганлигини ва тартибга солинганлигини асло унутмаслик даркор. Тергов ходимлари «айбдор» ҳақидаги ҳақиқатни очиб — аниқлашга эмас, ҳар боб билан уни қоралашга, фош этишга, йўқ айбини бўйнига қўйиб, жавобгарликка тортишга ҳаракат қилганлар.

¹⁵⁹ Тўйчиев К., Кўчқоров Т. Кўкон мухторияти – миллий демократик давлатчиликнинг илк тажрибалари // «Кўкон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Кўкон, 2004. 24-25-б.

Шу ниятда асл ҳақиқат сохталаштирилади, мавжуд фактларга ўзгача маъно берилади, жиноий ҳолатни кучайтириши учун кўп нарсалар тўқиб-бичилади. Терговда Қодирийга қўйилган айбларга қаранг: эмишки, Қодирий аксилинқилобий миллатчи «Миллий иттиҳод» ташиқлотининг аъзоси бўлган ва кўп йиллар давомида шўро ҳокимияти ва партияга қарши миллий аксилинқилобий кураш олиб борган; матбуотда бир неча бор партия сиёсати ва ҳукумат раҳбарларига қарши аксилинқилобий ва тўхматдан иборат кескин чиқишлар қилган; яқсон этилган ўзбек аксилинқилобий пантуркча ташиқлот — ўзбек аксилинқилобий ишларида фаол қатнашган; йигинларда доимий равишда шўроларга қарши аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилган ва ҳоказо»¹⁶⁰.

Бундан бир неча йиллар муқаддам «Шоҳимардон» китоби устида изланишлар олиб бораётган кезларимиз Исмоил мутавалли номи собиқ совет даврида чоп этилган илмий ва бадиий адабиётларда инглиз жосуслари ва буржуа миллатчилари билан биргаликда совет ҳукуматига қарши аксилинқилобчилик ҳаракатларида иштирок этган ва шоир Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг ўлимига алоқадар шахс сифатида тилга олинганлигини шоҳиди бўлган эдик. Ана шу вақтлар биз Шоҳимардон мазорининг сўнгги мутаваллиси бўлган Исмоил Саййидхўжа ўғли ва Шоҳимардон хўжалари тўғрисида кўлимизда тўпланаётган маълумотлар асосида келгусида алоҳида мақола тайёрлашни режалаштирган эдик. Буни қарангки, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотлар жараёнида Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли хусусида ҳам тасодифан қатор маълумотларга дуч келдик.

¹⁶⁰ Норматов У. Қодирий мўъжизаси....48-49-б.

Тасодиф тасодифан бўлмади деганларидек, биз мазкур маълумотларга холисона ёндашар эканмиз Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжа ўртасида қариндошлик ва дўстона муносабатлар мавжуд бўлганлигига амин бўлдик. Бу ҳолат ҳатто уларни Шоҳимардон фожеаси бўйича чиқарилган тергов ҳукмномасида ҳам ўз аксини топган.

Анкета № 16
айбланувчининг жавоби

1929 йил 2 июл куни Ўзбекистон ССРнинг Олий суди қуйида номи кўрсатилган шахсни айланувчи сифатида сўроқ қилганда, қуйидагилар маълум бўлди:

1) Исмои, шарифи, фамилияси – Исмоилхўжа Саййидхўжаев.

2) Ёши – 52.

3) Ишлаш жойи ва лавозими – Йўқ. 1925 йилда 1 йил давомида қўшч ширкати раиси бўлган.

4) Губерня, уезд, волости – Шоҳимардон қишлоғи.

5) Миллати – ўзбек.

6) а. Сўнги яшаш маскани – Шоҳимардон қишлоғи.

б. Қайси вақтдан буён бу ерда яшайди – Ҳар доим.

7) Оилавий шароити – Оилали. 18-25 ёшидаги 2 нафар фарзанди бор

8) Маълумоти – қуйи.

9) Партиявийлиги – 1923 йилдан пахта ширкати аъзоси. 1927 йилдан овчилар жамиятининг аъзоси.

10) Ижтимоий келиб чиқиши – бой.

11) Мол-мулки – 7 таноб Шоҳимардонада, Каптархона қишлоғида 17 таноб ери бўлиб, 1 дона хўкизи ва 1 дона оти бор.

12) Доимий машғулоти – деҳқончилик. 1925-1927 йилларда мазор мутавалиси.

13) Муқаддам судланганми – йўқ.

14) Саломатлиги – соғлом.

15. Мазкур иш бўйича ҳибсда сақланганми. Қайси вақтдан қайси вақтгача – 1921 йилнинг 21 мартидан ҳибсда.

16. Судга қарши норозилиги – йўқ.

Ўзбекистон Республикасининг марказий давлат архивида сақланаётган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий котилларининг суд иши бўйича йиғилган ҳужжатлар орасида Исмоилхўжанинг Шоҳимардон фожеасида алоқаси йўқлигини исбот қилувчи мазмунда ёзган бир неча аризалари ҳам сақланади. Ҳужжатлардан бири Ўзбекистон Марказий Ижроия қўмитасининг комиссияси номига 1929 йилнинг 25 апрелида рус тилида ёзилган¹⁶¹. Худди шу мазмунга ўхшаш иккинчи ариза 2 июнда ўзбек тилида Фарғонадаги юкори идораларга, жумладан ОГПУ бўлими номига ёзилган. Қуйида биз иккинчи ариза билан ўқувчиларни таништириб ўтмоқчимиз. Чунки бу ариза аввалгисига нисбатан кенгроқ ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Фарғона ахлоқ тузатувида тергов остида ётгучи маҳбус Исмоил Саййидхўжа ўгли тарафидан асли Шоҳимардон фуқароси, ҳозирда турадиргон ерим Кафтархона жамоаси Новкат қишлоғида

АРИЗА

Ушбу аризам баробаринда маълум қилиманким, 21 март куни Новкат уйимиз теvasида деҳқончилик ҳаракатида гўнг чиқариб турган вақтимда...Олтиариқ соқчиларидан 4-5 нафар кишилар келиб, далилсиз ва ҳеч бир сабабсиз мени қамоққа олишиб, бутун рўзгорларимни

¹⁶¹ ЎЗРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 50-52.

рўйхатга олиш баробаринда, мени қамоқда Водил қишлоғида бир кун сақлашиб, 3 кун Шоҳимардонда сақлаб, ҳақиқатсиз Шоҳимардон тарафидан қамоққа олинган кишилар билан қўшиб Фарғона ахлоқ тузатув уйига юбордилар. Ҳолбуки Шоҳимардон бўлган воқеадан мени хабарим бўлмаган. Ҳамза Ҳакимзоданинг ўлганини фақат шоҳимардонликлардан эшитдим.

Зимамда бўлмаган туҳмат ҳужумлар орқасидан ҳозирга қадар қамоқда ётибман. Қарамогимда бўлган 5 жон оилаларим кучсизликдан қаҳатчиликка учради. Иккинчи тарафдан деҳқончилик ишларим ошиб қолди.

Ўзимни бу ҳақда айбли эмаслигим тўғрисида қуйидагича сабабларни кўрсатиб ўтаман. Чунончи, бир вақт Шоҳимардон мазорига халқлар қўймасдан мутавалли қилиб сайлаб қўйсаларда, мен ҳеч бир мазор билан алоқам бўлмасдан бошқа ёнимда бирга сайланган кишиларгина қарадилар. Мен ўзим фақат ҳар вақт қарамогимда бўлган 24 таноб экинимизни ишлаб ундан чиққадурган маҳсулотлар билан оилаларим таъминотларини кўтариб келганман. Ҳатто ўтган 28 нчи йили 10 чи сентябрда мазорга қарайдурган кишиларни йигиб, садақотни уларга тушурдиргач, мазордан уларни ўз кишиларни таклиф этиб мазор қарамогидида бўлган. Барча ишлар ва мазор калитларини ҳукуматга топшириши учун алоҳида ариза қилиб, 17 сентябр 1928 нчи йилда Ўзбекистон Марказий ижроия қўмитасига... калити билан топшириб, тегишли шаҳодат марказий қўмитаси ҳамда Олтиариқ депара ижроия қўмитаси тарафидан олиб, Шоҳимардон қишлоғидан кўчиб, Новкат қишлоғига келиб, мустақил мазкур қишлоқда деҳқончилик ишларим билан яшаб келаман. Юқоридагича кўрсатилган йилдан буён мазорда ҳеч бир алоқам бўлмаган.

Дехқончилик мавсуми яқинлашиб келиб турганида 16 март куни Кафтархона жамоаси пахта пунктидан 189-сон кенгашига мени тақдим этиб, 2 десятина пахтага хужжатлаб, дехқончилик ерларимга қўш чиқариши ҳаракатида юрганимда ҳеч қандай сабабсиз қамоққа олиниб, бутун ишларим тўхталиб қолди.

Юқоридагича кўрсатилган сабабларни тасдиғи учун Марказий Ижроия қўмитага, Олтиариқ депараси ижроия қўмитаси тарафидан олинган шаҳодатномалар терговчи қўлида ётибди...

Шунинг учун сиз бошлиқларимизга мурожаат этиб сўраган ҳолда мана шу юқоридаги сабабларни назар эътиборга олиб, мен бечорани озод қилиши чорасини кўрсатсангиз. Адолатингиздан умид қиламан. Токай шу қамоқхонада ётаман. Қармогимда бўлган меҳнатга яроқсиз оилаларим қаҳатчиликга учраб... дехқончилик хўжалик ишларим бузилиб кетиши шубҳасиз.

Яна ўзингиз чақирсангиз, махфий берадурган ахборларим бор деб, тубандаги билан сўраб, ариза берувчи Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли. 1929. 2/IV»¹⁶².

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжанинг тақдирлари ҳам бири-бирига жуда ўхшайди.

Чунки уларни иккинчи маротаба яна бир хил айблов билан қамоққа олганлар. Жумладан, Фарғона шаҳар НКВД бўлимининг 1937 йил 1 октябрида тузилган 46-баённомасига кўра, тўқувчилик комбинатида меҳнат қилаётган чоғида совет ҳокимияти тўғрисида аксиинқилобий тухматлар тарқатиб, монархик тузумни мақтаганликда айбланган Исмоилхўжа № 13614 иш бўйича 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни

¹⁶² ЎЗРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 39-40.

тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган¹⁶³. Худди шу йили Тожикистондаги нашриётларнинг бирида таржимон бўлиб ишлаётган Иброҳимхўжа ҳам қамоққа олинади.

Айтишларича, ўша кезлар Иброҳимхўжа ишхонасига яқин бўлиши учун шаҳар яқинидан ҳовли олиб таъмирлашга киришади. Кунларнинг бирида қурилиш учун бозордан харажат олиб қайтаёганда, ҳовлиси олдида НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олинади. Шу тарзда Иброҳимхўжа халқ душмани сифатида қатағон домига тортилган.

Айтиш жоизки, изланишлар давомида Исмоилхўжанинг 1946 йилда қамоқдан озод этилгандан кейин Марғилон қайтиб келиб вафот этганлигидан воқиф бўлганимиздан сўнг унинг набираси бўлмиш Юлдузхон Ғиёсхўжа эшон қизи билан учрашиб суҳбатлашдик. Юлдузхон ая суҳбатимиз давомида қуйидагиларни сўзлаб берди:

«Онам Ойимчахон (1889-1986) Исмоилхўжанинг ёлғиз қизи бўлган. У ўн уч ёшда эканлигида Шоҳимардонлик хўжсалардан Ғиёсхўжага турмушга чиққан. Онам оқила ва донолиги билан Шоҳимардондаги барча эркагу аёлнинг ҳурматига сазовор бўлган эди. У 1929 йилда шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг фожиали ўлимини ўз кўзи билан кўриб, ўша машъум воқеанинг шоҳиди сифатида бизга асл ҳақиқатни келажак авлодга етказишимизни васият қилиб кетди. Маълум бўлишича, Шоҳимардонда 1929 йилнинг 18 март кuni юз берган қонли воқеада аслида қуйидагича юз берган экан:

Онамиз ўша кuni ўғиллари Азизхон ва Камолхонни излаб юрган чоғда юқоридан, яъни мазор томонидаги тош

¹⁶³ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.48.

зинадан югуриб тушаётган шоир Ҳамзага кўзи тушади. Унинг ортидан эса тўрт нафар батраклар¹⁶⁴: «Ушла уни, бир бошга бир ўлим» деб бақирганларича халлослаб чопиб келаётган эканлар. Бир пайт Ҳамза мазорбошида тиланчилик қиладиган қариянинг олдига етиб келганида, ҳалиги одам унинг чопонидан маҳкам ушлаб олади. Ҳамза чопонини қўлидан тортиб олишга чоғланган дам тўрт киши унга етиб оладилар ва тош билан уриб уни йиқитадилар. Шу тарзда шоир ҳаёт билан видолашган экан. Афсуски, шоирнинг ўлими баҳонасида дадамиз Ғиёсхўжа ва онамизнинг оталари Исмоилхўжа ҳам қотил сифатида айбланганлар.

Бобомиз Исмоилхўжа 1937 йилга қадар Тошкент шаҳрида тўқимачилик комбинатларининг бирида ишлаб зарбдор Стахановчи сифатида ҳурмат қозонади. Унинг самарали меҳнатини муносиб баҳолаган комбинат раҳбарияти дам олиш сиҳатгоҳларидан бирига юбормоқчи бўлишади. Аммо Исмоилхўжа Шоҳимардонга йўлланма беришларини сўрайди. Чунки, бир неча йил давомида Шоҳимардондаги яқинларини кўрмаганлиги учун, дам олиш баҳонасида уларнинг хolidан хабар олмоқчи бўлади. Унинг Шоҳимардонга келиши катта шодиёнага айланиб кетади. Бироқ бу ҳолатдан хавфсираган НКВД ходимлари Исмоилхўжа бобомизни Шоҳимардонга келганининг эртасигаёқ ҳибсга оладилар ва турли тухматлар билан узоқ муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилганлар. 1946 йили бобомиз Исмоилхўжа не-не азоблар билан узоқ йўл босиб, Сибирдан Маргилонга етиб келган. Онам билан мен бобомизни кўргани Кўқон қишлоқдан етиб келдик. Бир

¹⁶⁴ Батрак – помешчик ёки кулоқ хўжалигида ёлланиб ишлайдиган деҳқон. Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бириинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. 176-б.

муддат барчамиз йиғладик ваниҳоят бобом бизга бошидан кечирганларини бирма-бир сўзлаб бера бошлади. Бобомиз даҳшатли лекин аччиқ ҳақиқатдан иборат ҳикоясининг охирида ҳазиллашиб: «Она қизим мен сизга Сибир ўрмонларидан ажойиб совға олиб келдим», дея оёғидаги қизариб кетган ишини кўрсатди. Онам бобомизнинг оёғидаги ишини кўриб яна йиғлашга тушди. Шунда Исмоилхўжа бобомиз онамни юпатиб: «Қизим уч кундан сўнг сизларникига меҳмонга бориб, ота-бола тонггача тўйиб-тўйиб суҳбатлашамиз» деди. Биз шундан сўнг қишлоққа қайтдик. Афсуски уч кундан сўнг Исмоилхўжа бобомиз оламдан ўтди ва Марғилондаги Хўжа Эғиз қабристонига дафн этилди»¹⁶⁵.

Маълумки, жадидчиликни, Туркистон мухториятини, «босмачилик» деб аталмиш миллий ҳаракатни бостиришда, ер-сув ислоҳотини ўтказиш, коллективлаштириш даврида катағон сиёсати катта кўламда қўлланилган¹⁶⁶. Чунончи,

¹⁶⁵ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Андижон вилояти, Андижон шаҳрида яшовчи (1926 йилда туғилган) Юлдузхон Ғиёсхўжа кизидан ёзиб олинди.

¹⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: Маҳмудов М. Қатағон қурбонлари. – Т.: «Ўқитувчи», 1991; Набижон Боқий. Қатлнома. – Т., 1992; Халқ хотираси олдида бош эгамиз: Хужжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар. – Т.: «Шарқ», 2001; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. «Шарқ», 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарқ», 2003; Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. –Т.: «Шарқ», 2006; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 1. –Т.: «Шарқ». 2005; Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. –Т.: «Шарқ», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 3. –Т.: «Шарқ», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 4. –Т.: «Шарқ», 2008; Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009; Хўжаева В. Ота-онам ҳақидаги хотираларим // Тарихнинг 146

«Ўнгларга», «Миллий иттиходчилар»га, «Ўн саккизчилар»га, «Бадриддиновчилар»га, Иноғомовчилик»жа қарши кураш ниқоблари остида Ўзбекистонда аҳолининг турли қатламларига, миллий арбоблар, ходимларга қарши катағон кўлланилди ¹⁶⁷. Жумладан, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжанинг қайинотаси Абдурахмонхўжанинг укаси Абдуваҳобхўжанинг набира куёви Содикжон Болтабоев тўғрисида ҳам худди шундай фикр билдириш мумкин. Содикжон Болтабоев Фарғона округ ижроия кўмитаси раиси, ҳамда Олтиариқ округ ижроия кўмитаси раиси Абдуваҳоб Хўжаевлар 20-йилларнинг охирида Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ва Шоҳимардон хўжаларига нисбатан ҳукумат органларини тазйиқларини бартараф этишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақда А. Хотамовнинг «Ҳамза Шоҳимардонда» китобида 1928 йилнинг 10 августида Олтиариқда ўтказилган қурултойда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг сўзга чиққан чоғи таъкидлаб ўтганлиги хусусида шундай ёзади:

«Булар жумласига «биз бегуноҳ шайхлар эдик», деб кўз ёши тўкиб юрувчи Иброҳимхўжа, Турсунқори, Исмоил мутаваллиларни киритди. Сўнг шоир «Булар ким?» – деб савол ташлади ва: «Булар контрреволюцион Кўқон миллий иттиҳодининг қатнашчилари», Шўро ҳокимияти барпо қилган янги бахтиёр тузумга ҳозиргача рози бўлмаган ва рози бўлишни истамаган ашаддий миллатчилар-ку! – деб жавоб берди.

Қурултойда Олтиариқ район ижроқўми раисининг номини тилга олди ва Сиз, «султон суягидан тонмас», дегандек бизнинг талабларимизга эътиборсиз

номаълум саҳифалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

¹⁶⁷ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. –Т.: «Шарк», 2007. 5-б.

қарамоқдасиз, юқорида номлари кўрсатилган шахсларга зимдан ёрдам бериб, катта хатоларга йўл қўяётирсиз. Бу ишлар сизнинг раҳбарлик шаънингизга мутлақо тўғри келмайди-ку!» – деб ўз фикрини очиқ айтди.

Масалани бундай дангал қўйишига шоирда етарли далиллар бор эди. Ижроқўм раиси эса ҳақиқатан ҳам буларнинг қариндоши эди»¹⁶⁸.

Маълумотларга кўра, Содиқжон Болтабоев ва Абдуваҳоб Хўжаевларни Шоҳимардон хўжаларини қатағондан сақлаб қолиш борасидаги уринишлари зое кетиб, келгусида ўзлари ҳам қатағонга учраган эдилар.

Содиқжон Болтабоев хусусида «Қатағон қурбонлари» китобида қуйидаги маълумотлар баён этилган:

«Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий комитети котиби Акмал Икромовнинг Сталин, Молотовга 1937 йил 15 июлда Тошкентдан йўллаган 1263/ш-сонли шифр телеграммасида барча ўзбек ходимларни текшириб чиқиб, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси бўлиши мумкин бўлган икки ўртоқни танлаб олдик, уларни партиямизга ва унинг сталинча Марказий Комитетига сўзсиз садоқатли деб ҳисоблаймиз, деб ёзган:

«Биринчи номзод ўртоқ Болтабоев (Ўзбекистон КП (б) Марказий Комитетининг учинчи котиби).

1927 йилгача ишлаб чиқаришда меҳнат қилган, давлат ишида тажрибага эга, бир йил округ ижроқўми раиси бўлган, икки йил Марказий контрол комиссияси раиси ва Ишчи – деҳқон инспекцияси халқ комиссари ҳамда сўнгги уч йилда Тошкент шаҳар партия комитетининг котиби бўлган.

¹⁶⁸ Хотамов А. Ҳамза Шоҳимардонда.... 70-б.

Иккинчи номзод ўртоқ Тўрабеков. У ҳам 1925 йилдан раҳбарлик ишларида – бир йил Окружком котиби бўлиб ишлаган, 1931 йилдан 1934 йилгача Ўзбекистон Марказий контрол комиссияси раиси, бир йил Москвада ўқиган, Яқинда Тошкентга қайтган.

Ўртоқ Болтабоев анча содиқ ва салобатли ходим, фақат саводхонлик етишмайди, бирор жойда ўқимаган. Агар у тасдиқланса, у ҳолда, ҳеч бўлмаганда, бир йилга Марказий Комитет курсига ўқиш учун олиш зарур... Ўртоқ Болтабоевни жуда ҳам муносиб номзод деб ҳисоблаймиз, Тўрабековни ўринбосар қилиб тасдиқлаш мумкин. Совет тартибдаги бу ўзгаришни расмийлаштириш шакли ҳақида Сиздан маслаҳат беришингизни илимос қиламан...

Ушбу хат олингач, Сталин Ежовга Ўзбекистон раҳбариятида ўзгариш қилиш тўғрисида кўрсатма беради. Ежов 1937 йил 17 июлда Тошкентга Ички ишлар халқ комиссари Н.А. Загвоздинга мана бу телеграммани йўллайди: «Зудлик билан ҳар томонлама учинчи котиб Болтабоевни ҳамда Марказий контрол комиссияси раиси Тўрабековни текширинг. Қатъиян текширилган ва аниқланган барча материалларни ўртоқ Сталинга хабар қилишим учун шошилиш менга юборинг. Материалларни тўплаш, текшириб чиқишни қатъиян махфий тартибда амалга оширинг. Болтабоев ва Тўрабековдан биринчисини Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси, иккинчисини эса ўринбосар қилиб тайинлаш мўлжалланмоқда, Фриновский».

И.В.Сталин 1937 йил августдаги, 1167-сонли шифр телеграммани Тошкентга Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетига йўллайди. Унда шундай дейилган: «...Болтабоевни Халқ Комиссарлари Совети раислигига кўтариб бўлмайди, чунки уни ҳам камокқа олинганлардан Рисқулов, Хўжанов, Отабоев, Файзулла Хўжаевлар бадном

қилмоқдалар, Тўрабековни Халқ Комиссарлари Совети раислигига кўтаришга уриниб кўринг. Бизнингча, Ўзбекистонда антисовет элементлар билан кураш олиб борилмаяпти. Икромов эса ана шундай элементлар орасида қолган, уларни кўрмаяпти, аҳамият бермаяпти. ВКП(б) марказий Комитети котиби Сталин».

Шундай қилиб Марказ «катта террор» олдидан Ўзбекистон раҳбариятида маълум ўзгаришларни амалга оширган»¹⁶⁹.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, марғилонлик Абдуваҳҳобхўжанинг набира куёви, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раислигига номзоди кўрсатилган Содикжон Болтабоев Файзулла Хўжаевнинг ҳаммаслақларидан бири сифатида «миллатлар доҳийси» Сталин томонидан тасдиқдан ўтмаган. Бу эса уни кўп ўтмай қатағон этилиши учун «етарли асос» бўлиб хизмат қилган.

¹⁶⁹ Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009. 3-5-б.
150

ИБРОҲИМХҶА ВА МАРҒИЛОНЛИК ҚАТАҒОН ДАВРИ ҚУРБОНЛАРИ

XX асрнинг буюк ёзувчиларидан бири «Отабоболаримизни эсласак, бизни ажиб ҳис-туйғулар чулғаб олади. Улар узокқа кетмаганлар. Илло, ўзимиз ҳам уларнинг қаватига киражакмиз... Мудом уларни ёдлаб туриш бизнинг бурчимиз, уларнинг хотираси ўзимиз учун зарур. Уларнинг мазорига ташлаганимиз бир сиқим тупроқ – бизни боғлаб турган ришта ҳисобланади», деган эди. Дарҳақиқат бир сиқим тупроқнинг қиммати шу қадар улуғки, у инсонларнинг тилакларида акс этади. Шоир Муҳаммад Юсуф айтганидек:

*Иймони соф, юзга кириб ёруғ юз,
Тўйлар кўриб елкасидан тоғ тушсин.
Ва жисмига сўнгги сафар олдидан
Ўз боласин қўлидан тупроқ тушсин!*

Минг афсуски, биз ушбу китобда сўз юритмоқчи бўлган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг фарзандлари ота қабрига бир сиқим тупроқ ҳам ташлай олмадилар. Машғум давр уларни фарзандлик бурчларини ҳам бажаришга йўл бермади. Ҳаётлари қатағон зарбаси туфайли остин-устун бўлибгина қолмай мудҳиш сиёсатнинг қурбонига айланган оталарининг қабри бир умр уларга номаълум бўлиб қолди. Охир оқибат фарзандлар афсус ва надомат оғушида, армонда дунёдан кўз юмдилар.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «қатағон» сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Қатағон – тақиқ, ман».

Ажабо! Минглаб ҳалол ва покиза, беайб ва соддадил инсонларни жаҳаннам гирдобига тортиб кетган, минглаб мурғак гўдакларни кўчаларда сарсон-саргардон қилиб, ота-онасидан маҳрум айлаб, очликдан ўлишга маҳкум этган

катағонлик сўзининг маъноси шу қадар қисқа бўлса?! Орадан етмиш йилдан зиёд вақт ўтсада, катағон сўзни эшитган кишилар ҳали-ҳануз ларзага тушадилар. Чунки унинг хотираларидан қолган асоратлар киши баданига теккан ўқнинг азобидан минг чандон ёмон десак янглишмаймиз. Ахир ҳар қандай танадаги жароҳатни даволай олишга қодир малҳамлар бор. Лекин қалб жароҳатиничи...

Шу хусусида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукруллонинг сўзларига қулоқ солсак:

«Ўттизинчи, эллигинчи йилларда халқимизнинг минглаб асл фарзандлари беғуноҳдан-беғуноҳ сургун қилинди, ҳибсга олиниб, отиб ташландилар.

«Қамалдилар, отиб ташландилар», – дейиши осон! Аммо бу- қамалган, отиб ташланганларнинг оҳу нолалари, азоб-у хўрликлари, уларнинг хонавайрон бўлган оилалари, бола-чақалари, эридан айрилган фарёдлари, дарбадарликларини ҳамма ҳам бир дам кўз олдига келтириб, юракдан ҳис қила олади дейсизми?

«Отиб ташланди!» Беғуноҳ қатл қиланаётган одамнинг ҳолатини ҳис қила оласизми? Йўқ! Унга ачинасиз, албатта, «аттанг» дейсиз, аммо унинг ноласини-чи!»¹⁷⁰.

Тарихдан маълумки, собиқ совет ҳукумати ҳокимиятни қўлга олган даврдан бошлаб дин уламолари, эшону саййид ва хўжаларга нисбатан аёвсиз курашни бошлаб юборган. Бу ҳолат кейинчалик катағонлик даврида дин вакиллари оммавий тарзда катағон қилинишига олиб келди¹⁷¹. Бунинг

¹⁷⁰ Шукрулло. Ҳақиқатни айтмаслик – хиёнат // Халқ хотираси олдига бош эгамиз: Хужжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар. – Т.: «Шарқ», 2001. – 86 б.

¹⁷¹ Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. Ислам и мусулмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород, 2007. С.3. 152

учун мустабид тузумнинг зўравонлари 20-йиллардаёқ провакация мақсадида турли қотилликларни уюштириб унинг баҳонасида кўплаб бегуноҳ кишиларни қамокқа олишга киришган эдилар.

30-йилларнинг бошида Ўзбекистондан Афғонистонга чиқиб кетиб кейинчалик Туркияда истиқомат қилган Аҳмад Яссавий авлодларидан Шаҳобиддин Яссавий ўша нотинч давр тўғрисида бундай деган эди:

«Келажакни олдиндан башорат қилиб ҳақиқатни айтган боболаримиз олдида уч йўл бор эди, бири ҳақ йўлида жонни қурбон қилиш, иккинчи, истибдодга кўниб тақдирга тан бериш, учинчиси, тарки дунё қилиб, гариблик жандасини кийиб, ватандан бош олиб кетмак. Не қилайликки, тақдир экан, бизларнинг оталаримиз учинчи йўлни танлаган»¹⁷².

Дарҳақиқат 20-30 йиллардаги мустабид тузумнинг олиб борган қонхўрлик сиёсати натижасида юрт ва миллат манфаатини ҳар нарсадан юқори қўйган Ватаннинг содик ўғлонлари ҳаёти таҳликали кечди. Бу ҳақда Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг Раиси Қайғисиз Отабоев 1922 йилнинг 18 июлида Тошкентда бўлиб ўтган ТуркМИКнинг 4-пленумида сўзлаган нутқида рўй-рост айтишга мажбур бўлган эди:

«Бизнинг «Йўқолсин эски дунё, йўқолсин буржуазия!» деган шиоримиз ҳаётга тахминан қуйидагича жорий этилди. Биз эски дунё деганда барча мачит ва мадрасаларни тушундик ва уларни бекитиб қўйдик; қози ва уламоларни ҳибсга олдик; диний хурофотга қарши курашимиз шундай ўз ифодасини топдики, Марғилонда Совет ҳокимиятининг вакиллари муслмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонни ёқиб юборишди...

¹⁷² Ҳайитов Ш.А., Собиров Н.С., Легай А.С. Хориждаги ўзбеклар. – Т.: «Фан», 1992. 13-б.

Бизнинг отрядларимиз масжидларга хужум қилиб, намоз ўқиб ўтирган эшон ва уламолар устига бомбалар ташлашди...

Маҳаллий бойларни Оврупо буржуазияси қаторида ҳисобладик ва ҳибсга олиб, авахта қилдик, маълум миқдорда товон тўлаганларинигина чиқариб юбордик. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтишим лозимки, ўртоқ Ленинга қилинган суиқасд Фарғонада бою боёнларнинг қатагон қилинишига сабаб бўлди. Уларни биз: «Сиз аблаҳлар, Ленинга суиқасд қилингиз!» – дея ҳибсга олдик. У ерда синфий кураш ана шу зайилда давом этди»¹⁷³.

Ўша вақтда Марғилонда юз берган воқеалар борасида тарих фанлари доктори Қахрамон Ражабов қуйидагиларни баён этади:

«1918 йил 30 сентябрда Мадаминбек бошчилигидаги қўшин Эски Марғилонга кириб, бозор майдонини эгаллайди. Бозордаги халойиқ Мадаминбек ва унинг йигитларини катта хурсандчилик ва олқишлар билан кутиб олган. 8 октябрда унинг йигитлари шаҳарда жойлашган қизил аскарлар отрядига хужум қилди. Марғилонликларнинг мадади ва ҳимоясига таянган Мадаминбек йигитлари қизил аскарлар билан бўлган тўқнашувдан кейин деярли талафотсиз шаҳарни тарк этишди. Совет режим раҳбарлари ва қизил армия қўмондонлиги марғилонликларга ультиматум (талабнома) топшириб, агар улар Мадаминбекни большевикларга ушлаб беришмаса, шаҳар вайрон қилинишини таъкидлашди. Бироқ большевикларнинг бу таҳдиди истиқлолчилик ҳаракатининг қатнашчилари ва тинч аҳолини ўз мақсадидан қайтара олмади. Октябрь ойида ва ундан кейин ҳам мадаминбекчилар бир неча

¹⁷³ Қайғисиз Отабоевнинг қайғулари // Ўзбегим. «Ватан» серияси. – Т., 1992. 80-б.

марта Марғилонни озод қилиш учун қизил аскарларга қарши шиддатли ҳужумлар уюштирганлар. Қизил аскарлар эса Марғилон шаҳридаги тарихий ёдгорликларни вайрон қилиб, гаровга олинган тинч аҳолини отиб ташлашди. Хусусан, Андижон шаҳрида ўрнашган Х. Салаев бошчилигидаги қизил аскарлар отряди Мадаминбек кўшини Эски Марғилонни озод қилганлигидан хабар топгач, Андижондан Марғилонга келиб, бу кўҳна ва тарихий шаҳарни тўплар ва замбаракдардан ўққа тутиб, бутунлай вайрон қилган (Фаргона ВДА, 121-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 160-варақ). Хуллас, ўзбек халқи томонидан Марғилон шаҳрида 2000 йил давомида яратилган гўзал ва бебаҳо меъморий обидаларни қизил аскарлар ер билан яксон қилиб ташлаган. Шаҳарни талон-тороғ қилиш билан биргаликда Марғилондаги тинч аҳоли вакиллари ҳам қирғин қилинган. Мадаминбек қўрбошининг ҳарбий кучлари озчилик бўлганлиги учун унинг йигитлари шаҳардан чекинишга мажбур бўлган»¹⁷⁴.

Юртдаги нотинчликни юзага келтирган шўро ҳукуматининг бундай сиёсатидан норози бўлган ватандошларимизнинг айримлари мажбуран муҳожирлик йўлини танлашга мажбур бўлганлар. Жумладан Марғилоннинг йирик сармоядоларидан бири Саййид Аҳмадхўжа Гиёсхўжа ҳам шу тарзда ватанни тарк этган. Сайфиддин Жалиловнинг келтирган маълумотларига кўра, Марғилондан, шунингдек, Домла Абдулқодир Марғилоний, Ҳожи Мирбобо Соҳиб, Иброҳимхўжа, Мулла Салоҳиддин, Ҳолмуҳаммад ҳожи, Исмоилжон қори, Салим қори, Саййид Жалолхон тўра, Саҳобиддин қори сингари Марғилоннинг

¹⁷⁴Ражабов Қ. Мадаминбек . Т.: «Abu matbuot-konsalt», 2011. 10-11-б.

забардаст фарзандлари ҳам киндик қони тўкилган муқаддас заминдан олисларга кетишга мажбур бўлган эдилар.

Дарҳақиқат ўзини даҳрийлар давлати деб эълон қилган шўролар ҳукуматида айниқса, исломий зиёлилар, яъни диний уламоларга ғоят қийин бўлган. Бу ҳақда тарихчи олим муҳтарам Сайфиддин Жалилов шундай ёзади:

«1928 йилдан мамлакат бўйлаб «Худосизлар» жамиятлари ташиқил топа бошлади, барча диний муассасаларга аёвсиз хужум бошланди. Дин пешволари – муфтилар, имом хатиблар, қорилар, бошқа улуг зотлар, шунингдек шажарали саййидлар авлодлари фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилди ва қаттиқ таъқиб остига олинди. Мол-мулки тортиб олиниб, ўзлари узоқларга бадарга қилинди»¹⁷⁵. Бундан чиқди 1929 йилда Шохимардонда юз берган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг фожиали ўлими ҳамда Шохимардон хўжаларининг қотилликда айбланиб, жиноий жазога тортилиши олдиндан режали тарзда амалга оширилганга ҳам ўхшайди.

Бу ҳақда ёзувчи ва журналист Алиназар Эгамназаровнинг «Сургун» асарида келтирилган Зулайҳо Қаюмованинг ҳикоясига эътибор берайлик:

«1929 йилнинг охирида отамни тухматчилар қаматишиди. Унга суд ҳукми билан ўн йил қamoқ жазоси берилди. Отамни Тошкент қamoқхонасидан олиб кетишадиган кунда Олой бозори яқинидаги қamoқхона дарвозаси олдига бориб турдим. Шунда тўнғич фарзандим Маҳмуджон қўлимда эди.

Бир маҳал қamoқхона дарвозаси очилиб, маҳбусларни саф-саф қилиб олиб чиқишиди. Улар орасида отам ҳам, Мунаввар Қори ҳам бор эди. Маҳбусларни Тошкент темир

¹⁷⁵ Жалилов С. Бухорийлар қиссаси...150-б.

йўли юк-товар станцияси томон ҳайдаб кетишиди. Ҳозирги Амир Темур хиёбони яқинида отам бораётган саф Мунаввар қори кетаётган саф билан тенглашиди. Шунда дўстлар бир-бирларини кўришгач, унсиз-садосиз бош қимирлатиб, саломлашиди

Бир маҳал Мунаввар Қори отамизга қараб:

– Абдуқажумхон, сизнинг гуноҳингиз нима экан?– дедилар.

– Тухмат балосига учрадим, Қори ака, тухмат балосига, – дедилар отам маҳбусларни кўриқлаб бораётган НКВД ходимларига олазарак қараб.

Тошкент юк-товар станциясида бир узун юк поездеи турарди. Унинг қизил вагонлари қари-қартанг маҳбуслар билан тўла эди. Суриштирсак, бу маҳбуслар шоир Ҳамза ўлими баҳонасида Тожикистон ва Туркменистонда ҳибсга олинган уламо ва руҳонийлар экан. Тошкентлик маҳбусларни ҳам шу поездга жойлаштиришиди...

1929 йилдаги қатагонга шоир Ҳамза ўлими баҳона бўлган. Ҳамза асли пичоқлаб ўлдирилган. Лекин ҳукумат одамлари уни диндорлар тошбўрон қилиб ўлдиришиди, деб эълон қилишиб, шу баҳонада бутун Ўрта Осиёдаги кўзга кўринган диндорларни қамоққа олишган»¹⁷⁶.

Халқимизда «Хонлиғингдан ажрасанг дағи, улусингдан ажрама» деган азалдан қолган бир мақол бор. Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжаларнинг инсонийлик хислатларини яхши билиб, уни қадрлай олган кишилар улардек ҳалол, меҳнаткаш инсоннинг сира айби йўқ, топган-тутганларини халқ билан баҳам кўриб келишган дея қилган оҳи-зорлари эвазига уни сургун балосидан бир илож қилиб олиб қоладилар. Аммо совет ҳукуматининг саводсиз ва шафқатсиз вакилларининг хусумати туфайли Иброҳимхўжа

¹⁷⁶ Эгамназаров А. Сургун. – Т.: «Адолат», 1999. 11-12-б.

ва Исмолхўжадек художўй инсонларга «халқ душмани» деган тавқи лаънатни ҳам бўйнига қўйишга бориб етадилар. Наилож «душманнинг иши бошлангунча» деган нақл бежиз пайдо бўлмаган. Чунки ўша вақтда минглаб ҳамюртларимиз бошига ана шундай даҳшатли балолар ёғилган эдики, ҳатто ундан ўлиб ҳам қутилишнинг иложи бўлмаган. Бу ҳақда таниқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов куйидагиларни ёзган эди:

«Жазо органлари маҳаллий халққа қарши кураишда турли йўллардан кенг фойдаланган. Жумладан улар қамоққа олинганларни жисмоний қийноқларга дучор қилиш билан бирга руҳий эзиш, иродасини синдириш, инсоний гурурини камситиш, иззат-нафсини таҳқирлаш йўлидан ҳам борганлар. Бу мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан қайтган эмаслар. Масалан, атоқли адабиётчи ва адиб Фитратни қамоққа олишдан аввал унинг уйида тинтув ўтказилади. Ҳўш, терговчилар унинг уйидан Фитратнинг «жинояти»га алоқадор нималарни олиб кетишган? Аёлларнинг шоҳи костюми, шерст юбка, эркаларнинг жигарранг пальтоси, тўртта қавилган кўрпа, иккита палос, битта гилам, соат, жавон, керосин билан ёндириладиган самовар, юмишқоқ стуллар, битта ёзув столи, иккита сандиқ, патефон, мусиқа асбоблари, шахмат, ҳар хил ликопчалар, лаганлар, 13 та пичоқ, 16 та санчқи, 8 та темир қошиқ, 22 та ёғоч қошиқ, 82 та ҳар хил китоб ва бошқалар. Бу буюмларнинг «жиноят иши»га нима дахли борлигини минг ўйласангиз ҳам топа олмайсиз. Мусодара қилиш учун олиб қўйилган, десангиз, уларнинг ҳеч қайсиси тузукроқ қимматга эга эмас. Хуллас, Ватан, миллат озодлиги йўлида шаҳид кетган бу муҳтарам зотлар, уларнинг авлодлари ана шундай мисилсиз таҳқирларга, ақл бовар қилмайдиган хўрликларга чидашга мажбур бўлганлар».

Қатағонлик зарбаси нафақат Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжага балки уларнинг оға-инилари Абдуллахон, Акрамхонларга ҳамда фарзандлари тақдирини ҳам остин-устун қилиб юборган. Бу ҳақда Иброҳимхўжанинг укаси Абдуллахоннинг фарзанди Ҳаётиллахон Абдулаев қуйидаларни ҳикоя қилади:

«Амакимиз Иброҳимхўжа жадиидлардан бўлган. Қатағон йиллари кувғинда қоч-қоч билан юрган кезлар охириги марта уйларига келган вақтида: «Мен Тожикистонга кетяпман. Абдуллахон ука, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Ерсувларимизни ҳукуматнинг ихтиёрига бериб юборинг. Шундагина қутилиб қоласиз, акс ҳолда бошингиз ғалвадан чиқмай қолади», деган эканлар. Дадамиз акасининг берган маслаҳатларига қанчалик амал қилмасин, барибир қатағонлик сиёсатидан қутилишга чора топа олмаган. 1939 йили Фин урушига қадар Мурманскда лагерда махбусликда бўлганлар. Лагердан қайтганларидан сўнг қариндош-уруғлари дадамизни яна қамалиб кетишларидан қўрқишиб, Андижоннинг Найнаво қишлоғига, ундан Шаҳрихоннинг Тўрам гузарига олиб келишган. Шу ердаги холасининг қизи Офтобхон пошшани қизини Абдуллахон дадамизга никоҳлаб беришиб, Олтинқўл туманидаги Оқ тумор қишлоғидаги ерларига жойлаштирганлар. Бу воқеа ўтган асрнинг 40-йилларига тўғри келади. Шу тарзда Марғилонинг йирик сармоядорларидан бири бўлган Муҳаммадшоҳхўжани иккинчи ўғли Абдуллахон дадамиз Оқ тумор қишлоғида қолиб кетган эканлар.

Қатағонга учраган Абдуллахон дадамизни гарчанд ўқимишли бўлишига қарамай ҳукумат идораларига ишга олмаганлар. Бир неча вақтга қадар ишсизликдан жуда оғир аҳволга тушиб қолган дадамиз ноилож қолгач, қишлоқ аҳлини илтимослари билан имомлик қила бошлаган. Абдуллахон дадамизни диний билимларни пухта

эгаллаганликлари учун ўзларига имом этиб сайлаганлар. Мана шу ишлар ёрдамида бир қанча муддат рўзғорини тебратиб турганлар»¹⁷⁷.

Абдуллахоннинг бошига тушган кўргуликлар тўғрисида Шукуруллохон Абдуллаев куйидагича хотиралайди:

«Абдуллахон Муҳаммадшоҳхўжа ўғлиллари Марғилон шаҳрининг марказида, ўша даврнинг энг катта бойларидан бўлмиш – 4 та пахта заводи, 4 та хаммоми, 1500 гектар ҳосилдор ери, 60 та от-улови бор, Қашқар шаҳрига қатновчи машхур чойфуруш Муҳаммадшоҳхўжа бойнинг хонадонида туғилган.

Абдуллахон дадамиз 1894 йилда таваллуд топган. Ўша вақтда Марғилон шаҳрида танилган Саид Аҳмадхўжа Эшоннинг жиянлари бўладилар. Марғилондаги Узун ҳовуз маҳалласидаги Эшон Саййид опокининг набиралари бўладилар.

Дадамизнинг ёшлик йиллари ўша даврнинг зиёли кишилари даврасида ўтган. Бирламчи илми қорихонада уч йил ўқиб олганлар. Мажбурий равишда партияга кириб, Фрунзенинг 84-отлик эскадронида командир бўлганлар. Ўша даврнинг тили билан айтганда, босмачилик тугатилгач оталаридан қолган мол-мулк, ер-сувдан ажраб, ўқитувчилик қилганлар. Маъориф бўлимида ишлаб шеърият билан шуғулланганлар. Усмон Носир, Фитрат, Ҳамза, Файзулло Хўжаев, Акмал Икромовлар билан яқиндан таниш бўлганлар.

«Қизил империя»нинг қатағон йилларида «халқ душмани», «қулок» деб қораланиб, 3 марта судланганлар,

¹⁷⁷ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Андижон вилояти Олтинқўл тумани, Қўштепасарой қишлоқ фуқаролар йиғини Оқ тумор маҳалласида яшовчи (1951 йилда туғилган) Ҳаётиллохон Абдуллаевдан ёзиб олинди.

суд ҳукми билан 21 йилга қамалиб, ундан 4 йилини қамокда ўтказганлар.

Дадамиз Абдуллахон тўра 1941 йили Оқ Тумор қишлоғига келиб, шу ерда 40 йил истикомат қилдилар ва 81 ёшларида вафот этдилар»¹⁷⁸.

Маълумотларга кўра, Абдуллахон марғилонлик мингбоши Бузрукхўжанинг (1848-1916) ўғли Маҳмудхоннинг (1894-1958) яқин дўсти бўлган. Шу сабабдан Маҳмудхоннинг набираси Абдубаннобхон Маҳмудов бобоси билан хотираларини ёдга олар экан Абдуллахон билан боғлиқ эшитганларини ҳикоя қилиб берди:

«Бобомиз Маҳмудхоннинг кўп дўстлари бўлган. Шулардан бири Абдуллахон тўрам бўлиб, у киши турмуш ўртоғим Анисахонни оналари Максудахонни опоқилари бўлади. Аниқроғи оналарининг дадаларидир. Абдуллахон тўрамни ота-боболари Қўқон хони Худоёрхон билан жуда аҳил бўлишган экан. Худоёрхон томонидан уюштирилган катта-катта зиёфатларда ҳам қатнашиб келганлар. Ҳатто хоннинг шахсий ошпазларидан бирини ўзлари учун ошпазликка сўраб, Марғилонга олиб келган эканлар. Абдуллахон ҳам Петроград (ҳозирги Санк Петербург)да таълим олганлар.

Ўтган асрнинг 30-йилларида ўзбек зиёлилари Сталин тарафидан қатағон қилинган чоғда Абдуллахон ҳам ўлимга ҳукм қилинган. Лекин, бу ва бошқа яна тўрт нафар кишини отувга олиб чиққан маҳалда бахтли тасодиф туфайлигина у киши ўлимдан қутилиб қолган эканлар. Шериклари отиб ташлангач, уларни отувга олиб чиққан ҳарбийларнинг

¹⁷⁸ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Андижон вилояти Олтинкўл тумани, Қўштепасарой қишлоқ фуқаролар йиғини Оқ тумор маҳалласида яшовчи (1947 йилда туғилган) Шукруллохон Абдуллаевдан ёзиб олинди.

каттаси бу кишига ўзини чуқурга ташлаб, худди ўликдек ётишини сўраган. Сабаби ўша ҳарбий киши Абдуллахон тўрамнинг уйларида ошпазлик қилган Кўқон хони Худоёрхоннинг собиқ ошпазининг авлоди бўлиб, эски кадрдонини шу тарзда жонини сақлаб қолган экан. У Абдуллахонни таниб қолиб, фалокатдан кутқаради ва ўликлар билан кўшиб олиб чиқиб, сўнг Андижон тарафига қочириб юборган экан».

Айтишларича, Исмоилхўжанинг укаси Ақромхўжа ҳам акаси қамокқа олингандан сўнг кўп ўтмай Шохимардондан Фарғонадаги тош турмага олиб келинган ва шу ернинг ўзида отиб ташланган.

Маълум бўлишича, Иброҳимхўжанинг ўғли Абдураззоқхўжа 30-йилларнинг охирида олий ўқув юртига ўқишга кирмоқчи бўлади. Бироқ бу ерда уни «халқ душманининг фарзанди» деган таъна-дашномлар билан атайин тинч билим олишига йўл қўймайдилар. Ҳатто уни ҳам қамокқа тиқишлари учун баҳона излай бошлайдилар. Кунларнинг бирида тушлик вақти ўзини фаол комсомоллардан бири деб билган талаба Абдураззоқхўжага қайта-қайта «халқ душманининг фарзанди» эканлигини ёдига солмоқчи бўлади. Шунда сабр-бардоши тугаган Абдураззоқхўжа ўша комсомолнинг юзига бир-икки тарсаки туширади ва бу қилмишидан афсусланиб, «ана кетдим, мана кетдим» деб хавотир билан кун ўтказаятганида, уруш бошланиб қолади. Абдураззоқхўжа фронтга биринчилардан бўлиб кетиб, шу тарзда қамок жазосидан қутулиб қолади.

Урушдан эсон-омон қайтиб келган Абдураззоқхўжа умрининг охиригача ҳалол меҳнат билан оиласини боқиб, ҳатто қариллик нафақасини олишдан воз кечган. Чунки мустабид тузумнинг оиласига етказган жабр-зулмларининг асорати унинг қалбида бир умрга муҳрланиб қолгани боис

бундай золим ҳукуматнинг нафақасини ҳам олишни истамаган эди.

Бу ҳақда марғилонлик журналист Ў.Эшонбобоев ўзининг «Армонли кунлар» рисоласида шундай ёзади:

«Тарихан бироз олдинроқдан, яъниким совет тузумининг қатағон йилларидан сўзлайдиган бўлсак, қуйидаги мудҳиш эсдалик ёдга тушади:

– Сен шуни билки, халқ душманинг ўғлисан. Бизга ёт унсур эканлигингни биласанми?

– Ака, ахир ...

– Дадангни 21 йилга кесган «Учлик» ҳамон тирик.

Қани институтдан туёғингни шиқиллат.

– Менда нима айб?!

– Араб тилини биласан, арабча сўзлашасан, Темур салтанатидан сўзлайсан.

– Комсомол аъзосиман-ку ?

– Комсомолдан чиққанингга бир ой бўлди билетни топшир.

Ҳурматли китобхон! Биз юқорида қатағон сиёсати зарбасига учраган марғилонлик йигит – Тошкент молия иқтисод институти талабаси Абдураззоқхўжа бошига тушган мусибатлардан биргина мисол келтирдик, холос.

«Халқ душмани» нинг ўғли айримлар қочиб писиб юрган, Ватан бошига оғир дамлар тушган синов йилларида ўз жонини ўйлаган чоғда Абдураззоқхўжа кўкрак кериб, урушнинг оловли ва дахшатли қаърига кўнгилли бўлиб кирди.

Барча миллат ўғлонлари сафида II - жаҳон уруши йилларида кўлига қурол олиб, жонажон Ўзбекистон, туғилиб ўсган диёри Фарғона азиз гўшаси Марғилон ва унинг халқи учун жон олиб, жон берди урушнинг минглаб километр қонли ва суронли йўлларини босиб ўтди.

Уруш ғалаба билан тугаган бўлса-да Абдураззоқхўжа учун у давом этарди. Ички душман захарли наштарини унинг кўксига босган эди.

– Яна қаторимизга мулойим бўлиб кирмоқчимисан ? – деганди шўртумшук «Советчилар» дан бири.

– Чучварани хом санабсан, сенга бизда иш йўқ.

– Шу-шу бўлдию, Абдураззоқхўжа ишсиз қолди. Рухий маънавий азоблар унинг қалбини вайрон этди, умрини хазон қилди.

«Эй, бедор фалак, ўтли замон менинг дарду хасратларимни эшитгувчи борми? Юракларим тўлган оху нолаларимни тингловчи борми? – дея кеча-кундуз нола қиларди у»¹⁷⁹.

Гарчанд Иброҳимхўжанинг фарзанди Абдураззоқхўжа ўз ихтиёри билан қарилик нафақасини олишдан воз кечган бўлса-да, кўп ҳолларда собиқ советлар ҳукумати миллат равнақи учун курашган инсонларни атайин маънавий ва моддий жиҳатдан таҳқирлаш мақсадида ҳатто қарилик нафақасини ҳам беришдан бош тортган.

Масалан, XX аср боши Туркистон тарихида эрк ва озодлик, хуррият ва истиклол учун курашган кўқонлик жадид Обиджон Абдулҳолик ўғли Маҳмудов (1858 - 1936)ни олайлик. Фарғона водийсининг йирик маҳаллий сармоядорларидан бири бўлган Обиджон Маҳмудов бутун мол-мулкни ўз ихтиёри билан Шўролар ҳукуматига топширган эсада, умрининг охиригача қаттиқ тайзиқ ва таъқибда яшашдан ташқари ҳатто нафақадан маҳрум ҳолда умр кечирган эди¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Ўқтам Эшонбобоевнинг «Армонли кунлар» рисоласининг кўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

¹⁸⁰ Тожибоев Р., Тошхўжаева Ш. Обиджон Маҳмудов – Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг йирик вакили // «Кўқон 164

Шу ўринда Абдураззоқхўжанинг турмуш ўртоғи Матлубахон аянинг хотираларига эътибор қаратсак:

«Оиламиз қатағонлик сиёсатининг азоб-уқубатларини бошидан кечирган. Отамизга «Халқ душмани» деб тамға босилди. Эшонгузардаги уйимиз талон-тарож қилинди. Оиламиз эса Украинанинг узоқ қишлоғига сургун этилди. Акам ўзбек дивизиясида хизмат қилиб, урушнинг даҳшатли йўлларини босиб ўтди.

Эсимда, Иброҳимхўжа эшон дадамизнинг Ботирбоши маҳалласида ўша давр учун замонавий уй ҳовлиси бўларди. Таникли шоирлар маданият ва санъат арбоблари бу ерда анжуманлар ўтказишарди.

Тахминан 1935 йилларда Иброҳимхўжа эшон дадамиз оддий фуфайка, белида камар, кружка билан жуда ҳориган би ҳолатда уйимизга қамокдан қутулиб кириб келганликлари ҳамон кўз ўнгимда туради. Уйга кирибок жондан азиз фарзандларини сўрадилар. Уларни кўриб қувондилар. Сургундан келгач кеча-кундуз кутубхонасидан чикмай ижод қилди. Аммо уйларида узоқ турмадилар. Биз уни қачон кетганлигини ҳам билмай қолдик. Шу кетганича ундан дарак бўлмади. Қатағоннинг изғиринли шамоллари эса бошлаган кезлар, оиласини саклаб қолиш учун узоқроққа бош олиб кетиш мақсадида яна Тожикистонга қайтиб, шу ерда таржимонлик билан машғул бўлган. Уни ўша жойда қамокқа олишиб, отиб ташлаганлиги ҳақида узуқ-юлуқ миш-мишларни эшитганмиз, холос.

Иброҳимхўжа эшон дадамизнинг ўғиллари, яъни менинг турмуш ўртоғим Абдураззоқхўжа ниҳоятда билимга ташна бўлиб, Амир Темур ва темурийлар даври ҳаёти билан қизиқар, тарихимизни чуқур ўрганишга интиларди. Дадаси Иброҳимхўжани «Халқ душмани» деб қоралашгани қалбида

асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 276-278-б.

чукур изтироб ва алам уйғотди. Хаттоки уни бирор-бир жойга ишга қабул қилмадилар.

Хонадонимизга олимлар тез-тез ташриф буюришиб турганлар. Жумладан адабиётшунослардан Суюма Ғаниева, Ўтиборхон Иброҳимовалар Жаҳон Отин Увайсий ҳақида янги маълумотлар олгани келган эдилар. Оила аъзоларимиздан Абдуллахон Абдурахмонов ўқимишли инсон бўлган. Марғилон тарихини яхши билган. Шунинг учун ўзбек романчилигининг отаси машҳур ёзувчи Абдулла Қодирий ўзининг тарихий асарлари учун маълумотлар тўплагани Марғилонга келганида, Иброҳимхўжа ва Абдуллахон ака билан бир неча бор учрашиб суҳбатлашган. Шоир Чўлпон ҳам Абдуллахон ака билан кадрдон бўлиб, уйларида кўп бора меҳмонда бўлар экан. Шоир ўзининг «Карам» шеърини шу хонадонда ёзган»¹⁸¹.

Муҳтарам ўқувчи, биз марғилонлик Иброҳимхўжа ва шохимардонлик Исмоилхўжалар ҳаётларидан айрим лавҳаларни келтирар эканмиз, беихтиёр 30-йилларнинг қатағонлик сиёсатининг қурбони бўлган минглаб ватандошларимизнинг аянчли тақдирлари ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни лозим топдик. Чунки, касб-хунари турли бўлишидан қатъий назар улар «халқ душмани» деган айблов остида қатағонга учрадилар. Шу ўринда, хўш, улар кимга, қандай душман эдилар, деган савол туғилади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «душман» сўзига қуйидагича изоҳлар келтирилган:

1. Душман. Дунёқараши, манфатлари, ғоялари бир-бирига қарама-қарши бўлган зид, ғоявий душман.

2. Душман. Урушда ўзаро жанг қилувчи бир-бирига қарши уруш эълон қилган томонлардан ҳар бири.

¹⁸¹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри Узумзор маҳалласида яшовчи Матлубахон Абдуллаевдан (1925 йилда туғилган) ёзиб олинди.

3. Душман. Кишига ва умуман бирор нарсага зарар келтирувчи кимса.

Демак киши бошқа бир кишига душман бўлиши учун унинг ғоясига қарши туриб, унинг қонини тўкиш учун жанг қилиши керак. Аммо...

Биз шу ўринда ўша пайтдаги машъум воқеаларни шоҳиди бўлган ҳамюртларимизнинг хотираларидан айримларини келтирмоқчимиз. Қатағонлик нафақат зиёли инсонларни, балки оддий деҳқонларнинг ҳам ҳаётига зомин бўлганлигини тошкентлик Асадулло Беркам келтирган яна бир мисолда кўришимиз мумкин:

«Дунёда бизнинг халқимизчалик беадад жабру ситам кўрган бир халқ бўлмаса керак. Шуниси ачинарлики, бу жабру жафоларнинг ўткир тиғи аксар ҳолда халқимизнинг зиёли, ақли расо ўғил-қизларига қаратилди. Лекин шу билан бирга қатағон жафоси ҳатто энг олис шаҳар-у қишлоқларни, оддий меҳнаткашларни ҳам четлаб ўтмади. У қанча аравакаш-у ошпаз, сувчи-ю, чўпону-чўлиқнинг ҳам ёстиғини қуритди.

Бизнинг Баландчақир – дунёдаги энг овлоқ қишлоқ эди. Гадой топмас мана шу қишлоққа ҳам истибдоднинг қақшатқич ҳамласи етиб борган.

Холиқберди деган боғбон янги боғлар яратиб, ундан ҳар йили 700 кило майиз етиштиргани, Абдуқодир деган ҳамқишлоғимиз, байроғимизнинг ранги қонга ўхшаркан дегани учун отувга ҳукм қилинганди. Абдуқодирнинг ўсмир ёшдаги ўғли Райимқул эса 25 йилга Сибирга сургун қилинган».

Айтишларича 1937 йили 70 ёшга яқинлашиб қолган, хасталикка дучор бўлган шоир Сўфизодани касалхонада ётган жойидан қамоқхонага олиб кетаётганларида:

*Ҳақлик дегани енгар, енгилмас,
Ҳақиқат эгилар, аммоки синмас. –*

деган экан. Мана бугун биз ўша эгилиб синмаган ҳақиқат тўғрисида сўзлаш имкониятига эга бўлдик. Бу ҳақиқат шундан иборатки, собиқ советлар салтанатида қўлланилган мудҳиш қатағонлик сиёсати туфайли Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжа сингари минглаб бегуноҳ ҳамюртларимиз бошига мислсиз оғир кулфатлар ёғдирилди. Натижада бир неча ўн йиллар давомида уларнинг номи фақатгина «халқ душманлари» рўйхатидан ўрин олиб келди. Ота-онаси ва фарзандларини адолат тантана қилиб камокдаги яқинларини озод бўлиши тўғрисидаги умидлари саробга айланди. Зеро, «халқ душманлари»га узоқ вақтга қадар шафқат қилинмади. Натижада умрлари тиканли симлар остида, Сибирнинг чидаб бўлмас изгиринларида ўз ниҳоясига етиб, кафансиз кўмилдилар. Бу борада таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаевнинг қизи Вилоят Хўжаевнинг хотираларини ёдга олишнинг ўзи кифоя:

«XIX асрнинг 60-йилларида Ўрта Осиёни Чор Россияси заб этгач, чоризм ва зулмга қарши бош кўтарганларни Сибирга сургун қилиш даҳшати билан қўрқитишарди. Буни қарангки, шўролар даврида ўрта осийлик ва қозогистонлик қанчадан-қанча мард ўғлонлар Сибирнинг абадий музликдан иборат ерларида қолиб кетдилар.

Сибирь... Номи ўчсин бу даҳшатли дўзахнинг! Агар бу дунёда ҳам дўзах бор бўлса, бу, шак-шубҳасиз, Сибирдадир. Шунинг учун «Сибирь» сўзининг ўзи инсон қалбини ларзага солиб келган. Тўғри, Сибирни Сибирь сурғунда бўлганларгина билади...

Сибирь – бу курорт эмас, у минглаб ҳақ ва ноҳақ жиноятчиларнинг машъум маскани. Ўтмишда кимки Сибирь жаҳаннамига сургун қилинган бўлса, қайтиб ватанига келмаган. У ердан омон қайтганлар эса ўзларини иккинчи маротаба дунёга келгандай ҳис қилганлар.

Сургунда маҳбуслар ётоқхонаси – батракларнинг ифлослигидан, совуқлигидан, бериладиган овқатнинг сифатсизлигидан жабрдийдалар турли-туман касалликларга чалинар ва оламдан тез кўз юмишарди. Жабрдийда маҳбуслар учун бу бу цинга касали касаллиги эди. Бу касаллик билан оғриган беморнинг тишлари «С» витаминининг етишмаслиги (пиёз, саримсоқ пиёзнинг истеъмол қилинмаслиги)дан тутдек тўкилиб кетарди. Шахсан мен Сибир сурғунидан ўз тиши билан ўз тиши билан қайтиб келган одамни учратмаганман. Сибирнинг 40-50 даражали совуғига, қорли бўронига чидаш осон эмас. Сибирь, айниқса, иссиқ иқлимли Ўрта Осиёлик маҳбуслар учун зоят хатарли ва хавфли гўша ҳисобланарди. Қиш кунлари Совуқдан шамдек қотиб ўлиш ҳеч гап эмасди.

У ерда огиз очии у ёқда турсин, изгиришли совуқда имо-ишора билан зўрга гапирилари. Сибирнинг кўз очирмас изгирин бўронидан жон сақлаш учун баъзан ўрмонда гулхан ёқиб, қўл-оёғимиз ва танимизни иситар эдик. Лекин ўтда исиниб, яна совуққа рўбарў бўлган кишилар ҳалок бўлиб кетган. Бир сўз билан айтганда, Сибир сурғунининг даҳшатли исканжасидан қутулиб, бу ёруғ дунёни эркин одамлардек ҳис этиш топилмас жаннатдир.

Мен ҳақиқат ва адолат тантанасига ишонаман. Мен оптимистларча яшадим. Лекин мен ва меҳрибон онамга ўхшаган минглаб айбсиз жабрдийдалар қалбида Сибирь Сибирлигича муҳрланиб қолаверади. Қалбимнинг аламли бир парчаси Сибирь ерларида қолган. У ерда менинг дилбандим, меҳрибон онамнинг совуқдан қотиб қолган мурда ҳайкали қолган. Сибирь менинг учун Худо қаргаган, лаънатланган айбсиз жабрдийдалар маскани ҳисобланади»¹⁸².

¹⁸² Хўжаева В. Ота-онам ҳақидаги хотираларим // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 212-214-б.

Вилоят Хўжаеванинг хотираларини ўқиган ёки тинглаган ҳар қандай киши ҳамюртларимизнинг аянчли қисматларини кўз олдига келтирар эканлар, беихтиёр ўзларини худди нафас етмаётгандек ҳис қиладилар. Юракларида эса қандайдир оғриқни сеза бошлайдилар. Чунки, миллатимизнинг энг сара ва энг улуғ ўғил-қизларини шу тарзда ҳаётдан видолашганликларидан огоҳ бўлар эканмиз, мустабид совет ҳукуматига бўлган нафратимиз янада ошиб боради. Шу ўринда Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлини ҳам умри қандай ниҳоясига етганлигини ҳам англай бошлаймиз. Бу инкор қилиб бўлмас аччиқ ҳақиқат. Аммо уни сира тан олгимиз келмайди. Қатағон қурбонлари билан боғлиқ рўйхатларни кўздан кечиришда давом этамиз. Афсуски, бундай узундан-узок рўйхатларнинг охири кўринмаётганлигини кўриб, даҳшатга тушамиз. Наҳотки, йиллар давомида дунёга ўзини «инсонпарвар озод мамлакат» эканлигини баралла жар солиб келган тузум шу қадар ваҳший ва шу қадар қонхўр бўлса?!

Рўйхатларда номи учрамаган сари балки деган шубҳа-гумонлар остида Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлини қатағонликнинг даҳшатли тегирмонидан нимадир сабаб бўлиб қутулиб қолганлигига умид қилгимиз келади. Қани энди шундай бўлса...

Қатағонлик даврига доир архив ҳужжатларига назар солар эканмиз Марғилон шаҳри ва унга яқин ҳудудлардан юзлаб кишиларнинг тақдири нақадар аянчли бўлганлигини шоҳиди бўламиз. Уларнинг қанчаси отилган, яна қанчаси олис юртларда оғир меҳнатлар, доимий хўрланишлар бу ҳам етмагандек очлик азобидан ўлимга дучор этилиб, кафансиз кўмилганлар. Бу ҳақда ёзишга ҳам тинглашга ҳам инсоннинг сабр-бардоши етмайди. Фақат моҳир ва тажрибали ёзувчиларигина бунинг уддасиддан чиқа олади.

Шу сабабдан севимли ёзувчимиз Тоҳир Маликнинг катағонлик даврига оид мақолаларидан айрим лавҳаларни келтиришни лозим кўрдик.

«1938 - мелодий, ўктабр ойининг тўртинчиси, куз кунларининг бири, қуёш аллақачон ботган, аммо тевааракдан шом азони эшитилмайди. Шаҳар марказидаги бу донгдор бино атрофида масжид йўқ. Нариди маҳаллалардаги омон қолган масжидларда қўрқибгина, титрабгина чиққан азон чақириги тўрт-беш хонадон деворидан аранг ошиб ўтишига қурбиди етди. Донгдор бинода гуноҳлари нима эканини билолмай ҳайрон ётган маҳбуслар шом кирганини кичкина дарчадан тушиб турувчи нурнинг йўқолганидан биладилар. Озодликдан нишона бўлиб туюлувчи бу нурни ҳар тонг умид билан кутиб, тушқин ва эзгу кайфиятда узатадилар. Дарчадаги нур йўқолгач, кечалик овқат киритилади. Улар ўлимга маҳкум эканликларини сезишади. Очликдан ўлиб қолмаслик учун, «қонуний» йўл билан отиб ўлдиришлари учун овқат ейдилар. Сўнг... бу бинода жонланиш бошланади. Аммо кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хаҳолаб кулишлари бу иморатни кўкка кўтаргудек эмас. Бундаги товушлар ўзгача, бундаги таъвишлар бошқадир.

Бунда терговни кўпроқ тунда қиладилар. Кундузи одам овлаш билан машгул бўладиларми ёхуд тухмат ва изғо тошларини тўплашдан бўшамайдиларми – бу ёлғиз Яратганга маълум – ҳар холда терговга асосан кечаси чақиринишади.

– Кадири, на выход!

Айни чоқда бошқа эшиклар ҳам очилади:

– Сулейманов — Чулпан, на выход!

– Фитрат...

Гофил бандалар... Бу сўнги чақирик терговга эмаслигини қайдан билишсин? Улар «терговчи уни

сўраса, бундай дейман...» деган хаёл билан қўлларини орқага қилган муте бир холда юриб чиқадилар. Улар билмайдиларки сўроқлари кеча якунига етган. Бу тун отиладилар. Эртага, тонг отгач эса... хукм ёзилади.

Уларнинг киндик қонлари турли жойларга, турли вақтда томган. Тугилган кунлари хужжат учун аниқ ҳам эмас... Фалон мучал, ўрик гуллаганда ёки хандалак пишигида тугилган... Аммо... ўлим топган кунлари аниқ – 4 ўктябр... аммо 5 ўктябр деб расмийлаштирилади... Юрак қонлари бир жойга тўкилади.

Буни билмайдилар, нима учун ховлига олиб чиқишгани ҳам улар учун номаълум. Дарича тугул бирон тирқиши ҳам бўлмаган усти ёниқ автомобилга чиқиб, ёнма—ён ўтиришади. Қоронгида бир — бирларини танимайдилар. Сўзлашиш мумкин эмас. Чурқ эта олмайдилар.

Автомобил қабиҳ манзилга етмоқни истамагандек ихраб — сихраб секин юради. Текис йўл тугаб, ўнқир — чўнқирлик бошланади. Автомобил ҳар силтанганида, чуқурга тушиб — чиққанида мувозанатни йўқотадилар.

Ниҳоят, тўхтадилар. Эшик очилиб, қоронгу ерга туташиб кетган юлдузли осмоннинг бир парчаси кўринади. Уларни жарлик ёқаси сари бошладилар. Шунда улар бир — бирларини танидилар. Шунда бу ерга нима учун келтирилганларини англадилар. Осмондаги кемтик Ой ёругида кўзлар кўзларга тикилиб сўзлашади:

– Киши агар юз, агар минг яшаса ҳам охири ўлмак керак. Эслайсизми, «Бобурнома»да шоир:

«Агар сад сол мони автар яке рўз,
Бибояд рафт аз ин коҳи дилафрўз...»

– деган эди. Яъниким, агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш

керак бўлур. Биз учун бу қасрдан кетмоқ вақти етубдур.

– Бу қасрдан кетишимдан мен афсусда эмасман. Армойим шуки, бундан бизни ўз дўстларимиз қувдилар. Аҳил-иноқ яшай олмадик. Биз-ку кетамиз, миллатнинг аҳволи не бўлур? Кун келурмики, миллат иттифоқда яшаса? Кун келурмики, қоронгулик чекинса, офтоб чиқса...

– «Тилинган тилларга қон югургуси,

Бўшанган инларга жонлар киргуси.

Тиканли боқчалар чечак кўргуси,

Ҳақ йўли, албатта бир ўтилгуси...»

– Гаплашилмасин!

Ҳар эҳтимолга қариши айтилган буйруқ эди бу. Ҳозир кўз кўзга тушиб, юрак юрак билан сўзлашмоқда эди. Юраклар сўзлашувини ҳеч ким ман этолмас. Уларнинг жисмлари банди. Рухлари эса озодликда. Ҳозир ўқлар узилади. Бедор юраклар уришдан тўхтайдди. Агар юрак жисм ҳаёт эканида фақат қон ҳайдаш билан банд бўлган бўлса, жон чиқиши билан у ҳам ўлар. Агар юрак эл гамида, инсонлар гамида яшаган бўлса, бир ўқ тегишли нима экан, қийма — қийма қилиниб зарралари олам аро сочилиб юборилса ҳам ўлмайди, яшайверади. Милтиқларини ўқлаганлар билишмайди бунди. Уларга буйруқ берилса бас — тепки босилади... ўқ ҳавода ўтли из қолдириб бориб бедор юракка санчилади. Улар «махкумлар ўлди», деб изларига қайтадилар. Буларнинг қўлларига кишиан уриб берган дўстлари ҳам «улар ўлди» деб, ўйларлар. Уларнинг номларини ўчира бошларлар. Бирга тушган суратларини йиртарлар. Кўпчилик бўлиб тушган суратларда уларнинг кўзларига игна тикиб тешарлар... Булар милтиқ тепкисини босувчи, буйруқ бажарувчи аскарлар эмас. Улар ўзларини доно фаҳмлайдилар. «Алвасти кўприк» деб аталувчи жар ёқасида милтиқ тепкиси босилувини

кутаётганларнинг юраклари тоабод тирик қолишини ҳам биладилар. Била туриб ўзларини фаҳламаганга оладилар. Йўқ, улар бу юракларнинг ҳам жисмга қўшилиб тупроқ остида чиришини истайдилар. Шукрки, фақат истайдилар, холос. Юракка кишан уриб беролмайдилар. Юракни чирита олмайдилар...

Жар ёқасида турган маҳкумлар нималарни ўйлашди? Кўзларидан дарё — дарё ёши оқизиб қолган оилалариними? Ёки бу дунёдан алақачон кўз юмиб кетган ота-оналари, биродарлариними? Балки Самарқанд Дарбозадаги шийпонда қурган суҳбатларини эслашар?

– Асрнинг ўн еттисида онадан қайта хур бўлиб тугилдик, деб адашибми эдик?

– Бизки адашдик, фуқаро не қилар?

– «Ҳалокат бўлишин билмай қулочни катта отдим – қу...»

... Милтиқ тепкиси босилгунига қадар бир неча нафас вақт бор...

– Мен «дўст»ларимизга ачинаман. Вақти келиб бизнинг ҳақ эканимиз ойдин бўлганида, бу дунёда қандай бош кўтариб юрар эканлар? Билки, Худо уларни тирик қолдириб, узоқ умр бериб жазолагандир?

– Қиёматда юзма – юз бўлганимизда нима дейишар экан?

– Гаплашилмасин?

Буйруққа ҳожат ҳам йўқ эди. Тепкилар босилди, ўлим ўқлари отилди. Сўзлашмоқ қиёматга қолди.

Уларга ҳеч ким аза очмади. Жаноза ҳам ўқилмади. Уларнинг ўлимидан беҳабар эдилар. Ҳатто «дўст»лар ҳам беҳабар эдилар. Шунча қилган хизматлари эвазига қувониш бахтидан бебаҳра қолдилар.

Орадан йиллар ўтиб эса... билдилар. Аммо энди кеч эди. Қувонишига асос йўқ. Улар халқ дуимани эмас чин халқпарвар эканликлари маълум бўлди. «Дўстлар»ни биров айбламади. Ўзларидан ўтгани ўзларига-ю, Оллоҳга маълум Тошкентнинг

эски шаҳар қисмида, Самарқанд дарбоза деб аталмиш ерда 37 – уй бор. Эътибор берилса, уйларнинг тартиб рақамига кўра бу хонадон ўттиз еттинчи эмас. Дарбоза қошидаги «37» рақами 1937 йилдан, аниқроғи йил адоғи – 31 декабрдан дарак бериб туради. Айнан шу куни ёзувчининг оиласи бағридан юлиб олганлар. Уларнинг мақсади адибни фақат оила бағридан эмас, халқ қалбидан юлиб олиш эди. Улар бунга жисман эришдилар, холос. Рухга, халқ қалбига таъсир ўтказишга ожиз эдилар.

Одатда одам вафот этгач, уни ювиб, кафанлаб, тобутга солиб, елкада кўтариб сўнги манзил – қабрга элтадилар. Абдулла Қодирий ва у табарруқ зотнинг биродарларига бу эҳтиром насиб этмади. Уларга бунданда улугроқ саодат берилди – улар халқ қалбига мангуға кўчдилар. Адабиёт ўткинчилик қонуниятларидан холидир. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди»¹⁸³.

Сўзимиз аввалида севимли ёзувчимиз Тоҳир Маликнинг қатағонлик тўғрисидаги, жумладан Абдулла Қодирий билан боғлиқ хотираларини бежиз ёдга олмадик. Чунки биз сўз юритмоқчи бўлган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли бевосита қатағонлик даврининг қурбони бўлиши билан бирга айнан ҳаёт тарзи ҳам худди Абдулла Қодирийга ўхшаш. Қолаверса, бу икки ижодкор ҳам ҳаётлик чоғларида бир-бирлари билан учрашиб, ҳамфикр бўлганликлари эҳтимолдан холи эмас. Чунки Абдулла Қодирийнинг бўлғуси асарлари учун Марғилонга келган вақти Иброҳимхўжа хонадонида меҳмон бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар атайин тўқиб чиқарилмаган ҳам. Шу ўринда марғилонлик ижодкор Наби Юсуфийнинг хотираларига эътибор берайлик:

¹⁸³ Тоҳир Малик. Ибрат мактаби // Адабиёт – бадиият адабиёт. Хотиралар, бадиалар, мақолалар / Нашрга тайёрловчи: Хондамир Қодирий. – Т.: «Янги аср авлоди», 2004.95-96-б.

«1935 йил эди. Марғилон шаҳар комсомол комитетида бўлим бошлиғи бўлиб ишлар ва ўқитувчилик қилар эдим. Ёз кунларининг бирида мени Марғилон шаҳар партия комитетининг котиби Саъдиев ўз кабинетига чақирди. Кабинетга кирсам, Саъдиев қорадан келган бир киши билан сўзлашиб ўтирарди. Кўришдим. Саъдиев менга деди:

– «Ўтган кунлар»ни ўқиганмисан?

– Ўқиганман.

– Ким ёзган?

– Абдулла Қодирий.

– У кишини кўрганмисан?

– Йўқ.

– Кўрмаган бўлсанг, – деди кулиб Саъдиев ва Абдулла акага ишора қилди, – мана таниш...

Мен ўнғайсизландим, Абдулла ака билан қайтадан кўришдик. Саъдиев менга буюрди:

– Бу киши Марғилонга янги ёзмоқчи бўлган романлари учун материал йиққани келганлар. Кетгунларича бирга ҳамроҳ бўласан, истаган жойларига олиб борасан...

Бозор ўртасида Шамсиддин Ҳожи деганнинг ташқари болохонасида ёлғиз ўзим яшардим. Абдулла акани хужрага бошлаб келдим.

Абдулла ака Марғилонда Абдуллахон Абдурахмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашдилар. Хотирамда, бир гал мен Абдулла акани Юсуфжон қизиқнинг уйига бошлаб бордим. Унда бир оз ўтиришгач, учовлашиб марҳума шоира Увайсий (Увайса ёки Жаҳон отин) нинг уйига бордик. Абдулла ака шоиранинг яшаган уйлари, баъзи қолдиқ асарлари, қариндошлари билан танишдилар, сўзлашдилар. Айтишларича, Увайсий гўзал аёл бўлган, Нодирабегим билан саройда бирга турган, Нодирага шеърятда устозлик қилган экан...

Бирор ҳафтадан кейин Асакага ўтиб, тўғри райком котибининг ҳузурига кирдик. Абдулла ака унга ўз ташриф муддаоларини айтиб, тарихни дуруст биладиган кексалар билан учрашиш орзусида эканлигини айтдилар. У бизни извошга ўтказиб, Чўнтак қишлоғига йўллади.

Эртасига каёқдандир Асака домла¹⁸⁴ исмли бир кекса киши келиб, Абдулла акага ҳамсуҳбат бўлди. Домланинг нима иш билан шуғулланишини билмасдим, аммо ўзи кўп тарих билувчи, аллома табиат, шоирнамо киши экан. У Абдулла ака билан уч кун бирга бўлди; Умархон, Маъдалихон шеърларидан ёд билар экан, Абдулла ака ёзиб олдилар. Домла у кишига яна қандайдир бир баёз китоб ҳам кўрсатди.

Кейин Абдулла ака Андижонга ўтиб кетдилар»¹⁸⁵.

Наби Юсуфийнинг «Абдулла ака Марғилонда Абдуллахон Абдурахмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашдилар», деган жумласида номи зикр қилинган Абдулла Абдурахмонов Иброҳимхўжанинг қайиноғаси бўлиб, у ҳар доим тарих борасидаги саволларига Иброҳимхўжадан жавоб топар эди. Афсуски, Наби Юсуфий яшаган даврда Иброҳимхўжа номини тилга олишнинг имкони бўлмаганлигидан, ўз хотираларида фақат Иброҳимхўжанинг қайиноғаси Абдулла Абдурахмоновнинг номи қайд этилган кўринади. Бундай фикрга келишимизга яна бир сабаб, Наби Юсуфий мақоласида ёзувчи Жалол Машрабий номи ҳам тилга олинмаган. Ҳолбуки, Жалол Машрабий ўз даврининг кўзга кўринган ижодкорларидан

¹⁸⁴ Асака домла – бизнингча бу киши 1937 йилда отувга ҳукм этилган машҳур уламо Мулла Муҳаммаджон Асака домла бўлса керак.

¹⁸⁵ Наби Юсуфий. Ёз кунларнинг бирида. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1986.105-б.

бири бўлиб, Абдулла Қодирий билан аввалдан ижодий мулоқотда бўлган эди. Бу ҳақда шоир Ғайратийнинг хотираларига эътибор берайлик:

«1931-1932 йиллар бўлса керак, ёз оғи эди.. Ёзувчилар союзи бизларни Ўзбекистоннинг турли шаҳар қишлоқларига ижодий командировкага йўллади. Мен бу сафарда иттифоқо Абдулла акам билан ҳамроҳ бўлиб қолдим. Икковимиз Қўқонга бориб меҳмонхонага қўндик... Абдулла акам билан Қўқонда бир неча кун бўлгач, Марғилонга ўтдик. Унда Ҳожиолим Қобилов, Жалол Машрабий сингари «Муштум» журналининг мухбирлари билан учрашдик, уйларида меҳмон бўлдик Абдулла акам Ҳожиолим Қобиловдан бирмунча маълумотлар ёзиб олдилар ва у орқали кўпгина одамлар билан учрашдилар»¹⁸⁶.

Шу ўринда Абдулла Қодирийнинг Марғилонга келиши билан боғлиқ айрим маълумотлар юзасидан баъзи бир фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтсак. Фарғона вилояти педагогларининг «Устоз» газетасининг 2011 йилнинг сентябр ва октябрдаги № 32, № 34-сонларида чоп этилган филология фанлари номзоди, доцент Муҳаммадҷон Мадғозиевнинг Жамол Жаҳоний хотираси асосида тайёрланган «Қодирий Марғилонда ёхуд Марғилонда ёхуд Кумушбибини излаб» номли мақоласи чоп этилди. Мазкур мақолада, Абдулла Қодирий Марғилонга 1923 ва 1935 йилларда келган чоғи Жамол Жаҳоний ҳамроҳлигида Марғилоннинг тарихий жойларини кўздан кечирганлиги ҳикоя қилинади:

«Гарчи Абдулла Қодирийни биринчи марта 1920 йилда Туркистон ўлкаси тил-имло қурултойида Акмал Иқромов, Авлоний, Ғози Олим Садриддин Айний, Айшуралӣ Зоҳирӣ, Элбек, Фитрат, мажид Қодирий билан анжуман хайъатида кўрган бўлсам ҳам адиб, билан илк учрашувимиз

¹⁸⁶ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1986. 198-199-б.

1923 йилда Марғилонда юз берди... Мана шу қисқа муддат ичида адибнинг одмилиги, чуқур инсоний самимиятини пайқадим. Айрим кишиларда бўладиган кибр ҳаво, калондимоғлик каби хислатлар унга мутлақо бегона экан. Айниқса у кишининг кексалар билан суҳбатлашишни бир кўрсангиз эди... Ётиш олдида Абдулла ака: «Бир тарихий асар ёзиш тараддудини кўряпман. Бу нарса тарихий ўтган кунларни эслатади. Айрим қизиқ воқеаларни дадам сўзлаб берган. Ундаги воқеаларни салмоқли қисми Марғилонда ўтганидек, қаҳрамонларнинг бир мунчаси ҳам марғилонликлардан бўлади. Кузатишларим, сўраб-суриштиришларимни боиси ҳам шунда» деди.

Эртасига Абдулла ака «Марғилоннинг ўн икки даврозасини биладиганларни топса бўлармикан», деб қолди. Суҳбатимизда иштирок этаётган дадам Саиджон Саидхўжаев ўн иккитадан бештасини – Қўқон, Шаҳрихон, Надирмат, Тошлоқ, Эшонгузар дарвозасини айтиб бериш билан бирга кўпинча Ўрда Таги чойхаонасида юрадиган Мадумар Қовоқ деган бир тарз одам билан сўзлашишни тавсия этди. Бир куни белига ҳар хил қовоқлар осиб юрувчи бу девонани адиб икки соатлар чамаси гапга солди. Назаримда «Ўтган кунлар» даги Қовоқ Девона образининг ҳаётий тимсоли ҳам мана шу Мадумар Қовоқ бўлиб, унга мазкур образни яратишда асос бўлиб хизмат қилган кўринади.

Аниқ эслайман: бир куни кечки овқатдан сўнг Қодирий «Жамолхон, Марғилонда Мирзакарим Қутидор деган киши бўлган экан, шу одам яшаган уйни бир кўрсак яхши бўларди-да», деди. Мен адиб сўраган уйни Марғилон поайфзал растаси бурчагида эканлигини билардим. Шунинг учун тонг отар-отмас Абдулла ака билан ўша жойга етиб келиб, Мирзакарим Қутидор яшаган жойни кўрсатдим-да,

1916 йилда Марғилоннинг бутун расталари, бозорлари билан қуйиб кетганлигини айтиб бердим...

Абдулла Қодирий Марғилонда уч кун турди. Мен у кишига тез-тез келиб туришини тайинлаганимда:

– Янаги сафар шафтоли пишиғида келаман, шафтолихўрликка ўзингиз бош-қош бўласиз, – деб ҳазиллашиб жўнаб кетди...

– Абдулла Қодирий билан кейинги учрашувимиз орадан кўп йиллардан сўнг – адибнинг охириги асари «Обид кетмон» босилиб чиққан 1935 йилда юз берди, деб – сўзида давом этди Жамолхон ота...

Мен бу вақтда ипак комбинати қошида ўзимиз ташкил этган ФЗУда ишлар эдим. Танаффус чоғида муаллимлар ўзаро сўзлашиб ўтирган эдик, эшик тақиллагандек бўлди. Юрагим ниманидир сезгандек, чиқиб қарасам, эғнида Қарши беқасамидан румча тўн кийиб, оқ кўйлакка галстук таққан, бошига ўзига ниҳоятда ярашган бахмал дўппи – Абдулла Қодирий турибди! Кучоқлашб кўришгач, адибни муаллимларга таништирдим, Омон –эсонликдан Абдулла ака:

– Сизга айтмабмидим шафтоли сайлига махсус келаман, деб, Жамолхон. Агар Марғилонга ўн икки йил келолмаганимни ҳисобга олмасангиз, Жулкун акангиз берган у ваъда увода эмаслигига ишонган бўлсангиз керак, – дейишлари билан ўқитувчилар хонасидан «гурр» кулги кўтарилди. Бу орада Абдулла ака менга бир қоғоз узатди. Очиб қарасам «Блокнот»дан йиртиб олинган вараққа қуйидаги сўзлар ёзилган экан: «Ўртоқ Жамол Жаҳоний! Ёзувчи Абдулла Қодирийга тегишли ёрдам кўратишингизни сўрайман. Салом билан: (Имзо) Бойхонбоев». Хатни ўқир эканман, Абдулла ака нега Марғилон шаҳар партия комитетининг секретарига хат ёздириб олишдек расмиятчилик бор экан, деган андиша

мени ўйлантриб кўйди Буни кейинчалик Абдулла аканинг ўзи пайқаб қолдими, батафсил гапириб берди. Маълум бўлишича, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи ўртоқ Акмал Икромов ёзувчини Марғилонга кетаётганлигини эшитиб, Бойхонбоевдан, адибнинг ижодий ишига ёрдам беришини топширган экан. Ўша куни Абдулла акани уйга таклиф қилдим»¹⁸⁷.

Биз мазкур мақолани келтиришимиздан мақсад шуки, 1935 йилда Абдулла Қодирийнинг Марғилонга келган вақтида Жамол Жаҳоний хотираларида нима учундир буюк ёзувчини Наби Юсуфий ва Абдулла Абдурахмонов билан учрашганлиги тилга олинмайди. Бизнингча, бу масалада Абдулла Қодирийнинг тўнғич фарзанди Ҳабибула Қодирийнинг «Баъзи изоҳ ва қайдлар» номли мақоласида баён этган мулоҳазаларининг ўзи етарли. Чунки адиб фарзанди Абдулла Қодирийнинг Марғилонга келиши ва бу ердаги фаолияти билан айрим хотиралар табаррук отахонларнинг сўзи эмас, ёзиб олувчиларнинг «илҳом»идир деб ёзган эди¹⁸⁸.

Шу ўринда савол туғилади нима учун Абдуллажон Абдурахмонов Абдулла Қодирий билан боғлиқ хотираларни ёзиб қолдирмаган? Ваҳоланки Набижон Юсуфий таъкидлаб ўтганидек, Абдулла Қодирий Марғилонда Абдулла Абдурахмонов билан учрашган эдику?!.

¹⁸⁷ Мадғозиев М. Жамол «Қодирий Марғилонда ёхуд Марғилонда ёхуд Кумушбидини излаб»... «Устоз» газетасининг 2011 йилнинг сентябр ва октябр ойларида чоп этилган № 32, № 34-сонлари.

¹⁸⁸ Бу ҳақда қаранг Қодирий Ҳ. Баъзи изоҳ ва қайдлар // Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. – Т.: «Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1986. 155-160-б.

Маълумотларга кўра, Абдуллахон нафақат тарих, шеърят балки мусавирлик борасида ҳам истеъдод соҳиби бўлган. Айнан мана шу истеъдоди туфайли у қатағон этилганлиги тўғрисида тахминлар мавжуд. Айтишларича, уни Чўлпон ва Абдулла Қодирий суратларини чизганликда айблаб қатағон қилинган¹⁸⁹.

Эҳтимол узоқ йиллар давомида қатағонлик сиёсати туфайли 17 йил маҳбусликда умр кечирган Абдулла Абдурахмонов учун Абдулла Қодирий билан бўлган нутилмас суҳбатлар «айтмаслик шарти» билан бир умрга дилда муҳрланганиб қолгандир. Ахир одамлар Қодирий номини эслашдан чўчиб яшаётган таҳликали замонда ўзининг Абдулла Қодирий тўғрисидаги самимий хотираларини Абдулла Абдурахмонов бошқалардан яширишга мажбур бўлгандир. Бу борада таниқли олим Умарали Норматовнинг куйидаги хотиралари фикримизга яққол далил бўлади деб ўйлаймиз:

«1952 йилнинг кеч кузи. Ҳозирги Амир Темури хибони ёнгинасида жойлашган САГУ (бугунги Миллий Университет) биносининг иккинчи қаватидаги катта ўқув залида «Адабиётшуносликка кириш» фанидан маъруза ўқилмоқда. Икки ярим ойлик пахта терими ҳашаридан қайтган, маърузаларни соғиниб қолган биз – филология факультетининг биринчи курс талабалари – 64 та жон бир тан бўлиб бутун вужудимиз қулоққа айланиб доцент Зикриё Мирҳожиев сўзларини тинглаб ўтирибмиз. Шу пайт бирдан бино қасир-қусур, деразалар шакир-шукур бўлиб залда қий-чув кўтарилди. Мирҳожиевнинг қизиқ одати бўларди. Маъруза ўқиётганимизда доимо юриб, аудиториянинг у бошидан бу бошига бетиним кезиб

¹⁸⁹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри Мустақиллик кўчасида яшовчи Муҳаббатхон (Нурияхон) Ҳақимовадан (1939 йилда туғилган) ёзиб олинди.

юрарди. Ана шу тўс-тўполон онларида ҳам домла одатини тарк этмай шитоб билан юришда давом этди. Шунда қизлар « Домла ер кимирляпти, зилзила бўляпти!» деб уввос солдилар. Домла эса парво қилмай юриб туриб: «Окўси, нима қилибди, ер бўлгандан кейин кимирлайди-да!» дедилар. Аудиторияда бирдан гуррос кулги кўтарилди ва шу орада ер силкиниши ҳам тинди.

Орадан бир ҳафта ўтиб яна «Адабиётшуносликка кириш» дарси, домланинг ўша-ўша шитоб билан юриб туриб маъруза ўқишлари... Бу гал дарс ўзгача тарзда тугади Орамизда Самарқанднинг қайсидир туманидан келган Саримсоков деган ниҳоятда кўп ўқиган, китоб жинниси бўларди. Исми хотирамдан кўтарилибди. Яқинда курсдошим Шерали Турдиевдан суриштираман, у ҳам исмини эслолмади. Ҳар бир дарсда у албатта домлаларга қандайдир савол беради, кўпинча қалтис саволи билан манаман деган профессорларни ҳам доводиратиб қўярди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Дарс охирида: «Жулқунбой деган ёзувчи ўтган экан, унинг «Ўткан кунлар» номли романи бор экан. Шу ҳақда маълумот берсангиз» деб қолса бўладими! Шунда нима бўлди денг? Ҳамиша, ҳатто таҳликали зилзила пайтида ҳам бетиним юриб турадиган Мирҳожиев домламангиз такка тўхтаб, савол берган талабага анграйиб-бўзариб қарадилар. Бир неча дақиқалик сукутдан сўнг домла: «Окўси, комсомолмисан?» деб сўрадилар. Тасдиқ жавобини олгач: «Комсомол совет студенти давлат университети аудиториясида бунақа саволни бермайди, коммунист совет доценти бунақа провакацион саволга жавоб қайтармайди» деди қатъий қилиб. Ўқув залида ўтирган талабаларнинг дами ичига тушиб кетди.

Эртаси куни қалтис савол берган курсдошимиз дарсда кўринмади. Тўрт йил дараксиз кетди. 1956 йил баҳор кунларининг бирида у Чорсудаги ётоқхонамизга эгнида фуфайка, оёғида кирза этик афтодаҳол ҳолда кириб келди.

Нима кор-ҳол бўлганини биз ҳам сўрамадик, у ҳам айтмади. Орада қандайдир ҳадик, қўрқув ҳукм суларди, гап гапга қовушмади. Буни сизди шекилли хушламаган меҳмонимиз «Сафардан қишлоққа қайтишда сизларни бир кўриб ўтай дедим» дея тезгина хайрлашиб йўлга отланди. Ўтган тўрт йил давомида «Ўткан кунлар», «Жулқунбой» сўзларини тилга олиш тугул, ҳатто бу номларни эслашга ҳам қўрқардик. Гарчи тасодифий учрашувда бу номлар тилга олинмаган бўлса-да, бирданига улар хаёлимизни чулғаб олди. Бу пайтга келиб «халқ душманлари» саналмиш адиблар, жумладан, Қодирийга муносабат қисман ўзгара бошлаган, лекин барибир юртда қўрқув салтанати кезиб юрарди»¹⁹⁰.

Дарҳақиқат ўша таҳликали замонларда Абдулла Қодирий билан боғлиқ қўрқув ва ҳадиклар бора-бора уни таниган ва билган инсонларни маълум вақтларгача соқов каби юришга мажбур этган. Севимли шоиримиз Муҳаммад Юсуф айтганидек:

Ўлган-кетди,
Ҳеч ким қайтмайди.
Нега?
Бу ҳам муаммо.
Тарих соқов кампир,
Дардин айтмайди,
Айтолмас,
Унутиб ҳам бўлмас, аммо.

Фикримизга қўшимча қилиб журналист Ўктам Эшонбобоевнинг қуйидаги маълумотларини келтириб ўтамыз:

«Машрабий яшаган Қозиён ва Қўрхона маҳаллаларидан ўнлаб ўқитувчилар, янгилик тарафдори

¹⁹⁰ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Т.: «Ozbekiston», 2010. 200-201-б

бўлган жадидлар, мударрисларнинг пешонасига ноҳақ «халқ душмани», аксилинқилобчи тамгалари урилди, сургунларда хор-зор кетдилар. Ўзбек романчилигининг отаси Абдулла Қодирий ёзилажак машхур асари «Ўтган кунлар» учун материаллар тўплагани Марғилонга келганида устознинг қўшниси, ҳамроҳ ва ҳамфикр бўлган шоир Наби Юсуфий не-не жабру жафоларни тортмади.

Маҳалладоши, география ўқитувчиси Абдуллахон Абдурахмонов «учлик» нинг захрини тотди. Жадидлик харакатининг раҳнамоларидан бири Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон худди шу хонадонда ўзининг «Карам» шеърини ёзганди. Девордармён кўшни маърифатпарвар Иброҳим эшон Мамашоҳхўжа ўғли Кудингар маҳалласида «Аҳмадия» дея номланган янги усул мактабини очишда бош-қош эди. У турмада ному-нишонсиз кетди. «Девон»дан иборат шеърлар тўплами қолди.

Марғилоннинг Жаҳр масжид маҳалласида яшаган уламо ва шоир Яҳёхон махсум Музаффар ўғлининг тақдири янада аянчли бўлган. Бухородаги Мир Араб мадрасасини тамомлаганидан сўнг, у Қозиён масжидида имом хатиблик қилган. 1938 йилда мустабид тузум томонидан ҳибсга олинган. Ўш шаҳридаги турмалардан бирида отиб ўлдирилган. Унинг Фарғона ва Марғилон тарихига оид «Фарғона саболари» китоби йўқотилган. Жалол Машрабий 1937 йил «учлик» томонидан «аксиинқилобий ташкилотчи» деб айбланиб, 10 йил қамок жазосига ҳукм қилинди.

Таржимаи ҳол билан танишишда давом этамиз.

- 1937 йилдан 1947 йилгача Архангелск областида қамокда сақландим. 1947 йилдан 1949 йилгача «Марғилон ҳақиқати» босмаҳонасида хўжалик мудири бўлдим.

...Шу сатрларга етганда кўз олдим қоронғулашди. Ички бир тугён ила фарёд чекдим. Жалол Машрабий шу йили яна

ҳибсга олингани кўрсатилганди. У 1949 йилдан 1955 йилга қадар Сибирнинг Красноярск шаҳридаги турмада азоб-укубат тортди»¹⁹¹.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг қайиноғаси Абдуллахон Абдурахмонов ҳам узоқ йиллар «учлик» нинг захрини тортиб, қамоқхоналарда сарсон-саргонлик ва азоб-укубатларни бошидан кечиришга мажбур бўлган. Изланишлар давомида Абдуллахон Абдурахмоновнинг маҳбуслик кезлари яқинларига ёзган мактублари ва шеърий номаларини аниқлашга муяссар бўлдик. Қуйида уларнинг айримларидан намуналар келтириб ўтмоқчимиз:

Боди сабо борсанг дегил,
Муфинахонларга салом.
Оминахон, Отикахон, Жўрахонларга салом.
Мастурага айтгил дуо,
Юлдузларга ҳам минг-минг сано.
Нафисага ҳам бу адо,
Ул Отахонларга салом.
Борму Хусанхоним омон,
Матлубаси дурми эсон.
Дўнг пешонаси бўлса ҳам,
Мақсудахонларга салом.
Усмон биза ёзма на деб,
Ен ёзаберайму ҳадеб.
Икки Латиф бирла Ҳабиб,
Ҳожар, Ҳачонларга салом.
Яхшимидур Ўктам қизим,
Маҳмудни кўрсайди кўзим.
Саидаю Абдиғофурим,
Яна Бажоларга¹⁹² салом.

¹⁹¹ Ўктам Эшонбобо., Мутал Қодир. Сизни йўқлар замон келди. – Ф.: «Фарғона», 2007. 27-28 б.

Бизни Ҳасан борму омон,
Матлубаси дурму эсон.
Дўнги пешона бўлса ҳам,
Жажудахонларга¹⁹³ салом
Эркин юрарму эркалаб,
Нодирни доим еталаб.
Жаҳбарни орқасидан қувлаб,
Умияхонларга салом.
Истар кўнгил доим нажот,
Кўрсам Нажотимни ҳаёт,
Кўрсун умр етсин мурод
Аҳмадчахонларга салом
Камолига етсин Жалол,
Сўзида тўтидан нишон мисол,
Осим эшонларга салом.

Абдуллахон Абдурахмоновнинг сургун чоғида ёзган бундай шеърий номаларидан ташқари уни онасининг ўлимига бағишлаб битган марсияси ҳам мавжуд бўлиб, 1940 йилда онасининг вафотидан хабар топган Абдуллахон Абдурахмонов юракдаги дарду аламини шеърий мисраларда изҳор этган эди.

Халқимизда “ота кетса катта хона бузилар, она кетса-оила” деган мақол бор. Зеро, оиланинг ҳам сариштаси, ҳам фариштаси онадир. Она бир ёққа кетди дегунча ҳар қандай оилада ҳам хотиржамлик йўқолади. Шундай экан онанинг вафоти фарзандлари учун қандай мусибат эканлиги изоҳ талаб қилмайди. Онасидан айрилиб қолган инсоннинг марсиясида онанинг беозор нигоҳларини, унинг суюмли табассумини майин сўзларини, қолаверса кулишларини, шўх эркалашларини кўмсаш тажассум топган. Уларда

¹⁹² Бажо – Сабохонни эркалатиб айтилган исми.

¹⁹³ Жажу – Мавжудахонни эркалатиб айтилган исми.

онанинг меҳрибон сиймоси, фарзандлар учун фидойи қалби улуғланади. Абдуллахон Абдурахмоновнинг ҳам онасига бағишлаб ёзган марсиясида ҳам айнан ўша дил сўзларини кўриш мумкин (Марсия илова илова қилинади).

Жалол Машрабий ва Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли, Абдуллахон Абдурахмоновларнинг қатағонлик даврида чеккан азоб-укубатлари тўғрисида сўз юритиш баробарида ўша даврида қатағонлик қиличига дучор бўлган Марғилоннинг бошқа фарзандлари тўғрисида ҳам айрим маълумотларни келтириб, улар номини хотиралаб ўтмоқчимиз. Бу аввало бизнинг марҳумлар олдидаги одамийлик бурчимиздир. Зеро, донишмандлар айтганидек, «Одамнинг одамлигини кўрсатувчи ягона бисот хотирадир».

Рахимов Фаттоҳ — ўзбек, 1912 йили туғилган, Марғилон шаҳридан, махсус коллегия томонидан бандитчиликда айбланиб, қамалган, маҳбуслик рақами 122453. Маҳбус бўла туриб Жалолов ва Фаттоҳ Хўжаев билан биргаликда маҳбусларни талаш билан шуғулланганликда айбланган. 1937 йилнинг 10 августидан отувга ҳукм қилинган¹⁹⁴.

Саримсоқов Мулла Саййид Аҳмад — 41 ёшда, Марғилон шаҳридан, ўзбек, диний ишлар хизматчиси-имом, хунарманд. Аксилинқилобий, исёнчи гуруҳнинг раҳбарларидан бири сифатида совет ҳокимиятини қуролли ағдариш учун ходимлар тайёрлаш ва Ўзбекистонда «Мусулмон» давлати тузиш бўйича ходимлар тайёрлашда айбланган. Аксилинқилобий гуруҳга Муҳамедов ва бошқаларни тортган. Ниёзботир қишлоғидаги масжидда, Содиқов, Шаҳобиддиновларнинг ва ўзининг уйларида

¹⁹⁴ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб – Т. «Шарк», 2007. 34-б.

Ўтказилган яширин йиғилишларда қатнашган. 1937 йилнинг 20 августида отувга ҳукм қилинган ¹⁹⁵.

Паршиев Абдуллажон — 1882 йили туғилган, Марғилон шаҳридан собиқ кулоқ, ҳибсга олингунга қадар колхоз аъзоси. Аксилнқилобий гуруҳнинг йиғинларида тарғибот олиб борганликда, кишлоқ фаолларига қарши террорчилик кайфиятини билдирганликда, интервенция вақтида у совет ҳокимиятига қарши кураш олиб боришини айтганликда айбланган. 1937 йилнинг 29 сентябрида отувга ҳукм қилинган.

Тошбоев Ҳалил Қори — 1897 йили туғилган, Марғилон райони Жарқишлоқ қишлоғидан, кулоққа тортилган, ҳибсга олингунга қадар диний маросимлар хизматчиси. Аксилнқилобий гуруҳ йиғинларида қатнашиб, унда ўзининг совет ҳокимиятига қарши нафратларини билдирганликда, совет ҳокимиятининг яқин орада кулашини ташвиқот қилганликда, аҳоли орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда айбланган. 1937 йилнинг 29 сентябрида отувга ҳукм қилинган ¹⁹⁶.

Холбўтаев Собир – 1870 йили туғилган, Марғилон шаҳридан, диний маросимлар хизматчиси, эшон. 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 13 июлдан ҳисобланган. Аҳоли орасида аксилнқилобий, мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, очарчилик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда айбланган ¹⁹⁷.

Ёдгоров Умарали — 1898 йил туғилган, Фарғона вилояти Марғилон шаҳридан, собиқ кулоқ, савдогар,

¹⁹⁵ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб – Т. «Шарқ», 2007. 37-б.

¹⁹⁶ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб – Т. «Шарқ», 2007. 154-155-б.

¹⁹⁷ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб – Т. «Шарқ», 2007. 236-б.

босмачилик гуруҳида пулемётчи бўлган, 3 марта қамалган, аксилинқилобий фаолияти учун колхоздан чиқарилган, ҳибсга олинган пайтда ип йигириш фабрикасида ишчи. Ишчилар орасида колхозчиларга қарши тарғибот олиб борганликда, Афғонистондаги ишчилар ҳаётини мақтаганликда, Сталин Конституциясини танқид қилиб, Сталин тўғрисида ҳақорат сўзларни айтганликда айбланган. 1938 йилнинг 14 феввалида бўлиб ўтган йиғилишнинг 78-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган¹⁹⁸.

Ботиров Умархон – 1882 йил туғилган. Марғилон шахридан, собиқ кулоқ, муқаддам фаол босмачи, 1933 йили аксиинқилобий фаолияти учун 5 йилга судланган, ҳибсга олинган пайтда колхозчи. Аксиинқилобий кулоқлар гуруҳи аъзоси, бир неча бор исёнчилик ва ҳукуматга қарши курашиш масалалари кўрилган нолегал йиғинларда бўлганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 16 февралдаги йиғилишининг 83-сонли баённомасига асосан отувга ҳукм қилинган¹⁹⁹.

Охунов Иброҳимжон – Марғилон шахридан, собиқ йирик бой, ўтмишда жинойий гуруҳ раҳбари бўлган, 5 йилга қамалган, ҳибсга олинган пайтда аниқ машғулоти йўқ. Аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлганликда, аҳоли орасида ер ислохотига қарши чиққанликда, Совет давлатида бўладиган очарчилик тўғрисида тарғибот олиб борганликда айбланган. 1938 йилнинг 14 феввалида бўлиб

¹⁹⁸ Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб – Т. «Шарк», 2009. 220-б.

¹⁹⁹ Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб – Т. «Шарк», 2009. 249-б.

ўтган йиғилишнинг 78-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган²⁰⁰.

Тиллахонтўраев Аъзамхон тўра — 1875 йил туғилган, Тошлоқ тумани Қирғил Нодирмат қишлоғидан, ўзбек, 1930 йили кулоққа тортилган, собиқ амир амалдори, ҳибсга олинган пайтда аниқ машғулоти бўлмаган. 1930 йили кулоқлаштирилгандан сўнг ноқонуний равишда Ғарбий Хитойга қочган, Қашғар шаҳрида 1932 йили япон жосуси Султонғози Маматхонбеков томонидан жосусликка ёлланиб, унга Фарғона водийси ҳақида маълумотлар берган, 1934 йили Марғилонга келиб, япон жосуси Азиз охун билан боғланиб, жосуслик қилишда давом этган, шу билан бирга доимий равишда антисовет мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган. 1938 йил 22 сентябрдаги «учлик»нинг 00606-сонли махсус буйруғи асосида ўтказилган йиғилишининг 14-баённомасига кўра 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнат тузатув лагери камоғига ҳукм қилинган²⁰¹.

Шамсиев Мўйдинжон — 1899 йил туғилган, Марғилон шаҳридан, ўзбек, партиясиз, ҳибсга олинган пайтда Марғилондаги меҳмонхонада бўёкчи. 1933 йили йўлбошчи Юсуф охун ёрдами билан махсус тўлов эвазига ноқонуний равишда Син-Цзянга муҳожир сифатида чиқиб кетган, 1934 йили ноқонуний равишда собиқ Иттифокка қайтган, Қашғарда яшаб туриб, ўзбек муҳожироти Сотволди Анасиддинов билан антисовет тухмат руҳидаги, Хитойдаги ҳаёт ҳақида Совет ҳукуматига қарши фикрлар билдирганликда айбланган.

1938 йил 22 сентябрдаги «учлик»нинг 00606-сонли махсус буйруғи асосида ўтказилган йиғилишининг 14-

²⁰⁰ Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб – Т. «Шарқ», 2009. 221-б.

²⁰¹ Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб – Т. «Шарқ», 2009. 379-б.

баённомасига кўра 8 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнат тузатув лагери камоғига ҳукм қилинган²⁰².

Султонов Тўракул – 1899 йили Марғилон тумани Болтакўл қишлоғида туғилган, ўзбек, ишчи оиласидан, партиясиз, саводсиз, машғулоти аниқ эмас. 1936 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1937 йил 26 сентябрда ҳибсга олинган. 1937 йил 15 ноябрда совет жазо органларини дискредитация қилишга қаратилган аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, лагерь раҳбариятига қарши террорчилик актини тарғибот қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилган²⁰³.

Мавлонқулов Қобилжон – 1868 йили Фарғона вилояти Эски Марғилонда туғилган, маълумоти бошланғич. Камоққа олингунга қадар Олмаота шаҳрида яшаган. ОГПУнинг Қозоғистондаги доимий вакиллиги 1930 йил 30 апрелда камоққа олган. ОГПУнинг Қозоғистондаги доимий вакиллиги учлиги 1930 йил 10 июлда РСФСР Жиноят Кодексининг 58-10-моддаси бўйича 5 йил муддат билан концлагерда камоқ жазосини ўташга ҳукм қилган. Қозоғистон ССР прокуратураси 1989 йил 31 мартда реабилитация қилган.

Муҳаммадаминов Хусан қори – 1907 йили Марғилон шаҳрида туғилган. Йирик бойнинг ўғли. Ўзи савдогар, собиқ босмачи. Чайқовчилик қилгани учун қамалган. 1925 йилдан буён фойдали меҳнат билан шуғулланмаган. Саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларни олиб сотиш билан шуғулланган. 1937 йилнинг 1 декабридан 10

²⁰² Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб – Т. «Шарк», 2009. 380-б.

²⁰³ Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. – Т. «Шарк», 2009. 281-б.

йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²⁰⁴.

Мирзаев Раҳмонали – 1891 йили туғилган. Кулоқ, савдогар, рухоний, собиқ босмачи. Мадабинбек кўрбошининг фаол маслакдошларидан. Совет ҳукуматига содиқ бўлган кишиларни ўлдириш билан машғул бўлган. Колхозчилар орасида Совет давлатининг олиб бораётган сиёсатига қарши тарғибот олиб бориш билан шуғулланган. 1937 йилнинг 3 декабридан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²⁰⁵.

Маҳмудов Дадахон – 1899 йили туғилган. Кулоқ, собиқ босмачи. Халқ душманлари билан яқин алоқада бўлган. Совет ҳукуматига содиқ бўлган кишиларни ўлдириш билан машғул бўлган. Совет ҳукумати тўғрисида иғволар тарқатишда ҳамда халқ душманларни мақташда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йилнинг 2 декабрида ижро этилган. Мол-мулки мусодара қилинган²⁰⁶.

Расулов Назирхон – 1897 йили туғилган. Йирик кулоқ. Аҳоли орасида Сталин конституцияга қарши ивғогарона ташвиқот олиб бориш билан шуғулланган. Ҳунармандларни артел аъзолигидан чиқишларини тарғиб этган. 1937 йилнинг 29 ноябридан 10 йил муддатга

²⁰⁴ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.210.

²⁰⁵ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.238.

²⁰⁶ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.239.

озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²⁰⁷.

Сайидов Мамадалихон – 1897 йили туғилган. Қулоққа тортилган. Аксилинқилобий фаолияти учун судланган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Совет ҳукуматига қарши ивғогарона ташвиқоти учун 1937 йилнинг 1 декабридан 8 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²⁰⁸.

Сўфиев Шаробуддин – 1885 йили туғилган. Қулоққа тортилган. Аксиинқилобий фаолияти учун судланган. «Шўрои Ислому» ташкилотининг аъзоси. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган. 1937 йилнинг 29 ноябридан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²⁰⁹.

Сўлаймонов Тўраҳон – 1871 йили туғилган. Марғилон райони Хўжа Мағиз қишлоғидан. 1929 йилда қулоққа тортилган. 1931 йили пахтага ўт қўйганлиги учун қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Колхозчилар орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда айбланган. 1937 йилнинг 2

²⁰⁷ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.238.

²⁰⁸ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.210.

²⁰⁹ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.238.

декабридан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²¹⁰.

Узақов Раззоқ – 1894 йили Марғилон шаҳрида туғилган. Қулоқ, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган. 1929 йилда Аксилинқилобий фаолияти учун 3 йил муддатга сургун қилинган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Колхозчилар орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда айбланган. 1937 йилнинг 2 декабридан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²¹¹.

Тошмухамедов Турдибой – 1862 йили Марғилон шаҳрида туғилган. Қулоқ, Ҳибсга олинган вақтда савдогарлик билан шуғулланган. Колхозчилар орасида, колхозга қарши тарғибот олиб борганликда мағлубиятчилик руҳидаги ташвиқотлар қилганликда айбланган. 1937 йилнинг 3 декабридан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, меҳнатни тузатиш лагери қамоғига ҳукм қилинган²¹².

Муҳтарам ўқувчиларимизга шуни айтмоқчимизки, ушбу қатағонлар рўйхатини узундан-узоқ давом эттириш мумкин. Биз имкониятимизни ҳисобга олиб фақат айримларини номини келтирдик, холос. Ўйлаймизки, марғилонлик қатағон қурбонлари хотирасига бағишлаб келгусида алоҳида китоблар чоп этилажак.

²¹⁰ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.241.

²¹¹ Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.241.

²¹² Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1939 год, декабр. – Т.: «Шарк», 2008. С.240.

Айтишларича, Муҳаммадшоҳхўжа ҳаётлик вақтида тўнғич фарзанди Иброҳимхўжага заводлар бошқарувини топшироқчи бўлиб хузурига чорлаган вақт Иброҳимхўжа бу таклифга рози бўлмай отасидан «Укам Абдуллахонга шу ишни берсангиз» дея илтимос қилган экан. Бунинг сабаби у янги бир асар ёзиб, шу китобини ниҳоясига етказмоқчи бўлган. Афсуски биз Иброҳимхўжа қайси китобни назарда тутганлигини билолмадик.

Маълумки, қатағонлик туфайли буюк ижодкорларимиз халқимизга тақдим этмоқчи бўлган нодир асарлари дунё юзини кўрмай йўқ бўлиб кетди. Иброҳимхўжанинг ёзилган бир қанча шеърлари жумладан насрий қўлёзмалари худди Фитрат, Чўлпон, Усмон Носирларнинг янги асарлари сингари йўқолган. Акс ҳолда Иброҳимхўжанинг бой адабий мероси билан бугунги кун ўқувчилари ҳам яқиндан танишиш имкониятига эга бўлардилар. Бироқ энди буларнинг барчаси биз учун армон бўлиб қолди. Иброҳимхўжанинг сақланиб қолмаган адабий мероси тўғрисида афсус-надоматлар ила сўз юритар эканмиз қўқонлик маърифатпарвар, олим Ашурали Зоҳирийнинг (1885-1938) ҳам «Фарғона тарихи» номли ёзаётган асари ниҳоясига етмай йўқ бўлганлигини яна бир бор афсус билан таъкидлаб ўтмоқчимиз²¹³. Чунки машҳур бошқирд шарқшуноси Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890-1970) ўз хотираларида Ашурали Зоҳирийни Фарғона хонлари тарихига доир китоб ёзмақчи бўлганлигини эслатиб ўтади²¹⁴. Қолаверса, Абдулла Қодирийнинг «Амир Умархоннинг канизи» номли

²¹³ Фақтгина Худоёрхон тарихига доир мақоласи сақланиб қолган. Бу ҳақда қаранг: Ашурали Зоҳирий. Худоёрхон // Адабиёт парчалари. – Т.: «Ўзбекистон давлат нашриёти», 1926. Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи. КП № 1256. РҮ – 103.

²¹⁴ Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер: Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан: Хотиралар // Бошқирд тилидан Ш.Турдиев таржимаси. – Т.: «Адолат», 1997. 31-б.

асарини олайлик. Бу ҳақда адибнинг набираси Хондамир Қодирий шундай ёзади: «Таниқли олима Музайяна Алавия шундай деб эслагандилар: 1935 ёки 1936 йил эди. Бир куни Абдулла акани кизик ҳолатда кўрдим. Хонасижа узоқ ўтириб, китоблар орасидан чиқиб келди. Кўзлари йиғлагансумон, аммо руҳи баланд эди. Ҳайрон бўлиб қолганимни сезиб «Ўйлаб юрган романимни битирсам, китоб бўлиб чиқса, кўрқаманки, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»ни ҳеч ким ўқимай кўядими, дейман», - деди»²¹⁵.

Баъзан Иброҳимхўжа ҳам Исмоилхўжа ҳам оиласини олиб хорижга чиқиб кетганларида бошларига шунчалик мусибатлар ёғилмаган бўлармиди деган саволга жавоб изламоқчи бўламиз. Бироқ улар қандай бўлмасин фарзандларини муҳожирликдан кўра ўз юртида яшаб қолишларини истаганлиги кишини ҳайратда қолдиради. Назаримизда Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжалар бир кун келиб адолат қарор топиб яна она юртида дориломон кунлар келишига ишонганлар. Ана шундай адолат устивор мамлакатда авлодларини эмин-эркин ҳалол меҳнат қилиб эл-юрт ўртасида ҳурматга сазовор бўлишларига умид қилганлар. Буни қарангки, улар қилган орзулар фақат Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнггина рўёбга чиқиб, ҳақиқат қарор топди.

Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжа авлодлари айни шу ҳақиқатни келишини бир неча ўн йиллар давомида кутиб яшадилар. Улар ҳар қандай ҳолатда ҳам боболари тарихига тош отмадилар. Аксинча аждодларининг бадном этилган номларини бир кун албатта оқланишига бўлган ишончларини сира йўқотмадилар. Боболар тарихини, улар қолдирган меросни қуёшга ўхшатган авлодлар ундан юз

²¹⁵ Қодирий Х. Абадиётга қодир адабиёт // Адабиёт-бадиият абадиёт. Хотиралар, бадиалар, мақолалар / Нашрга тайёрловчи: Хондамир Қодирий. – Т.: «Янги аср авлоди», 2004. 3-4-б.

ўгирмай аксинча доимо пешвоз юрдилар. Натижада, элу юрт ўртасида юзлари ёруғ бўлиб, хурмат-эътиборга сазовор бўлдилар. Чунончи, Иброҳимхўжанинг набираси Аъзамхон Абдуллаев ота-боболарининг изидан бориб эл-юрт хизматини ўтамоқда. Серғайрат ва малакали муҳандис Марғилонда ўзига хос миллий ипакчилик мактабини яратди. Аъзамхон Абдуллаев раҳбарлик қилаётган «Ёдгорлик» муассасаси ҳозирда йирик ишлаб чиқариш корхонаси даражасига етди.

Исмоилхўжанинг набираларидан бири Пўлатхон Исмоилов узоқ йиллар савдо соҳасида ишлади. Фарзандларининг барчаси олий маълумотли. Халқ хўжалигининг турли тармоқларида самарали меҳнат қилмоқдалар. Улардан Сайёдхон Исмоилов автосервис раҳбари, Авазхон солиқ тизимида, Бахтиёрхон ва Икромхонлар тадбиркор, Акрамхон банк ходимидир.

Исмоилхўжанинг яна бир набираси Юлдузхон эса ҳозирда Андижонда яшайди, 7 нафар фарзанди бор. Катта ўғли Баҳодирхон ички ишлар ходими. Ўғли Ботирхон Парпиев Республикамизда раҳбарлик лавозимларида ишлаб юртимиз фаровонлиги йўлида меҳнат қилиб келмоқда. Қодирхон Андижон қасаба уюшмалари бирлашмаси раиси. Қобилжон тадбиркорлик билан шуғулланади. Қудратжон Республика Автосаноат Концернининг раиси вазифасида фаолият кўрсатган. Қизлари Муҳаббатхон ва Замирахонлар ибратли оилаларнинг меҳрибон бекаси сифатида турмуш кечирмоқдалар.

ИБРОҲИМХҶА ВА МАРҒИЛОН АДАБИЙ МУҲИТИ ТЎҒРИСИДА МУХТАСАР МАЪЛУМОТ

Марғилон асрлар давомида ижод аҳлига бой бўлиб, ўз истеъдодларини нодир асарлари орқали намоён эта олган кўплаб адибларни етиштириб берган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги Марғилон адабий муҳити худди Қўқон адабий муҳити сингари ўзбек адабиёти тарихи ва Ўзбекистон тарихига оид барча асарларда маълум даражада ўрин тутади. Таникли адабиётшунос олим, академик Азиз Қаюмов Қўқон адабий муҳити тўғрисида эътироф этганидек: *«Бу ҳол унинг ўзбек маданияти тарихидаги ўрни ва аҳамияти анча салмоқли бўлганини кўрсатади. Аммо ҳанузгача бу давр адабий ҳаёти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилмагани туфайли, унинг тўла ва муфассал характеристикаси берилмади, ўша даврда ижод қилган айрим шоирларнинг ижоди ва айрим бадий асарлар диққат марказидан четда қолиб келди. Ваҳоланки, бу давр адабиёти тўла ўрганишига сазовордир»*²¹⁶.

Дарҳақиқат худди Қўқон адабий муҳити каби Марғилон адабий ҳаётининг анчагина қисми ҳали ҳануз ўрганилмаган. Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги Марғилон адабий муҳити вакилларининг айримларининг ижоди ўрганилди ва шу асосда мақолалар, рисоалар ёзилди. Жумладан, адабиётшунос олим Муҳаммаджон Мадғозиевнинг шоир Хўжажон Рожий ижоди юзасидан олиб борган илмий

²¹⁶ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII – XIX асрлар). Тошкент., 1961. 18-б.

тадқиқотлари бунга мисол бўлади²¹⁷. Афсуски Марғилон адабий муҳитининг тадрижи такомилида ўзига хос ўрни бўлган ўнлаб ижодкорларнинг адабий мероси бир бутунлигигача тадқиқ ва тавсиф этилмаган. Буни айнан Хожа тахаллусли Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг ҳаёти мисолида кўриш мумкин.

Хожа. Маълумки, ўтмишда Хожа тахаллуси бир неча адиблар ижод қилган. Улар орасида XVI асрда яшаб ижод этган Подшохожа бинни Абдулваҳобхожа бўлиб, уста ҳикоянавис сифатида ўзбек адабиётида алоҳида ўрин эгаллайди²¹⁸. Подшохожа бинни Абдулваҳобхожа – Хожа Саййидлар хонадонига мансуб бўлиб, аҳли тақво олимлар жумласидан эканлиги ёзма манбаларда қайд этилган. Хоразм воҳасида XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган Саййид Аҳмадхўжа Фаруҳ ҳам Хожа тахаллусида шеърла битишида шу хонадон вакили эканлигига ишора қилган кўринади:

Назм гулзорида шаҳ мадҳин қилур дoston,

²¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Мадғозиев М. Рожий Марғилоний - XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг талантли вакили // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1972. №9.

²¹⁸ Бу ҳақда қаранг: Захидов В. О «Мифтоҳул-адл», Ученые записки ТашГПТ, вып. IV, филология, Ташкент, 1957; Зоҳидов В. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳақида // Ўзбек адабиёти тарихидан. – Т.: «Ўздавнашр», 1961; Пошшоҳўжа. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»дан. – Т.: «Ўздавнашр», 1962; Иброҳимов А. Хожа ҳаёти ва ижоди ҳақида баъзи бир маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 4-сон, 1965. Мирзааҳмедов М. Хожа. – Т.: «Фан», 1975; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб. Таржимон ҳамда сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. – Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1993; Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қаюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998.

Хожа таъби булбулин назм ичра гўё қилди гул²¹⁹.

Бизнингча, унинг бу фазилатларидан илҳомланган марғилонлик Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ҳам ўзи учун Хожа тахаллусини бежиз танламаган бўлса керак. Зеро,

Ҳозирги кунда Хожа тахаллуси билан ижод қилган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг икки дафтарга ёзилган форсча шеърлар тўплами²²⁰ ва бир баёзи ҳамда Лутфий ва Навоий ғазалларига битган мухаммаслари сақланиб қолган, холос.

Маълумки, XVIII аср иккинчи ярмидан XX асрнинг биринчи чорагига қадар Қўқон адабий муҳитида ижод қилган икки юздан зиёд ижодкорнинг аксарияти Алишер Навоийнинг жозибатор ғазалларидан таъсирланиб татабуълар қилган ва мухаммаслар боғлаган²²¹. Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли Хожанинг мухаммаслари ҳам бунга яққол мисол бўла олади.

Шу ўринда таъкид жоизки, Пўлатжон Қаюмовнинг «Газкираи Қайюмий» асарида Қўқон адабий муҳитига алоқадор бўлган 120 га яқин адиблар номи тилга олинган бўлиб, 30 дан ортиқ қўқонлик шоирларнинг зуллисонин (икки тилда ижод қилувчи эканлигини, яъни ҳам туркий, ҳам форсий тилларда ижод қилганликлари таъкидлаган. Қизиқарли жиҳати шундаки, Қўқон адабий муҳитига

²¹⁹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. - Т.: «Ўқитувчи», 1964. 165-б.

²²⁰ Иброҳимхўжа авлодларининг келтирган маълумотларга кўра дастлаб дафтарлар учта бўлиб, учинчиси ўтган асрнинг 80-йилларида йўқолган экан.

²²¹ Жўрабоев О. Қўқон шоирларининг Алишер Навоий ғазалларига мухаммаслари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. № 1. 9-б.

мансуб шоирларнинг ҳаммаси форс шеърятини яхши билган ва ўзлари ҳам шу тилда муваффақиятли ижод қилганлар²²². Чунончи Хожа тахаллуси билан ижод қилган марғилонлик Иброҳимхўжанинг ҳам аксарияти форс тилида шеърлар ёзганлиги адабиётшунослар ва шеърят ихлосмандлари учун ажойиб янгиликдир²²³. Айниқса унинг баёзини шу кунга қадар сақланиб қолинганлиги тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд бўлмаган эди.

Иброҳимхўжа томонидан тузилган баёз хусусида сўз юритишдан олдин адабиётшунос Отабек Жўрабоевнинг «Кўқонда тартиб этилган баёзлар» мақоласида баёзлар бораси келтирган фикр-мулоҳазалари билан танишиб чиқсак:

«Баёз» сўзи оклик маъносида, бўлиб, кўпгина, муаллифларнинг бир неча хил шеърӣ асарларини жам этган тўпламдир. Бир муаллиф асарлари йиғилган ёки бир хил жанрдаги шеърӣ асарлар жамланган баёзлар ҳам учрайди. Маълумки, баёзчилик анъанаси шарқда, хусусан, мусулмон оламида, VIII-IX асрларда араб адабиётида дастлабки кўринишларини олган эди. Мовароуннахр ва Хуросон худудлари китобат этилган баёзларнинг эса XV асрлардаги намуналари мавжуд. Баёз ва баёзчилик ҳақида, жумладан Кўқон баёзлари ҳақида айрим тадқиқотларда тўхталиб ўтилган.

Мазкур мақолада кўзда тутилган мақсад эса, Кўқонда тузилган баёзларнинг тавсифий мундарижаси ва манба сифатидаги аҳамиятига кўра талқинидир. Ўз

²²² Сулаймонов М. «Газкирай Қаюмиӣ» асарида кўқонлик зулнисонин шоирлар // «Кўқон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Кўқон, 2004. 177-178-б.

²²³ Бу ҳақда қаранг: Жабборова Н. Иброҳимхўжа баёзи // Ворис. 2011. 4-сон.

навбатида, мазкур баёзлар асосан котибларнинг дунёқараш ва рухий оламидан келиб чиқиб ёки қўлёзма буюртмачисининг истагига кўра тузилганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Масалан: Қўлёзмаларнинг аксар қисмини мазмун мундарижасига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Диний — тасаввуфий (орифона) мавзудаги асарлар салмоқли ўринда бўлган манбалар ;

2. Лирик ва ижтимоий (дунёвий) мавзудаги асарлар кўпчиликини ташкил қилган манбалар.

Мазкур таснифлаш нисбий бўлиб, ўтмишда котиблар бу ажримни кўзда тутмаганлар. Биз эса фақат икки йўналишдаги асарларнинг манбаларда да ёки кўплиги сонига қараб ажратдик, холос. Тадқиқот объекти сифатида танланган қўлёзма ёдгорликлар - «Қўқон баёзлари» ёки Қўқонда тузилган баёзлар қуйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир:

1. Қўқонда баёзчилик анъаналари XIX асрга келиб тўла шакланганлиги ва бошқа ҳудудларда яратилган бу тахлит манбалардан ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туриши;

2. Баёзлар, асосан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган, XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида кўчирилган манбалар эканлиги;

Қўлёзма баёзларнинг нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи дахлдор бўлган даврнинг маданий - маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аجدодларимиз рухий дунёси, адабий - эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлиги;

3. Мазкур қўлёзмаларда у ёки бу даражада айрим тарихий воқеа ёки шахс ҳақидаги бошқа жойда учраши маҳол бўлган ёзма қайдларнинг мавжудлиги;

4. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

5. Баёзларда, асосан, қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

6. Манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

7. Ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида

8. Қўлёзма баёзлар котибларининг асар ва матнга муносабати.

Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир. Уларни илмий жиҳатдан изчил ўрганиш яна кўплаб маълумот ва фактларни фанга тақдим этиши шубҳасиздир»²²⁴.

Иброҳимхўжа томонидан тартиб берилган баёз хусусида уни тадқиқ этган Тожимуҳаммад ҳожи Усмонов ва Тоҳиржон Алиевлар қуйидагича тавсифни келтирадилар:

«Ўзбек маданияти тарихида асрлар давомида шаклланган ҳаттотлик санъати XX асрнинг бошларигача мумтоз адабиётимизни нодир намуналарини, ўз даври адабий муҳитининг дурдона асарларини кенг китобхонларга, тарихчиларга етказишни асосий воситаси бўлиб келган. Диёримизда нашриёт-матбаа ишларининг оммалашуви билан қўл ёзма асарлар саҳифалар, деворий ёзувлар, баёз, девон, куллийётлар нодир ёдгорлиги ва ўтмиш адабий-илмий мерос хазинасига айланди. Бу хазина ҳаёт жилғаларидан ҳосил бўлган бир ҳикмат денгизидир. Ушбу

²²⁴ Жўрабоев О. Қўқонда тартиб этилган баёзлар // «Қўқон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 165-167-б.
204

денгиз баҳридаги жавоҳирларни халқ мулкига айлантириш, хозирги ва келажак авлод маънавий-маърифий камолати воситасига айлантириш жуда муҳимдир.

Ўтган аср бошларида хур фикрли зиёлилар бошига замона зайли билан тушган мусибатлар ҳаттотлик санъатини кўплаб нодир намуналарини сандиқларда узоқ қолиб кетишига сабаб бўлди.

Биз қуйида мумтоз адабиётимизни энг сара намуналарини – назмий дурдоналарини ўз ичига олган кўлёзма ҳақида маълумот бермоқчимиз.

Кўлёзма – баёз ўзбек мумтоз адабиётининг ғазал, мухаммас, рубоий, қитъа, фард, чистон, муаммо, қасида каби кенг тарқалган жанрлардаги шеърларни ўз ичига олган.

Кўлёзма муқоваланган. Муқова нақшинкор. Саҳифалар яхши сақланган. Битиқлар ҳаттотнинг ҳуснихат соҳиби эканлигини яққол намоён этади. Кўлёзма жилдини саҳифасида «Ушбу баёзни Иброҳимхўжа тузди» деган форсий жумла бор. Бу тўпламни биз «Иброҳимхўжа баёзи» деб атадик. Қуйида эса «Баёз» деб тилга оламиз.

Баёз 353 варақдан иборат. Ҳар бир варақ рақамланган. 120-варақдан бошлаб ҳар бир саҳифа тегишли равишда саҳифаланган. Ҳошия ўрни қолдирилган бўлса-да, ҳошияда алоҳида ёзувлар йўқ. Саҳифалар остида ҳаттотлик санъати таомилига кўра поғир битилган.

Ҳаттотлик санъатини пухта эгаллаган Иброҳимхўжа ўзбек мумтоз адабиёти, форс-тожик адабиётининг билимдони эканлиги сараланган шеърлардан, танланган муаллифлардан яққол сезилиб туради. Ҳаттот бу даражадаги баёзни жамлаш учун араб ва форс тилларини ҳам пухта билиши кераклиги ҳам шубҳасиз.

Иброҳимхўжа баёзни тайёрлашга иждокор, зуллинонайн шоир, мумтоз адабиёт анъаналарининг давомчиси сифатида ёндашган.

Баёз ҳазрат Алишер Навоийнинг:

Зиҳи азалда карам айлабон санга халлоқ,

Карим хилқат ичида макорим ахлоқ.

матлаали ғазали билан бошланган. Эътиборга лойик жиҳати шундаки, баёз ҳазрат Навоий ғазаллари билан бошланиб, Навоий ғазаллари билан яқунланган.

Ушбу нодир қўлзмада, бундан ташқари Ҳофиз, Жомий, Бедил, Амир, Вазир, Муҳйи, Муҳаййир, Муъин, Саййидо, Ғозий, Завқий, Муқимий, Фурқат, Азимхожа Эшон кабиларнинг турли жанрдаги асарлари жамланган. Шеърлар туркий ва форсийдадир. Айниқса, Муҳйи, Муҳаййир, Муъин, Азимхожа Эшонларнинг бизнинг давримизда эълон қилинмаган назмлари кўп. Жумладан, баёзнинг 636-637 бетларида зуллинонайн шоир Муҳаййирнинг «Ҳовли пули» ғазали келтирилган. Мазкур ғазал ижтимоий мавзуда битилган бўлиб, муаллиф ўз замонасининг солиқ тизимидаги салбий ҳолатларни фош этиши билан ўзи каби иждок аҳли руҳиятини кўтаришга ҳаракат қилган. Ғазал содда, равон тилда ёзилганлиги учун халқ орасида кенг тарқалиб, кўп ўқилганлиги сезилиб туради. Чунки Баёзнинг 638-бетида Ушбу ғазалнинг битилиши, ўша кундан об-ҳаво, хонадаги аҳвол баёни билан форсий тилда шарҳ берилган. Ғазалдаги қуйидаги мисралар диққатимизни тортади:

Урулди токи жаҳонга садойи ҳовли пули,

Маҳаллаларда эрур можаройи ҳовли пули.

Аминни калтаги билан флиска қамчисидин,

Нечани орқасидур яройи ҳовли пули.

*Агар яна беш- ўн йил бунинг каби олса,
Бўлур неча киши гадоийи ҳовли пули.*

*Бухоро, Балх ила Қобул диёрига қочмоқ,
Эрур агар назар этсам давоийи ҳовли пули.*

*Илоҳий манн каби мискин фақирларни қил,
Халоси музди гузар порҳойи ҳовли пули.*

Юқорида таъкидланганидек, маҳорат намоён этувчи, китобхонни қизиқтирувчи чистон, муаммо ва фард каби шеърлар; мушоира, савол-жавоб шаклидаги назмлар Баёз адабий қимматини янада оширган. Шоир Ҳозикнинг чистонлари, муаммолари шулар жумласидандир: «Умар» исмига ёзилган муаммога диққат қилинг:

*Отим чиқсун десанг қилгил иморат,
Иморат бузиб отни чиқоргил.*

Ушбу муаммони ҳал қилиш қўйидагича. Иморат сўзини араб ёзувида битиб, уни «бузиб», яъни о ва т ҳарфи «от»ни чиқарилса, сўзнинг қолган қисми Умар ўқилади.

Тарихий шахс сифатида замондош шоирлар асарларида номи учрайдиган Алимхожа Эшон ғазаллари ҳам бадий маҳорат мактаби давомчиси асарлари сифатида гавдаланади. Қўйидаги бадий санъат қўлланган мисраларга эътибор беринг:

*Ёрни мавзун қадди меҳри кўнгулдин кетмади,
Жон аро чеккан алифдек жонга то бўлди магар.*

Яъни, ёрнинг сарв қадди меҳри жонимга жой бўлгани каби кўнгилдан кетмади.

Байтдаги таъсирчанлик шундаки, араб ёзувида «жон» сўзи ёзилганда ўртадаги алиф ҳарфи тик-мавзун қадди-қоматнинг тимсолидир. Демак, мафтункор қомат «жон»нинг ўртасига жо бўлган.

Ғазал:

*Жабҳа бежон бирла қўйғоч ёрни даргоҳига,
Тинди кўнглинг эй Азим сандин ризо бўлди рамазар.*

мақтаси билан яқунланган. Сўнгги варақдаги бўш жойларда ҳаттотнинг баъзи эслатмалари ва форсий фардлари битилган. 353- варақ юқорисида «1890 годъ 1 апреля» деган русча ёзув шу қўлёзма сиёҳи билан битилган.

Қуйида Иброҳимхўжанинг ўз ижод маҳсуллари намунаси бўлган форсий байтни таржимаси билан келтирамыз.

Фард:

*Аз онки дар мактаб сабоқ бунёд микардам,
Алиф мигуфтаму номи худоро йод микардам.*

*Ўшал кунки, мактаб сабоқ бунёд этдим сабоқ мен,
Алиф дердим Аллоҳ номин ёд этим мен.*

Эзгу тилаклар, чиройли дуолар билан яқунлаган «Иброҳимхўжа баёзи» юзасидан муфассал илмий тадқиқот ўтказилса, мумтоз адабиётимизнинг нодир маънавий дурдоналари мухлислар қалби мулкига айланади».

Иброҳимхўжанинг адабий мероси тўғрисида сўз юритар эканмиз охири XX аср бошларида Марғилон шаҳрида яшаб ижод қилган ўнлаб ижодкорлар номини бирма-бир санаб ўтиш мумкин бўлади. Бироқ бу мавзу алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Шу сабабдан имкониятимизни ҳисобга олган ҳолда фақат баъзи бир сўз санъаткорларининг ижоди тўғрисида мухтасар маълумот билан келтириш билан чекланиб қолмоқчимиз. Бу борада

қўқонлик маърифатпарвар муаллим, адабиётшунос ва ўлкашунос олим Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг (1885-1964) фикрлари диққатга сазовордир. Чунки унинг «Газкираи Қаюмий» асарида 15 нафар марғилонлик ижодкор номи тилга олинган²²⁵. Шундай бўлсада, «Газкираи Қаюмий»да марғилонлик ижодкорларнинг фаолияти тўғрисида баъзи бир ноаниқликлар мавжуд бўлган. Бироқ бугунга келиб мазкур ноаниқликларга тўлдиришлар киритишнинг имконияти топилганлигини таъкидлаб ўтиш керак бўлади. Хусусан Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасида «Газкираи Қаюмий»да зикр қилинган марғилонлик ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодига доир кўплаб қизиқарли маълумотлар келтирилган бўлиб, бу муаллифнинг кўп йиллар давомида олиб борган самарали тадқиқотларининг натижасидир. Муаллиф ўз асарида XX аср бошларидаги Марғилон адабий муҳити хусусида ўз юритар экан марғилонлик адиблар ижодида шоира Нодирабегим адабий меросининг таъсири тўғрисида қуйидаги фикрни келтиради: «Ушбу ўринда бир нарсани айтиш ўринлики, Марғилон алломаларининг ҳар бири мумтоз адабиётдан ҳам атрофлича хабардор бўлган буюк шахслар бўлишган. Уларнинг ҳар бири ўз иқтидорлари доирасида назм майдонида қалам сурганлар. Марғилонлик қайси бир алломанинг ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганмайлик, албатта мерослари орасида кўплаб ижод намуналарини учратамиз. Жумладан юқорида келтирилган маълумотлардан ҳам бу нарса маълум бўлди. Маълумки,

²²⁵ Солижонов Й., Қаюмов А. Марғилон – шоирлар шахри // «Марғилон шахри ўтмиши, бугуни ва эртаси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2007. 116-б.

Қўқон адабий муҳитида ижод қилган шоирлар орасида шоира Нодиранинг ўрни катта. Унинг иллоҳий ишқ билан йўғрилган умрбоқий ғазаллари ҳозирги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаган. Изланишларимиз жараёнида биз марғилонлик кўплаб алломаларнинг унинг асарларига мурожаат этганларини ҳатто баъзи ғазалларига мухаммаслар боғлаганига гувоҳ бўлдик. Айниқса, унинг «Мақсад на эди жаҳона келдинг», дея бошланадиган ғазали ўша даврда қалам тебратган бирорта шоир назаридан четда қолмаган. Уларнинг ҳар бири мазкур ғазалга тахмис қилганлар. Шу жумладан, Хонақойи Ҳазрат Домла ҳам ғазалга мухаммас боғлаганлар ва ҳатто шогирдларини ҳам бунга таклиф қилганлар. Ўша даврдаги Марғилоннинг буюк алломалари Хўжажон қози домла Рожий, Мир Ҳайдар домла Толийлар қаторида ҳазрат Домла шогирдларидан Муҳаммад Мусо Бекий, Мулла Зокиржон Охунд Моний, Мулла Умаржон Охунд Ғурбатий, Мулла Нуруддин қорипочча, Мулла Абдулазиз Ғолиб Марғиноний, Мулла Охунжон қорипочча Водилийлар ҳам бу анъанага мувофиқ ҳолда мухаммас боғлаганлар. Бу нарса бир томондан асарнинг юқори савияда битилгани, унда олға сурилган мазмунлар ўта изчиллигидан бўлса, иккинчи томондан улар назарида Нодира шахсиятини нечоғли юқори эканидан эди»²²⁶.

«Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари»да «Тазкираи Қаюмий»да номлари зикр қилинмаган яна ўндан ортик марғилонлик шоирлари номи тўғрисида сўз юритилади. Шундай экан «Иброҳимхўжа ва Марғилон адабий муҳити» деб номланган мазкур боб ўттизга яқин марғилонлик ижодкорлар тўғрисидаги мухтасар маълумотларни ўз ичига олади.

²²⁶ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Шу сабабдан «Тазкираи Қаюмий»даги маълумотлар билан бирга Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асаридаги маълумотларни қисқартирган ҳолда келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Файзий. Ушбу тахалулус билан ижод қилган марғилонлик шоир тўғрисидаги дастлабки маълумотлар «Тазкираи Қаюмий»да келтирилган бўлиб, у ҳақда жумладан дейилади:

«Бу шоир Марғилон шаҳаридан бўлуб, 19 асрнинг бошларинда Хўқандда нашъу намо этмиш шоирлар жумласига киради. Мавлоно Равнаҳ билан этган мушоираси бор эканлигини Набири – Мулло Солеҳжон махдум Мирзойи Хўқандийга дегандур. Лекин биз кўрмадик. Шу жумладан Солеҳжон Махдум Увайсийнинг устози ва муаллими бўлуб Умархон саройига шоир Нақибнинг хотунининг воситаси ила келиб Нодиранинг қабулига мазҳар бўлмуш, эканининг ҳам Махдумдан эшитган эдик. Баъзилар Абулқосим оталиқ билан шоир Файзий бирга ўқуған шерик эди. Оталиқнинг укаси Марғилонда муҳтасиб бўлуб турган эди деб ҳам Увайсий шоир Файзийнинг қизидур деган кучсиз шойиғлар аҳли фазллар суҳбатида бўлуб эди. Лекин бирор тазкирада кўрилмайди. Шоирнинг номи Мулла Мирза Ниёздур. Бу киши тўғрисида Мавлоно Фазлий тубандагича кўрсатудур.

*Дигар Файзийи Марғиноний бувад
Ғазалхон у нур маоний бувад.
Зи икромии султон шуда сарафроз,
Бувад номи маишур Мирзо Ниёз...²²⁷.*

²²⁷ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қаюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 247-248-б.

Ўтган асримизнинг биринчи давригача бўлган давр ичида Марғилонда яшаган уламоларнинг зубдаси, кўзга кўринган йирик вакилларида бири, улуғ олим, буюк аллома, фазилатли шайх Фозилжон махдум Марғиноний бўладилар. Пароканда замонасининг ноодил тазйиқлари зулмидан бир ерда муқим тура олмай бутун умр мусофирликда умр ўтказган бу мўътабар алломанинг илмий салоҳияти ва ҳаёт фаолияти бугунги кишилар учун ғоятда ибратлидир. Марғилонлик буюк алломалардан бири Абдуллажон махдум Марғиноний у зот таърифида шундай деган эдилар: «Фозилжон махдум Марғинонийнинг илми тошни ёргудек кучли эди. Бирор масалага хужжат келтиришда ҳеч ким у киши каби бўлган эмас».

Кўлёзма маълумотларда «Фарди замон» - «Замон ягонаси», «Аъзами муфассирин» - «Муфассирларнинг улуғи», «Ифтихори Марғинон», - «Марғиноннинг фахри», «Афқаҳ умам» – «Умнатнинг афзали», «Зубдаи олий насаб» – «Олий насаблиларнинг улуғи» каби сифатлар билан таърифлаганлар. Аллома маълумотларга кўра 1878 йилда Марғилоннинг Сирли масжид маҳалласида зиёли хонадонда туғилганлар²²⁸. Оталари Сулаймон хўжа эшон ўз даврининг маърифатли кишиларидан бири бўлиб, ўша даврда Катта ийдгоҳ²²⁹ масжидида имом хатиб эдилар.

Бу ҳақда Махдум поччанинг ўзлари шундай ёзадилар:

Отимдур Фозил ибн Сулаймон,

²²⁸ Р.Файзуллаев. «Фозилжон махдум Марғиноний манокиблари» рисоласи материаллари. Марғилон 1999 . 2-б.

²²⁹ Ҳозирги Марғилон шаҳар 10 –мактабнинг ўрнида жойлашган.

*Юрурман дарбадар бир марди орий.*²³⁰

Сулаймон хўжа эшон ҳақларида Абдуллажон махдум почта шундай эслаган эдилар: «Агар Сулаймон хўжа Эшон кўчага чиқяптилар дейилса, маҳалланинг қанча одами бўлса ҳаммалари қўл қовуштириб туришар эди. Боболари Маҳди хўжа эшон бўлиб, бу зот ҳам замонасининг мўътабар кишиси бўлган».

Маълумотларга кўра Фозилжон махдум бошланғич таълимни шу ерда Намозгоҳ мадрасасида олганлар. Маърифатли хонадонда тарбия топган махдум почта тез фурсатда кўп илмларни ўзлаштириб оладилар. Бу ерда мадраса бош мударриси - мушфиқ отанинг меҳр қучоғида бўлганлари у зотнинг келгуси буюк мақом соҳиби бўлишига сабаб бўлган эди. Махдум почта бу ердаги таълимларидан ташқари Қаландархона даҳасидаги мадрасага ҳам тез-тез катнаб турганлари ва у ердаги яқин биродарлари Абдулҳамид махдум билан мадрса мударриси Муҳаммаджон қорининг илмларидан ҳам баҳра олганлари маълумотларда келтирилган.

Бундан ташқари махдум почта адабиётдан ҳам яхши хабардор эдилар. Фазлий тахаллуси билан ёзган кўплаб манзумалари бизга етиб келган.

*Сулаймон Хўжа эшон ўгли Фозилжон махдумимиз,
Китобат қилсалар охир тахаллус «Фазлий» эрди.*²³¹

Ўша даврларда Марғилоннинг турли жойларида шаҳарнинг шоир ва ҳофизлари иштирокида катта мушоиралар бўлиб турар эди. Баъзан ўша давр адабий мухитининг йирик намоёндалари Фурқат, Муқимийлар

²³⁰ Фозилжон махдум Марғинович. «Фатҳул вадуд аъла шарҳил мавлуд». Қўлёзма. 1947. 65-б.

²³¹ Жалолиддин Марғинович. Фозилжон махдум вафотига марсия. №2 рақамли йиғма жилд. Р.Файзуллаев кутубхонаси. 80-б.

ҳам катнашиб турадиган шу каби мушоиралар мадраса яқинидаги Хўжа Ланголанг маҳалласида ҳам бўлиб турган. Махдум почча ҳам баъзан бу ерга келиб катнашиб турганлар. Лекин кейинча оталари буни билиб, ёш толибнинг фикри чалғимасин учун у ерга юбормай қўйганлар. Лекин шу озгина фурсат ичида бўлсада, махдум почча шериятдан ўзларига етарли насиба олган эдилар. Бу нарсани у зотнинг кейинчалик ёзган назмий асарларидан ҳам билишимиз мумкин.

Шоҳидларнинг гувоҳлик беришларича, Махдум почча ҳақиқатдан ҳам бир жойда муқим турмаган эдилар. Балки, аниқроғи, тура олмаган эдилар. Замон фитналаридан қочиб, гоҳ Ўзганд ва Ўшда, гоҳ Новқат ва Жалолободда, гоҳ Хўжанд ва Ўратепада, гоҳ Қува ва Асакада, гоҳ Қўқон ва Тошкент каби шаҳар ва қишлоқларда мусофирликда ишончли мухлис кишилар қўлида жон сақлаб юрганлар. Лекин шундай бўлишига қарамаздан Махдум почча умр давомида ҳаммаси бўлиб, оз эмас кўп эмас етти марта камалиб чиққанлар.

*Тутиб илмин чирогин ёндуриб ҳар бир шаҳарларда,
Юриб сайёра бирлан, эҳтиёжин қондирур эрди.
Мукамал комилу акмал, муфаззал фозил эрдилар,
Ҳамиша салтанатни таб этиб ҳарён юрар эрди.²³²*

Ҳақиқатдан ҳам Фозилжон махдум Марғинович бутун умрларини ҳақ ризосига сарф этдилар. Аввалига илму маърифат ҳосил қилиш, сўнгра эса уларни ўзгаларга етказиш билан машғул бўлдилар. Айниқса у зот бугунги ёруғ кунларни жуда-жуда орзиқиб кутиб яшаган эдилар. Бу

²³² Жалолитдин Марғинович. Фозилжон махдум вафотига марсия. №2 рақамли йиғма жилд. Р.Файзуллаев кутубхонаси. 85-б.

нарсани у зотнинг бир умр таъқиб остида бўлишларига карамай, ўзларидан кейинги авлодларга кўплаб нодир қимматбаҳо асарлар қолдириб кетганларидан ҳам билсак бўлади. Чунки ўшандай оғир бир шароитда бу каби илмий асарлар ёзиш ва уларни ишончли кишилар кўлида қолдириб кетиш катта илмий жасорат бўлиб, фақатгина келгусидаги ёруғ кунлар умиди билан яшаган кишилардангина ҳосил бўлади. Мана шу жиҳатдан ҳам Фозилжон махдум Марғинович ҳаётлари биз учун ибратлидир.

Биз махдум поччанинг кекса ёшли фарзандларидан бири Носирхон ота билан суҳбат қилганимизда юқоридаги сўзларнинг ҳақ эканига ишонч ҳосил қилдик.

Оталари ҳақида у киши жумладан шундай дейдилар: «1918 йили бобом вафотларидан кейин отам у зотнинг ўрнига мударрис бўлиб «Катта ийдгоҳ» мадрасасида талабаларга дарс бера бошладилар. 1926 йили эса Фарғонадаги шаҳар вокзали (автобекат ўрни)даги масжидга имом бўлиб бордилар. Ўша ерда турганларида ачам билан бирга извошда кўргани борганимиз эсимда. Орадан роса бир йил ўтгач, отамни ноҳақ айблар билан айблаб қамашди. Ўшанда отам билан бирга яна икки машхур уламо ҳам қамалган бўлиб, бирлари Холмуҳаммад қори эдилар. Учинчилари эса эсимда йўқ. Бу қамаш Марғилоннинг Ширмонпазлик маҳалласида бўлди.

1928 йилда Намозгоҳ мадрасаси ҳукумат томонидан ёпилиб, талабалар тарқатиб юборилди. 1930 йилда отам камокдан чиқдилар. Орадан бир йил йил ўтгач, 1932 йили Андижонга бориб, ҳозирги вилоят боғи ёнидаги масжидда имом бўлиб турдилар. Лекин бу ердаги фаолиятлари ҳам узокқа чўзилмади. Ўша йилиёқ иккинчи марта камалиб, «жазо» ни ўташ учун Қўқонга олиб кетилдилар. Бир йилдан сўнг 1933 йили камокдан чиқдилар».

1934 йили Фозилжон махдум почча ўз ватанларида фаолият олиб бора олмасликка ақллари етгач оила ва фарзандларини олиб, Тожикистоннинг Хўжанд вилояти Ўратепа қишлоғига кўчиб кетадилар. Бу сафарларида у кишига опалари ва оналари ҳам бирга эди. Кекса она ва ёш болалар ҳамроҳлигида бир неча кун давом этган машаққатли сафардан сўнг Ўратепага етиб етиб борадилар ва у ерда Тўраҳон бойвачча исмли бир саховатли одам қармоғида яшайдилар.

Махдум поччанинг Ўратепадаги истиқоматлари ҳам узлокка чўзилмади. 1936 йили оилаларини олиб яна Марғилонга қайтиб келадилар. Бу ерга келгач ижтимоий муҳит нозик эканига қарамай Катта жомеъ деб аталувчи масжидга (Ҳозирги нон заводи ўрни) имом хатиб бўлиб ўтганлар ва 1937 йили масжид ёпилгунига қадар хизмат қилганлар.²³³ Махдум поччанинг бу ердаги фаолиятларини эслаб, марғилонлик кекса аллома Муҳаммад Бобо қори шундай эслайдилар:

«Ўша вақтда махдум почча ваъзларини тинглаш учун атайин Катта жомеъга борар эдик. Сухбатлари ўта таъсирли ва ширин эди. Махдум почча гўё мужтаҳид деса арзигулик олим эдилар». Ушбу ҳақиқатлар ёзма асарларда ҳам ўз аксини топган.

*Муассир амри маъруф, муҳаббат аҳлига ўтдек,
Тутошиб кўксига ҳар дам, фиғонлар айлашур эрди.*

*Мақоми ижтиҳодга етган эрдилар хазрат махдум,
Муқадас зоти мавлудун набийга таржимон эрди.²³⁴*

²³³ Кўрсатилган асар.

²³⁴ Жалолиддин Марғинович. Фозилжон махдум вафотига марсия. № 2 рақамли йиғма жилд. Р.Файзуллаев кутубхонаси.
216

Фозилжон махдум почча 1374 хижрий, 24 шаъбон, 1955 мелодий, 16 апрел шанба куни 78 ёшда вафот этганлар. Қабрлари Хўжа Форсо қабристониди бино қилинган.

Умидий. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ўтган марғилонлик шоир Муҳаммад Умар қори Неъматуллоҳ ўғли «Ҳавоий», «Умидий» тахаллуслари билан ижод қилган²³⁵.

Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида Ҳавоий тахаллуси билан ижод қилган икки шоир ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан бири Мадрасаи Муҳаммад Алихонда таҳсил олиб Қўқонга яқин бўлган қишлоқлардан бирида яшаб ўтган. Бизнингча, «Тазкираи Қаюмий» номи зикр қилинган иккинчи Ҳавоий, яъни Муқимийнинг яқинларидан бўлган марғилонлик шоир Муҳаммад Умар Умидий номи билан боғлиқ бўлса керак. Чунки, Пўлотжон Домулла Қайюмовга кўра, Ҳавоий II Муқимий замониди яшаб ўтган:

«Бу киши Хўқандли бўлиши эҳтимолдур. Муқимийға хосроқ этиб тузулган бир босма баёзнинг (кичик кўл) 93 нчи бетида мухаммаси Ҳавоий сарлавҳаси остида бу шоир ўз замонидан шикоят этиб саккиз банди ила яхшигина замоннинг характерини кўрсатиб берди»²³⁶.

Умидийнинг сермахсул истеъдодли шоир ва тарихчи олим эканлиги борасида тарих фанлари номзоди Омонбек Жалилов жумладан қуйидагиларни баён этади:

«Умидийнинг ижоди XIX асрнинг II ярмида Фарғонадан бошланиб, Шарқий Туркистонда давом эттирилган, ўзбек уйғур халқларига мансуб намоянди бўлиб, ундан адабий мерос сифатида «Бадавлатнома» (1890), «

²³⁵ Бу ҳақда қаранг: Қаюмов А. П. Қўқон адабий муҳити. Т., 1961; Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. Т.: «Ўқитувчи», 1975; Қобулова Р. Шоир Умидийнинг бир тарихий асари қўлёзмаси ҳақида // Адабий мерос. 1(25). 1983.

²³⁶ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий...463-б.

Девони Умидий» (Бу асари «Маснави Умидий» ва «Равшан қиёс ва Зебохусн» деб ҳам аталган бўлиб, 1891 й. ёзилган), «Мактубчаи хон» (1884), «Жангнома» (1888), «Качкули қаландарий» тўплами (1892 й.), « Ҳажви Му斯卡л баззоз», « Дукчи эшон», «Ҳомаи шаҳзабон», «Ҳажви Обид халифа», «Шажарот ул – ансоби Саййид Муҳаммад Ҳакимхон хожа», «Ҳайрат ул-олам», «Мантиқ ут-тайр» мавзули асарлари, Навоий, Фурқат, Машраъ ғазалларига мухаммаслар бўлиб, жамъи 10 минг мисрадан кўп шъерий асарлар қолган.

Муҳаммад Умар Умидий замондошлари Муқимий, Завқий, Фурқат, Рожий Марғилоний, Ҳафиз ҳожилар билан дўстона муносабат, адабий ҳамкорликда бўлган. Улар бир-бирлари билан мактублар ёзишиб, ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар.

Умидий асарларини жанр жиҳатидан асосан маснавий, рубоий, мураббаъ, ғазал, мухаммас, сатира, ҳажвия, мадҳия, ҳикоят, ривоят, шажара ва эпик дostonларга бўлиш мумкин»²³⁷.

Т. Ҳожибоевнинг аниқлашича, Муҳаммад Умар Умидий 1835-1836 йиллар Марғилонда туғилиб, 1915-1916 йиллари вафот этган²³⁸.

Марғилон шаҳрида Фурқат билан Умидийнинг дўстона муносабатлари хусусида адабиётшунос олим Абдурашид Абдуғафуров ўзининг «Зокиржон Фурқат» номли китобида жумладан қуйидагиларни келтириб ўтади:

«Фурқат Марғилонда моддий қийинчиликда яшайди, айтилганидек, масжид хужрасида туради... Айрим маълумотлар Фурқатнинг бу ерда Муҳаммад Умар Умидий

²³⁷ Муҳаммад Умар Қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон / Нашрга тайёрлаган тадбилчи: О.Ҳ.Жалилов. Т., 3-4-б.

²³⁸ Ҳожибоев Т. Шоир Умидийнинг ҳаёти ва ижоди // Ўзбек тили ва адабиёти. Т., 1970. № № 3. 44-б.

(Ҳавоий), Мулла Тошболту Роиқ каби талантли шоирлар билан ҳам ижодий ва дўстона муносабатларнинг ўрнатганлигини кўрсатади. Адабиётшунос Т.Ҳожибоевнинг ёзишича, Фурқат шоир Умидий билан Муқимий воситасида яқиндан танишади, дўстлашиб, кейинчалик ҳам хат орқали алоқада бўлади. Муқимий Қўқондан Умидийга мактуб йўллаб, Марғилонга кетган Фурқат ҳақида маълумотлар беради, юқори сифатлар билан таърифлаб, уни топиб учрашишга даъват этади. Умидийнинг Фурқатга бағишланган қуйидаги мисраларида Муқимийнинг ана шу мактубига ҳам очиқ ишора мавжуд:

*Марғилонга хўб ярашмиш улфати барно йигит,
Хуб пасе, нутқи зако, бир шоири доно йигит.
Келди хат, олдим Муқимий ёздилар, қилдим ажиб,
Ҳам ўқиб бўлгон эмиш бир кимсага мирзо йигит.
Шоири оташнафас, илҳомидур ҳозиржавоб,
Шоири Фурқат ва ҳам маъюси дил гўё йигит.
Хатни олдим, манки муштоқ айланибман растани,
Шоҳимардон кетганин билдим, вале зебо йигит.
Ман Умидий ноумид, топмай, ёзиб бир хатчани,
Ман Муқимийга ёзай кўрсам билиб илло йигит.*

Умидий қаламига мансуб мана бу байтларда ҳам Фурқат ҳақида сўз боради, уни инсон ва шоир сифатида зўр ҳурмат қилганлиги англашилади:

*Фурқатий ёри фалак илҳомидин, ашъоридин,
Жўрамиз аҳли вафо, ақли расо атворидин.
Бул Умид кўрсам деюб то мадраса гиштинданким,
Изладим то эрта-кеч Марғилон бозоридин»²³⁹ .*

²³⁹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. – Т.: «Фан», 1977. 22-23-б.

Рожий Марғилоний. Адабиётшунос олимларнинг тадқиқотларидан шу нарса англашилмоқдаки, ўтмишда Рожий тахаллуси билан ижод қилган ўндан ортиқ шоирлар яшаб ўтган. Бу ҳақда Мақсуда Бердимуродова ўзининг «Рожий тахаллусли 14 шоир» номли мақоласида атрофлича маълумотлар келтириши билан бирга Рожий тахаллуси хусусида жумладан қуйидагиларни ёзади:

«Рожий тахаллусли шоирлар Навоийгача бўлган тазкираларда ва ундан кейинги уч аср мобайнида, яъни XVIII асргача бўлган ўзбек адабиётида учрамайди. Аммо озарбайжон ва форс адабиётида XVII аср охирида иккита Рожий тахаллусли шоир яшаб ижод этган. Бу тахаллус билан ҳозирча биз аниқлаганимиз – 14 нафар шоир ижод қилган, улардан 12 нафари ўзбек мумтоз адабиёти вакилларидир.

Рожий арабча сўз бўлиб, лугавий маъноси – қайтиши, мажозий маъноси – умид қилиши. Биринчи маъноси диний мазмунга эга бўлиб, Оллоҳ хузурига қайтишини, иккинчиси тасаввуфнинг олтинчи мақоми (рижо)га боғлиқ ҳолда умидворликни ифодалайди»²⁴⁰.

Ҳофиз, Навоий, Бедил, ва Нодира ғазалларига мухаммаслар битган, ўн минг мисрага яқин шеърлари бизнинг кунимизгача етиб келган ва ўзининг адолатли ҳукми билан Фарғона водийсининг машҳур қозилари жумласидан ўрин олган замонасининг илғор фикрли маърифатпарвари Рожий Марғилоний тўғрисида «Тазкираи Қаюмий»да қуйидаги маълумотлар келтириб ўтилган:

«Бу киши Марғилон шаҳаридан бўлуб, шунда ўқуб илм-маърифат ҳосил қилмиш шоирдур. Номи Мулла Хўжажон хўжа бўлуб, Низомиддин хўжа ўғлидур. Узоқ вақтлар Марғилон шаҳарига қози бўлиб турганидан Мулла

²⁴⁰ Бердимуродова М. Рожий тахаллусли 14 шоир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. № 3. 47-б.

Хўжажон қози деб маъруфдур. Кексайгач, бу вазифани ўғуллари бўлмиш мулла Абдулазизга топширган. Бу топширишида бир тарих дейилмишдур:

Ба жойи падар қози Абдулазиз демиш. Шул тарих бўлиб тушмишдур. Тоҷик тили ила «Ба жойи падар қози Абдулазиз» деган гаф абжад ҳисоби ила кўрулганда, ҳижрий ила санаи 1323 нчи йил бўлуб, мелодий ила 1904 нчи йилга тўғри келадур. Демак шул йилда қозилиқдан тушган. Вафоти эса 1918 йилдадур. Демак Муқимий билан замондош шоирлар жумласидандур. Айрим девонга кўзимиз тушмади, эсада, форсий ва туркий ашъори обдаъи ила танилган кишидур...

Марғилон шаҳрини алҳолда Будённий номли кўчаси эски номи Араб гузари номли маҳаллалик Хўжажон хўжа Низомиддин хўжа ўғли. Оталари шувоқчи қосиб камбағалликда йиқилиб, иш даврида аёғидан ажраб 50 ёшларида вафот этиб кетганлар экан.

Рожий ёшлигида етим қолиб, кўп моддий қийинчиликда қариндошларининг ҳимояларида Кўқонда, Андижонда ва Бухорода ўқуб таҳсил этмиш. То 34 ёшигача бошларидан чекаёжак машаққатларга эга келган. Қиёфалари: бетлари чўзуқ, қулуб турган (яъни қулар юзли) аҳволда, завқ-шавқли ҳикояларига бой, ҳар турли латифагўй, ашъори ҳажвга латофатли бир нодир ул вужуд фозил зот эди. Соҳиб басорат ва дониш хирад илмий даража жиҳатидан махсулан шариат тариқат ва ҳар бобда жавобга ҳозир эдилар. Нужум, кавокиб, қасида ва бошқа фан фунун, тиббий ва ҳоказоларда махташ ҳождати йўқдур. Инқилоб даврида «Шўрои ислом» вақтида касал бўлуб 1918 йилнинг 9 нчи апрел панжшанба куни ўз ватанларида 80 ё 81 ёшларида вафот этдилар. Жанозага Марғилон тўлди. 40 йил қози бўлуб турдилар. Ҳавою

ҳавасга, кибру сазо, мулку ашё этмай нописандликда ўтдилар. Домулла Ҳазин жанозаларига имом бўлдилар»²⁴¹.

Маълумотларга кўра, Хожажон қози Домла Рожий Марғинович Марғилон шахрининг қозикалони, Фарғона водийси бош қозиси-Қозиюл кузот вазифасини эгаллаб, қирқ йил қозилик мансабида турганлар. Шу билан бирга ул зот XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг истеъдодли вакили сифатида машҳур бўлган²⁴². Шоир Фурқат 1891 йили «Туркистон вилоятининг газети»да Рожий тўғрисида шундай ёзади:

«Марғилон шахрининг қозийи калони домла Хожажон Хожа бирлан маърифат пайдо айладим. Аруз фанида кўп моҳир киши экандур. Туркий газал машқида таъби кўп латиф ва равон эрмиш. Амир Алишер Навоийнинг бир газалига қилган муҳаммаси кўп мустаҳасан кўринди. Писандида авор ва ҳамиди афъол киши экандур. Тариқат йўлига кирган, муҳаббатлик киши экандур»²⁴³

Хожажон Хожа Рожий ҳазратлари замонасининг энг илғор маърифатли уламози сифатида машҳур бўлган зотлардан бири сифатида нафақат Фарғона водийсида, балки бутун Туркистонда довуғ қозонган эди. 1902 йили Марғилон шахрига ташриф буюрган шарқшунос олим академик В.В. Бартольд ҳам Хожажон Хожа Рожий ҳазратлари билан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлган.²⁴⁴

²⁴¹ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қайюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Кўлёмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 321-324-б.

²⁴² Мадғозиев М. Рожий Марғилоний - XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг талантили вакили// Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. 1972. №9. 38-б.

²⁴³ Икромиддин Останакул. Фарғоналик валийлар... 89-б.

²⁴⁴ Бартольд В. В. Сочинения, Т. II часть. I. - М.: «Наука», 1963. С. 360.

Рожий Марғилоний 84 ёшида 1918 йили вафот этган ва «Хўжа Порсо» қабристонига дафн этилган. Ўша вақтда унинг жанозасига бутун Марғилон аҳли йиғилган.²⁴⁵ Нақл қилишларича, қабристон сари жанозаси олиб кетилаётганда, бир гуруҳ ҳофиз мухлислари «Нечук жонман» деб бошланувчи ғазалини йиғлашиб куйлаб боришган экан.²⁴⁶ Мазкур китобга маълумотлар йиғиш чоғида Хожажон Хожа Рожий ҳазратларининг ҳам қабрларини топишга ҳаракат қилдик. Аммо изланишларимиз зое кетди. Нақл қилишларича, собиқ Шўролар даврида қабристон ёнидан йўл ўтказиш вақтида ул зотнинг қабри ҳам бузилиб кетган экан²⁴⁷.

Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида Хўжажон Хўжа Рожий тўғрисида жумладан қуйидагилар баён этилган:

«Хўжажон Қози домла Рожий Марғилоний – Хонақойи Ҳазрат Домланинг замондоши бўлган бу зот Марғилоннинг машҳур қози калони ва тариқат пири эдилар. Маълумотларга кўра бу зот 1834 йилда Марғилоннинг Ковак қайрағоч маҳалласида таваллуд топганлар. Асл исмлари Хўжажон Хўжа, оталарининг исми Низомиддин хўжа, боболарининг исми Тоҳир хўжа бўлган. Узоқ вақт қозилик вазифасида турганлари учун халқ орасида Хўжажон Қози номи билан машҳур бўлганлар. Диний билимларни Қўқон ва Бухоро мадрасаларида хатм қилганлари маълум. Рожий тахаллуси билан ижод

²⁴⁵ Пўлотжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қаюмий». – Т., 1998. 324-б.

²⁴⁶ Икромиддин Остонакул. Фарғоналик валийлар. – Т.: «Мовароуннаҳр», 2001. 90-б.

²⁴⁷ Абдулахатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: «Фарғона», 2007. 271-б.

қилганлар. Ҳозиргача тадқиқотчилар ўн минг мисрадан ортиқроқ назмий асарларини топшишган...

Қози домладан кўплаб кароматлар ҳам содир бўлган. Улардан бири, болашавойлар ҳокимиятни қўлга олибди, улар бой-камбагални йўқ қилиб, ҳаммани баробар қилармишлар, деган хабарни эшитиб, бош чайқаб, афсус, нодонлиқ иш бўлибди, ахир Оллоҳ ўзи билиб наст-баланд қилган оламни қайси нодон текисламоқчи бўлади, бундай уринишининг охири вой, деган эканлар. Дарҳақиқат ҳам шундай бўлди. Умрларининг охирида тавба тазарруъга оид бир асар яратганлигини марғилонлик Абдуллоҳон ота шундай хотирлайдилар: «Қози Домла умрининг охирида Абдураззоқ ҳофизни чақириб, унга янги ёзган «Нечук жонман» деб бошланадиган газалини бериб, ёдлаб қўй, вафотим куни ўқирсан, дейди. Шоир вафот этганда Марғилонда қиёмат кўпгандек бўлди. Ҳофизлар майит орқасидан қабрга йўл олиб, ушбу газални айтганда йиғламаган одам қолмади».

Қози домла гарчи қозилик мансабида турсалар ҳам бу хизматни ўта хушёрлик ва эҳтиёткорлик билан адо қилган эдилар. Балки бу вазифада туришларидан асосий мақсад ҳам ҳақни жойига қарор топтириши ва зolimлардан мазлумлар ҳақини олиб бериши орқали ноҳақликлар ва зулмлар олдини олиши учун турган эдилар. Ҳақни жойига қарор топтириши у зот ҳаётининг шиорига айланган эди. Бу ҳақиқатни у зот фаолиятларини ўрганиши орқали билишимиз мумкин. Бундан ташқари бу ҳақиқатлар назмий асарлари – газаллар ва ўша давр қозиларининг вафотига бағишлаб ёзилган баъзи тарих-марсияларда ҳам ўз аксини топган»²⁴⁸.

Ҳазин. Ўтган асрнинг 90-йилларида шоир Зиёвуддин Ҳазиний ижоди юзасидан олиб борган изланишлар

²⁴⁸ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла манокиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

давомида Ҳазин тахаллусли марғилонлик диний уламо тўғрисида ҳам айрим оғзаки маълумотларни ёзиб олган эдик. Бироқ бу маълумотлардаги ноаниқликлар туфайли ундан фойдалана олмаганмиз. Кейинчалик Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкират уш-шуаро» асаридан маълум бўлдики XVIII яшаб ўтган эронлик Шайх Муҳаммад Али исмли шоир ҳам «Ҳазин» тахаллуси билан ижод қилган²⁴⁹. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида бўлса, биз ўрганмоқчи бўлган Ҳазин тахаллусли марғилонлик шоир тўғрисида маълумотлар келтирилган:

«Бу киши тўғрисида Марғилон шиорларининг бир нечаларининг ашғорларини тўплаб Оний деган киши ўрта қўлда бир баёз вужудга келтирмиш. 1915 йилда литографияда босдирилмишдур. Бунда бир неча тожик тилида мухаммаслар ва туркий газаллар Малано Ҳазиндан намуналар ёзилмишдур. Сарлавҳада тубандагича тавсифлар бордур. Айнан: «Аз ламъаи табъи хуришид мавлоно Шайхул ислом ва устодно ал киром ал Марғилоний ал мутахаллис Ҳазин салломаҳу ал маин» деб ҳурмат ила ифодалаб кўрсатадур. Ҳурмат юзасидан номларини айтмайдур. Англашиладурки, бу шоир улуг муддарис олим ва фозил ва муришид бўлуб ҳаммага маълум кишидур. Шайхул исломлик рутбасида бўлмишдур. Баёзнинг тўплаган киши ҳам шогирдларидан бўлиши эҳтимол тутуладур. Тожик тилидаги Жомийга айтган пайравлари кўздан кечирилганда кучли шоир экани кўринадур. Феодализм даврида Марғилондами ўтгани ё бошқа жойда нашъу намо этса ҳам Марғилонга нисбат берилгани кўринадур. Кўп кишилардан ҳам сўраб бир жавоб ололмадик. Лекин шул баёзда юқоридагича сарлавҳа остидаги бир ашғорда Ҳазин

²⁴⁹ Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. I – китоб. Т.: ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, 2006. 123-б.

тахаллуси ўрнида Юсуф деб тахаллус кўринади. Агар бошқа бўлмаса шоир бошида ўз номини қўйгани ҳам бўладур. Кўп шоирларда гоҳо ўз номида тахаллус ижро этиш одати учрайдур.

Марғилон фозилларидан Муфаззалхон махдумнинг 13 август... тарихли баёнотларига кўра шоир Ҳазиннинг номлари домла Муҳаммад Юсуф бўлуб, 1924 йилда мадрасадаги Хонақоҳ дарсхонасида 73 ёшда вафот эмишлардур»²⁵⁰.

Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг Ҳазин тўғрисидаги маълумотларидаги айрим ноаниқликларга ойдинлик киритиш мақсадида бир мунча вақт марғилонлик шеърят шайдолари билан ҳамсуҳбат бўлсак-да, аммо дастлабки натижалар кутганимиздек бўлмади. Аммо умидимиз сўнмади. Шундай бир пайтда Раҳматулло Файзуллаев ўзининг бир неча йиллардан буён нашрга найёрлаётган китобининг бош қахрамони Хонақойи Ҳазрат Домланинг тахаллуслари Ҳазин эканлигини бизга маълум қилганида, хурсандчилигимизни ичимизга сиғдира олмадик. Қачонки Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзмасини кўздан кечириб бошлаганимизда хурсандчилигимизга яна хурсандчилик қўшилди. Чунки муаллиф Ҳазин тўғрисида келтирган маълумотлари биз кутгандан-да, зиёда эди. Қуйида «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзмаси нусхасидан айрим лавҳаларнигина келтириб ўтмоқчимиз. Чунки яқин вақт ичида Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асари нашрдан чиқса, ўқувчилар Ҳазин тўғрисида етарли даражада маълумотга эга бўлишларига шубҳа қилмаймиз.

²⁵⁰ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қайюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 348-351-б. 226

«Муҳаммад Юсуфхон Хонақойи Ҳазрат – «Ҳазин» («Ғамгин») таҳаллуси билан ижод қилганлар. Ҳозиргача биз минг байтдан ортиқ назмий асарларини топишга эришдик. Аллома бобомизнинг шеърлари девон қилинмаган. Улар асосан ўша давр вақтли матбуот наишлари ва турли хаттотлар, шогирдлари ва замондошлари томонидан ёзилган қўлёзма асарлар орқали бизгача етиб келган.

Бизнинг қўлимизда, Хонақойи Ҳазрат домланинг 1295 ҳижрий, 1878 мелодий йилда ёзган қўлёзмалари мавжуд бўлиб, уни марғилонлик алломалардан мулла Нуруддин қорипочча мерослари ўрганиш чоғида топган эдик. Китобнинг биринчи саҳифасининг юқорисига «Хонақоҳда Муҳаммад Юсуфхон домла китоблари» деб ёзиб қўйилган...Ҳазин Марғиноний асарлари асосан форс ва туркийда битилган. Асосан газал, рубоийёт, фард ва мухаммаслардан иборат бўлган бу қимматбаҳо асарларнинг зоявий-бадий мазмуни қадимдан тасаввуф намоёндалари учун хос бўлган мавзу – комил инсон зоясидир. Яъни, у зот ўз асарларида инсонларни маънавий комилликка чақирадилар. Бу йўлда нафснинг барча ёвуз хоҳишларидан воз кечишга чақирадилар...

Халқ орасида, «Ҳазрат Домла», «Хонақойи Ҳазрат», «Муҳаммад Юсуфхон Домла», «Ҳазрат Домлоий Марғиноний» ва «Домлоий Хонақоҳий» номлари билан машҳур бўлган бу зот, манбаъларда кўрсатилишича, 1262/1840 йилда Марғилоннинг Бачқир маҳалласида таваллуд топганлар.

Аллома бобомиз ҳақидаги маълумотлар асосан, ўша даврда чоп қилинган баъзи асарлар, шогирд ва замондошлари томонидан ёзилган қўлёзма асарларда келтирилган. Жумладан, 1916 йилда Тошкентда чоп қилинган баёз «Маҳбуб ал-маҳбуб» да, замондошларидан Фазл Воҳҳоб Мозорий, Хўжажон қози Рожий Марғиноний,

(ваф.1918 йил.) Номий Маргиноний, Абдуллоҳ Маргиноний, шогирдларидан Охунжон Қори Водилий, (ваф.1959 йил.) Амоний Арабоний, (ваф.1946 йил.) Мир Яҳё Қори Маргиноний, (ваф. 1960 йил.) Охунжон Қори Маргиноний, (ваф.1974 йил.) Муҳаммад Мусо Бекий Полмоний, (ваф.1977 йил.) ва бошқаларнинг қолдирган ёзмаларида кўплаб маълумотлар бор.

Тарихий маълумотларда аллома бобомизни жумладан қуйидаги сифатлар билан таърифлайдилар: «Афсаҳ ажам» – «Ажам халқининг фасоҳатлиси», «Афзал умам» – «Умматнинг афзали», «Мазҳари файзи футуҳ» – «Илоҳий файзлар кони», «Изҳори ғам» – «Кўнгиш ғамларининг кетказувчи», «Аълами аллома» – «Олимлар олими», «Мавлавий кутби замон» – «Замон яғонаси», «Ҳодийи туллоб» – «Толиблар йўлбошчиси».

Шогирдларидан Охунжон Қори Водилий эса у зотни, «Баҳри илм Раббоний» – «Ладуний илмлар денгизи», «Муттасиф бар ибодату эҳсон» - «Обид ва эҳсондор», «Ҳомий шаръ» – «Шариат ҳимоячиси», «Моҳий бидъат» - «Бидъатларни йўқ қилувчи», «Халафи сидқ» – «Сиддиқлар ўринбосари», «Шарафи дин» – «Диннинг шарафи», «Собиҳи дажлайи тариқат» – «Тариқат денгизида сузувчи», «Ғоиси лужжасийи ҳақиқат» – «Ҳақиқат денгизининг гаввоси», «Мутахаллиқ баҳулқи бузрукон» – «Бузруклар хулқи билан сифатланган», «Божамолу камол сирру аён» – «Зоҳиру ботинлари бокамол», «Мушкофи дақоқиқ аз ҳар фан» – «Ҳар бир илмнинг нозик еригача очиб берувчи» каби сифатлар билан зикр қилганлар... Шундай юксак фазилатлар соҳиби бўлган Ҳазрат Домла маълумотларга кўра, 1336 йил, рамазон ойининг ўнинчи куни Марғилонда 78 ёшда вафот қиладилар. Бу мелодий йил ҳисоби бўйича 1918 йил 19 июнга тўғри келади.

Ёзма маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади:

*Руҳаши даҳум рамазон шуд бол кушо тайрон,
Аз корки тақйид то боргоҳи итлоқ.*

Яъни, покиза руҳлари рамазоннинг ўнинчисида бу чигал дунёдан воз кечиб, Қодир зот даргоҳига қанот қоқмоқ учун ҳозирлик кўрди. Хонақойи Ҳазрат Домланинг қабрларини аввалига Хонақоҳларининг ёнгинасидаги эски қабристонга бино қиладилар. Лекин 1928 йили янги йўл ўтиши муносабати билан у ердан кўчириб Марғилоннинг Сармозор қабристонига кўчирадилар»²⁵¹.

Фазлий. «Тазкираи Қаюмий» асарида XIX аср бошларида бошларида ижод қилган «Мажмуат уш шуро» тўғрисида маълумот келтирилган бўлса, Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида Фазлий тахаллуси номи билан ижод қилган Фозилжон маҳдум Марғиноний тўғрисида маълумотлар мавжуд:

«Пароканда замонасининг ноодил тазйиқлари зулмидан бир ерда муқим тура олмай бутун умр мусофирликда умр ўтказган бу мўътабар алломанинг илмий салоҳияти ва ҳаёт фаолияти бугунги кишилар учун ғоятда ибратлидир. Марғилонлик буюк алломалардан бири Абдуллажон маҳдум Марғиноний у зот таърифида шундай деган эдилар: «Фозилжон маҳдум Марғинонийнинг илми тошни ёргудек кучли эди. Бирор масалага хужжат келтиришда ҳеч ким у киши каби бўлган эмас».

Қўлёзма маълумотларда «Фарди замон» – «Замон ягонаси», «Аъзами муфассирин» – «Муфассирларнинг улуғи», «Ифтихори Марғинон» - «Марғиноннинг фаҳри»,

²⁵¹ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

«Афқах умам» – «Умматнинг афзали», «Зубдаи олий насаб» – «Олий насаблиларнинг улуғи» каби сифатлар билан таърифлаганлар. Аллома маълумотларга кўра, 1878 йилда Марғилоннинг Сирли масжид маҳалласида зиёли хонадонда туғилганлар. Оталари Сулаймон хўжа эшон ўз даврининг маърифатли кишиларидан бири бўлиб, ўша даврда Катта ийдгоҳ масжидида имом хатиб эдилар...

Маълумотларга кўра Фозилжон махдум бошланғич таълимни шу ерда Намозгоҳ мадрасасида олганлар. Маърифатли хонадонда тарбия топган махдум почча тез фурсатда кўп илмларни ўзлаштириб оладилар. Бу ерда мадраса бош мударриси - мушфиқ отанинг меҳр қучоғида бўлганлари у зотнинг келгуси буюк мақом соҳиби бўлишига сабаб бўлган эди. Махдум почча бу ердаги таълимларидан ташқари Қаландархона даҳасидаги мадрасага ҳам тез-тез қатнаб турганлари ва у ердаги яқин биродарлари Абдулхамид махдум билан мадраса мударриси Муҳаммаджон қорипоччанинг илмларидан ҳам баҳра олганлари маълумотларда келтирилган.

Бундан ташқари махдум почча адабиётдан ҳам яхши хабардор эдилар. Фазлий тахаллуси билан ёзган кўплаб манзумалари бизга етиб келган.

*Сулаймон Хўжа эшон ўгли Фозилжон махдумимиз,
Китобат қилсалар охир тахаллус «Фазлий» эрди.*

Шоҳидларнинг гувоҳлик беришларича, Фозилжон махдум бир жойда муқим турмаган эдилар...Замон фитналаридан қочиб, гоҳ Ўзганд ва Ўшда, гоҳ Новқат ва Жалолободда, гоҳ Хўжанд ва Ўратепада, гоҳ Қува ва Асакада, гоҳ Қўқон ва Тошкент каби шаҳар ва кишлоқларда мусофирликда ишончли мухлис кишилар кўлида жон сақлаб юрганлар. Лекин шундай бўлишига қарамасдан Фозилжон махдум умр давомида ҳаммаси бўлиб, оз эмас кўп эмас етти марта қамалиб чиққанлар

Фозилжон махдум Фазлий 1374 хижрий, 24 шаъбон, 1955 мелодий, 16 апрел шанба куни 78 ёшда вафот этганлар. Қабрлари Хўжа Форсо қабристониди бино қилинган»²⁵².

Насимий. Тарихда Насимий тахаллуси билан машхур бўлган зотлардан бири Сайид Насимий бўлиб, у ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» китобида «Румий ва туркмоний тил била назм айтибдур ва назмида ҳақойик ва маориф бағоят кўп мундариждур», деб таъриф беради²⁵³. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкират уш-шуаро» асаридан маълум бўладики, XIV яшаб ўтган бағдодлик шоир Умодиддин ҳам «Насимий» тахаллуси билан ижод қилган²⁵⁴. Мазкур олимнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида бўлса, биз ўрганмоқчи бўлган Насимий тахаллусли марғилонлик шоир тўғрисида маълумотлар келтирилган:

«Бу шоир Марғилон шаҳаридан бўлуб уламолардандур. Насимий Марғилоний деб маъруфдур. Имонийи Марғилонийнинг бир неча ашъорлари кўрсатилмиш эсада, номлари ёзилмайдур. Мадрасаи Хонақоҳ деган жойда мударрис турар деб кўрсатиладур. Ашъорлари мафҳум, мазмундор бадийи кучга эга шоирлардандур»²⁵⁵.

Таъкид жоизки, XX асрнинг бошларида «Туркистон вилоятининг газети»нинг саҳифаларида чоп этилган «Андижон зилзиласи», «Илмнинг манфаати ҳақида»,

²⁵² Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

²⁵³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: «Фан», 2001. 378-б.

²⁵⁴ Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. I – китоб. – Т.: «ЎЗРФА Давлат адабиёт музейи», 2006. 123-б.

²⁵⁵ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қаюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎЗРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 357-358-б.

«Фарғона вилоятиги бозорлар касодга учраганлиги хусусида нисихатнома» сингари шеърларнинг муаллифи, маърифатпарвар шоир Муҳаммад Солиҳбоев ҳам Насимий тахаллуси билан ижод қилган²⁵⁶.

Хайратий. «Тазкират уш-шуаро» асарида XV-XVI асрларда Эронда яшаб «Хайратий» тахаллуси билан ижод қилган тўрт нафар шоир ҳақида маълумотлар учрайди²⁵⁷.

Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг яна бир асари «Тазкираи Қаюмий»да Хайратий тахаллуси билан ижод қилган фарғоналик яна икки шоир ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан бири шаҳрихонлик Мулла Ҳошимжон Солиҳ ўғли Хайратий бўлиб, иккинчиси тўғрисида жумладан қуйидагилар баён этилган:

«Бу киши Марғилонли бўлуб 1911 йилда Шоҳимардон қишлоғида бир жойда (қўйхонада) бўлуб эдик, хотун ва болалари ила бор эмиш экан. Тўла тўкис гавдали, бугдой ранг, чуқурроқ бетли, мулла киши бўлуб, қозихонада муфтилик вазифасида экани тўғрисида сўзламиш эди. Водил қишлоғида шул қишлоқнинг оби ҳавоси латофати тўғрисида тожик тилида бир тавсифноманинг кўчадаги бир дарахтга ёпиштириб қўйганини кўрган эдим. Бу кунда вафот этган бўлса керакдур. Чунки ман кўрганда 55 ёшларинда бўлмиш бир киши эди»²⁵⁸.

Қорий. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида Қорий тахаллуси билан ижод қилган икки шоир ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан бири Мулла Мирмуҳаммад Миршамсиддин ўғли Қорий (1832-

²⁵⁶ «Туркистон вилоятининг газети»га тузилган библиографик кўрсаткич (1870-1916 й.й). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. 80-б.

²⁵⁷ Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. I – китоб... 136-б.

²⁵⁸ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий ...404 – 405-б.

1902) бўлиб²⁵⁹, унинг девони XX асрнинг бошларида Тошкентда тошбосма усулида чоп этилган²⁶⁰. Марғилонлик Қорий тахаллусли шоир хусусида «Тазкираи Қайюмий» асарида куйидаги маълумотлар мавжуд:

«Бу киши Фаргона водийси Ҳамзаобод собиқ Шоҳимардонда олим оиласинда 1897 йили туғилмишдур. Номи Мулла Фазл Ваҳҳоб бўлуб Домулла Саримсоқ ўғлидур. Қўқон ва Марғилонда улуми арабийа таҳсилени итмом этмиш. Мударрисликда бўлмиш Қуръонни тажвид ила ўқиб ҳофиз қуръон бўлганлигидин Қорий унвони исмига қўшуб Қори Фазл Ваҳҳоб деб маъруфдур. Олим ва фозил ва жамоат ишларига мудофил ва мунаввар ул фикр уламолардан эди. Хусни хат ва шахмат ва муаммога моҳир шоирдир. Девони кўрилмади. Шеърларида айрим тахаллус ихтиёр этмамиш. 1924 нчи йилда 61 ёшинда Марғилонда вафот этмишдур»²⁶¹.

Шу ўринда таъкид жоизки, Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида келтирилган маълумотларга кўра Хонақойи Ҳазрат Домланинг замондошларидан бўлган Фазл Ваҳҳоб Қори Мозорий асли хўжандлик бўлиб, Хонақоҳ мадрасасида туриб ижод қилган. Муаллифнинг айтишича, ҳозирги кунга қадар Фазл Ваҳҳоб Қорининг марғилонлик уламоларга бағишлаб ёзилган марсиялари сақланиб қолган. Ушбу маълумотлардан кўринадики, Фазл Ваҳҳоб Қори ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар тадқиқотга муҳтождир.

²⁵⁹ Бу ҳақда қаранг: Жўрабоев О. Қорий Хўқандийнинг ижодий мероси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 6.

²⁶⁰ Девони Қорий. Ғулом Ҳасаний матбаси, тошбосма. –Т., 1911

²⁶¹ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қайюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 416 – 418-б.

Маҳмуд Қорий. Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асаридаги маълумотлардан англашиладики, Марғилон шаҳрида яна бир неча Қорий тахаллусли шоир яшаб ўтган:

«Маҳмуд Қорий – Бизнинг қўлимизда алломанинг Абу Бакр Сиддиқ ҳазратларининг муножотларига қилган тахмислари бўлиб у Ўша даврда Тошкент босмаханаларидан бирида чоп қилинган. Мухаммаснинг бу варианты бошқаларидан фарқли бўлиб, арабий матнга туркийда боғланган. Юксак маҳорат билан қилинган бу асар бадиий адабиётимиз хазинасига дурдона бўлиши шубҳасиз...Кўриниб турганидек мухаммас фасоҳат ва балогат билан моҳирона қилинган.Туркий матн билан арабий матннинг гўзал тарзда уйғунлигини кўриш мумкин унда»²⁶².

Жалолиддин Қорий. Ўтган асрда яшаб ижод қилган ушбу ижодига доир намуналар Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асаридан ўрин олган. Унга кўра, Жалолиддин Қорий Марғиноний қаламига мансуб шеърларда замонасининг машхур уламоларидан марғилонлик Мукаррамхон тўра – Хон бува(тахм.1860-1960), Фозилжон маҳдум Марғиноний (1878-1955), Абдулҳамид маҳдум (1887-1950), Соли ҳожи домла (1889-1975), таърифлари баён этилган.

Омоний (Амоний). Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида Марғилон депарасида Омоний тахаллусли билан ижод Мулла Омонидин Мулла Йўлдош ўғли тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд:

«Бу шоир марғилонлик бўлиб, шаҳар атроф ноҳияларидан Фолмон деган жойда деҳқон оиласида 1893 нчи йилда туғилмишдур. Ибтидоий мактаби қадимийда хат

²⁶² Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

– саводли бўлуб, Марғилон шаҳарида Шайхулислом Муҳаммад Юсуф Ҳазиннинг хонақоҳ ва мадрасасида истиқомат этиб, таҳсили илм-маърифат қилмиш. Шеърда ҳам унинг шогирдидур. Номи Мулла Омониддин бўлуб, Мулла Йўлдош ўғлидур. Ўткур зеҳнли экан. Марғилондаги замондош шоирлари ашъорларидан тўплаб кичик, қўлда хушхат бир баёзча вужудга келтирмиш. 1937 нчи йилда²⁶³ 44 ёшида Андижон шаҳарида Маориф маҳалласида вафот этмишдур»²⁶⁴.

Пўлатжон Қаюмовда номи зикр қилинган Омоний тахаллусли ижодкор хусусида маълумотлар билан танишар эканмиз аслида унинг номи Амоний Арабоний эканлиги ва у Арабон қишлоғида таваллуд топганлигини айтиб ўтмоқчимиз. Яъни Омоний–Амоний ҳам Ҳазрат Домланинг шогирди бўлган. Шу сабабдан бу ҳақда қуйида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Хонақойи Ҳазрат Домланинг шогирдларидан бири бўлган аравонлик Амониддин (Амоний) Арабоний марғилонлик ижодкорларнинг шеърларини жамлаб баёз холига келтириб, 1916 йилда Тошкентда «Баёз маҳбуб ал-маҳбуб»ни чоп эттирган. Бу ҳақда Раҳматулло Файзуллаев жумладан қуйидагиларни баён этади:

«Хонақоҳ мадрасаси ва у ерда мавжуд бўлган илмий жараён ўша давр Кўқон адабий муҳитининг йирик вакиллари Фурқат, Муқимий, Ҳазиний, Насимий, Хислат, Муҳйи каби маърифат арбобларининг ҳам диққатини тортган. Бу нарсани 1916 йилда Ҳазрат Домланинг шогирдлари Амоний Арабоний ташаббуси билан Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов матбаъасида чоп қилинган «Маҳбуб ал-маҳбуб» баёзидан ҳам билса бўлади. Мазкур

²⁶³ Раҳматулло Файзуллаевга кўра, Амоний (Омоний) 1946 йилда вафот этган.

²⁶⁴ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий ... 418-б.

баёзда Хонақойи Ҳазрат Домла ва бу ердаги илмий жараён вакиллари Хўжажон Қози Домла Ражий, Мирҳайдар Домла Толий, Мирхалил Домла Бухорий, Амониддин Арабоний, Муҳаммад Мусо Бекий ва бошқаларнинг асарлари Қўқон адабий муҳитининг ўша даврдаги йирик даргалари Муқимий, Фурқат, Камий Тошкандий, Хислат, Шавкат Афанди, Муҳйи, Ҳазиний ва бошқа шоирларнинг асарлари қаторида келтирилган. Мазкур баёзда Хонақойи Ҳазрат Домла асарларидан ҳам намуна берилгани ва уларни Шарқнинг буюк даҳолари Жомий, Хўжа Ҳофиз, Бедил ва Саъдий асарлари қаторида келтирилгани ҳам эътиборлидир.

Амоний Арабонийнинг Марғилонга келиб Хонақойи Ҳазрат домлага шогирд бўлиши хусусида кейинчалик ўзи шундай таъриф келтирган эди:

Бешак эрур бул мадраса нурнинг кони ,
Толибман деб файз олмаса йўқдур жони,
Хонақоҳда яхшиларнинг кўндур сони,
Бул сабабдан Марғинонга келдим дўстлар,
Файзи зоҳир Хонақоҳда қолдим дўстлар²⁶⁵.

Бегий (Бекий). Ушбу шоир тўғрисида Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида: «Бу шоир Марғилонли бўлуб, номи Мулло Муҳаммад Мусодур. Шаҳар уламоларидан ва мударрис киши, баёз эгаси бу киши тўғрисида Фолмоний сумма Марғиноний деб кўрсатадур. Марғилонда нашъу намо этмиши, туғилмиши ери Фолмон ноҳиясида бўлмуш. Мазкур баёзда бу шоирнинг арабий тилда ёзмиши ашъори бордур. 1911 нчи йилда бу шоир ҳаёт бўлгани баёзда кўринадур»²⁶⁶, деган қисқа маълумотлар

²⁶⁵ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла манокіблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

²⁶⁶ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий... 419-б.

келтирилган, холос. Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида эса ушбу шоирнинг ҳаёти ва унинг адабий мероси тўғрисида атрофлича маълумотлар келтирилган бўлиб, қуйида мазкур асардаги Беғий тўғрисидаги айрим маълумотларни ўқувчилар эътиборига ҳавола этамиз:

«Муҳаммад Мусобек Бекий Полмоний. Хонақойи Ҳазрат домланинг кенжа шогирдларидан. 1882 йилда Фарғона вилоятининг Полмон қишлоғида тугилган. Оталари Муҳаммадқулбек етимпарвар ва саховатли киши бўлган. Мусобек онасидан жуда эрта етим қолган. У билан бирга яна икки укаси ҳам бор эди. Кейинроқ эса оталари ҳам вафот топиб улар бус бутун етим бўлиб қолишган. Шу туфайлими Мусобек ёшлигиданоқ жуда оғир вазмин, шу билан бирга зийрак ва эсли бола бўлган. Бир кун уларнинг ҳовлисида усталар хизмат қилишади. Усталарга марғилонлик Уста Ҳожи номи билан машҳур бўлган уста раҳбар эди. Ёш Мусобек уларга ихлос билан хизмат қилади. Уларнинг олдидан нари кетмай қилаётган ҳар бир ҳаракатларини диққат билан кузатиб боради. Бу билан у ўзидаги зеҳн ва зийракликни намоён қилган эди. Шу туфайли унга усталарнинг меҳри тушиб қолади. Ишлар тугаб хайрлашаётган пайтларида уй эгаларидан Мусобекни сўраб олишади. Агар шу ўғлингизни бизга берсангиз, шаҳарга олиб бориб, мадрасага жойлаштирар эдик. У ерда ўқиб олим бўлар эди, чунки уни жуда зеҳнли ва зийрак эканини гувоҳи бўлдик, дейишади. Боланинг амакилари бунга рози бўлишади. Усталар ўзлари билан бирга болани олиб Марғилонга қайтишади. Бу ерга келгач эса ўша даврдаги Марғилоннинг машҳур мадрасаси Хонақоҳга олиб бориб бориб, у ердаги устоз ҳазрат Домлага топширишади. Бу ёш Мусобекнинг ҳаётидаги энг нутилмас кунларнинг

бошланиши эди. Хонақойи Ҳазрат домладек зотга шогирд бўлиб ўтказадиган файзли кунларининг муқаддимаси эди.

Ҳазрат Домла боланинг етим эканини эътиборга олиб, унга айрича муносабатда бўлганлар. Бола ҳам дарсдан бўшаган пайтлари Ҳазратга сидқидилдан хизмат қилган. У кўпинча Ҳазрат ҳовлиларини сунурар ва ҳатто баъзан кирларини ҳам ювиб берар эди. Ҳазрат дастурхонларида у зот билан бирга ўтириб овқатланган пайтлари ҳам кўп бўлган. Ҳатто Ҳазратнинг баъзи сафарларида ҳам бирга иштирок этган. Шу заминда кунлар ўтади. Ёши йигирма тўртга кирганда Ҳазрат ундан уйланишини тавсия қилганлар. Йигит эса ихтиёрни ҳазратга ташлайди, сўнгра эса, иложи бўлса мен илми имкон қадар мукамал қилгач, сўнгра уйланар эдим, дейди. Ҳазрат ҳам бу жавобдан хурсанд бўладилар...

Ҳазрат Домланинг шогирдга нисбатан меҳрлари ўлароқ кейинчалик унга бир дуо ёзиб берганларини ҳам айтиши мумкин. Мазкур дуони Муҳаммад Мусобек умрининг охиригача асраб авайлаб сақлаб келган ва ҳар турли беморларни даволашда фойдаланган эди. Шуниси қизиқки, уни қайси беморга ёзиб берсалар, уни ичгач тездан соғайиб кетар эди.

Муҳаммад Мусобек 1977 йилда 12 апрел куни вафот этганлар. Бу ҳақда мулла Зокиржон Моний шундай маълумот келтирадилар:

«Муҳаммад Мусобек Бекий ҳижрий 1397, мелодий 1977 йилда рўзи чоҳоршанба куни аз ин дор фано бидори бақо реҳлат карданд. Рабиус-сонийда. Синни муборакаш ҳашиод ҳафт будаҳ. Бақабристон мавзеъ худки, дар Полмонаст мадфун шуд. 13 апрел соат 17 да».

Яъни, Муҳаммад Мусобек Бекий ҳижрий 1397 йил рабиъус-соний, мелодий 1977 йил, 13 апрелда бу дунёдан

боқий дунёга 87 ёшда рихлат қилдилар. Ўз қишлоғи Полмонга дафн қилиндилар. Соат 17. 00. да.

Бекий Полмонийнинг бизга қолган илмий мерослари куйидагилардир: 1. Девон. 2. Қуръони каримнинг «Ёсин» сурасига қилинган тафсири. 3. «Тафсири нурул имон». 29-30-поралар тафсири. 4. Мавлуд Барзанжийга қилинган шарҳ. 5. «Амолий» манзумасига қилинган назмий таржимаси. 6. «Аззуроти шаръийях» номли катта асари. 7. Хонақойи Ҳазрат домлага бағишлаб ёзилган қасида. 8. «Муножот» асари». 9. Маиҳур шахслар ва тарихий воқеаларга бағишлаб ёзган турли тарихлар»²⁶⁷.

Муҳаммад Мусо Бекийнинг шеърӣ девони хусусида Раҳматулло Файзуллаев жумладан шундай ёзади:

«Муҳаммад Мусо Бекий девони катта девон бўлиб у икки юз йигирмата газал ва ўнта мухаммасдан ташкил топган.

Девоннинг ҳозирча икки нусхаси мавжуд бўлиб ҳар иккиси ҳам муаллиф қаламига мансуб. Уларнинг биринчиси ҳозирда муаллиф фарзандлари қўлида сақланмоқда. Бизда эса унинг кўчирилган нусхаси мавжуд. Иккинчиси эса бизнинг қўлимизда бўлиб уни фарғоналик мулла Зокиржон охунд мерослари орасида учратган эдик. Девон 1379 ҳижрий, 1959 мелодийда ёзиб тугалланган»²⁶⁸.

Мавлавий Охунд. Ушбу шоир тўғрисида Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Газкираи Қаюмий» асарида куйидагилар баён этилган:

«Бу киши Марғилон шаҳаридан ва уламолардан бўлиб, мударрисдур. Номии мулла Дадажон бўлгани ҳолда олим, фозиллигидан Мавлавий унвони ила яна ҳурмат юзасидан

²⁶⁷ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

²⁶⁸ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

ақроблари орасинда Охунд ака деб аталмишдур. Марғилон фозилларидан Файз Ваҳоб қори ила замондош бўлмиш. Охунд ака шеърда тахаллус ихтиёр этмамишлар ва номларини қўймамишлар. Фазл аҳлига ярашмаган қилиқларига биз ҳам ҳайрон бўлдик»²⁶⁹.

Роик. «Тазкираи Қаюмий» асарига кўра Роик тахаллуси билан ижод қилган марғилонлик шоирнинг асл исми мулла Тошболта Муҳаммад Иброҳим бўлиб, шоир Фурқатнинг яқин кишиларидан бири бўлган: *«Бу шоир Марғилон шаҳаридан бўлуб, номи мулла Тошболта Муҳаммад Иброҳим ўғлидур. Кўк мазор номли мадрасада истиқомат этиб шоир Фирқат(Фурқат) ила дўси ошно бўлмишдур.*

Баъзан Роик деб тахаллус ила шуҳратланса ҳам ёзган ашъорида Ибрат тахаллус ихтиёр этгани кўринадур. Анинг яқин кишиси бўлмиш Маҳмуд Муфаззалишоҳ домулланнинг ёзган хатларини ҳам сўзимизнинг исботи учун кўрсатдик. Бошида мактабдор муаллим, хотунлари ҳам муаллима бўлуб танилган экан. Сўнгра қозихонада муфтий ва хат ёзадургон бўлуб аълам деб аталган.

Йўгон, тўла гавдали бўлуб 115 кг оғирликда эди деб маҳдум сўзлар эди. Ҳижрий ила 1336нчи(милодий 1917-18) йилда шаъбон ойинда 63 ёшинда Марғилонда вафот этмишдур.

Фирқатнинг бу кишига ёзган насиҳатомуз назми бордур. Фирқат «Каширда», «Тасхирда», «Тақдирда» радифли (қофияли – А.Қ.) машҳур газалинининг бу кишига юбориб Муқимийга бермагил, деган эмишдур...

Кўк мазор мадрасасида Фирқат билан бир ҳужрада турган эди. Фирқат растада чойфуруш ҳам эди. Бу байт

²⁶⁹ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий... 419-420-б.

Фирқат газалига мухаммасдин биридур. Бунда номи Тошфўлод кўрсатиладур.

*Кўрқаман, эй дўстлар ул кўзлари жаллодидин,
Гарчи бўлсам ман камина Болта тош Фўлоддин»²⁷⁰.*

Айтиш жоизки, Хитой Халқ Республикасининг Синьцзян (Шингжон) Уйғур автоном районининг Ёркент(Ёрканд) худудидаги Гулбоғ қишлоғида жойлашган Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқатнинг мақбарасининг деворида шоирнинг ғазаларидан, жумладан:

*Олиб ёдиға, сўрмас кимса Зокиржон Фурқатни,
Агарчи айтадур доим дуо боди саболардин.*

деган мисралар билан тугалланган «Ёрканд шаҳридан Тошболтуға хат» номли мактуби ҳам туширилган²⁷¹.

Ҳижрат. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Газкираи Қаюмий» асарида Ҳижрат тахаллуси билан ижод қилган икки шоир ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан бири XIX асрнинг бошларида Тошкентда яшаб ўтган бўлса, иккинчиси марғилонлик Мулла Абдурахмон Аълам Муҳаммад Қосим ўғлидур:

«Бу киши Марғилон шаҳаридан бўлуб Чуқур мадраса маҳалласида (Дўфи бозори) туруб нашъу намо этмишидур. Номи Мулла Абдурахмон Аълам Муҳаммад Қосим ўғлидур. Кўк кўз киши эди. 67 ёшида 1922 нчи йили босмачилар кўлида шахид этилмишидур.

Фозил, муҳтарам домулла Муфаззалшоҳ Махдумовнинг кўрсатувларича, Муҳийнинг девонида (ғазал)лари бор эмиш.

²⁷⁰ Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қаюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», II жилд. 1998. 465-466-б.

²⁷¹ Абдулаҳатов Н. Шоир Фурқат зиёратгоҳи // Фурқат ижоди муаммолари. Қўкон, 2010. 36-б.

Охир Муҳийнинг дўсти ва ошноси экани Муҳийнинг бу кишига ёзган бир рубоийсидан кўринадур. Ҳижрат II нинг газали девони Муҳийда кўринмайди. Муҳий бу шоирга тубандаги рубоийнинг ёзиб қолдирган, холос.

У эса будур:

«Марғилонда Мулла Абдурахмон Ҳижрат учун бу китъани» айтиб эдим:

*Қилган эдим мен сени наслигни Ҳижрат ихтиёр,
Келдиму билдимки, сен ҳам Ҳижрат айлаб ихтиёр,
Бозгашти Андижон ҳам топмадим сандин асар,
Шул сабабдин Марғилондин ҳижрат этдим ихтиёр»²⁷².*

Шу ўринда Раҳматулло Файзуллаевнинг Абдурахмон исмли шоир хусусида келтирган маълумотларига эътибор берайлик:

«Бизнинг кўлимизда Марғилон алломаларидан Абдурахмон исмли шахсга тегишли қўлёзма бўлиб, у ҳижрий 1301 йилда кўчирилган. Биз муаллиф шахсини аниқлай олмадик. Лекин уни шартли равишда Абдурахмон Марғиноний деб атадик ва №31 рақам билан шахсий кутубхонамизда сақламоқдамиз. Ушбу қўлёзмада мазкур қасиданинг аслий-арабча шаклига боғланган мухаммас ҳам келтирилган. Бу асар Марғилонда яшаб ўтган алломаларнинг илмий салоҳиятлари нечоғли юқори бўлганини кўрсатади. Чунки сир эмаски араб тилида ёзилган ғазалга туркийда қилинган тахмислар камдан кам топилади»²⁷³.

²⁷² Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. Қаюмов А. Уч жилдлик –Т.: «ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими», III жилд. 1998. 602-б.

²⁷³ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Бизнингча, Раҳматулло Файзуллаев томонидан Абдурахмон Марғинович деб эътироф этилган шоир аслида Мулла Абдурахмон Аълам бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки шеърларнинг ёзилган санаси айнан Мулла Абдурахмон Аълам яшаган даврга тўғри келади.

Ғолиб Марғилович. Ғолиб тахаллуси билан ижод қилган Абдулазиз қори Болтабой ўғли 1900 йилда Марғилон шаҳрида туғилган. Ғолиб Марғилович олти ёшидан эски мактабда савод чиқарган бўлиб, кейинчалик 15-18 ёшида гимназияда таҳсил олган. У ўз она тилидан ташқари араб, форс, рус тилларини мукаммал ўрганиб, таржимонлик, ҳисобчилик билан машғул бўлган. Олмиш етти ёшида нафақага чиққач, умрини қолган қисмини тўлиқ илмий ва бадиий ижодга сарф қилган²⁷⁴.

Ғолиб Марғиновичдан анчагина бой адабий ва илмий мерос қолган бўлиб, Раҳматулло Файзуллаев «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида Ғолибни Ҳолмуҳаммад Қори Марғинович ва Абдуссамад Охунд Марғиновичларнинг шогирди эканлигини айтиши баробарида, у ҳақда қуйидагича таърифни келтиради:

«Кўплар мўътабар асарлар муаллифи. Жумладан уч жилдлик тафсир, «Ислом тарихи», «Қуръон тарихи», «Шарҳи асмауллоҳ», «Улфат», «Нур тизлари» каби асарлар шулар жумласидан. «Ғолиб» тахаллуси билан ижод қилганлар. 1982 йилда 82 ёшида вафот этганлар. Қабрлари Марғилоннинг Оқ масжид қабристонига бино қилинган»²⁷⁵.

²⁷⁴ Рўзибоев Т. Ғолиб Марғилович ижодига бир назар // «Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси» мавзусидаги Республика илмий-амалий семинар материаллари. Фарғона, 2007. 46-б.

²⁷⁵ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Мулла Усмон Марғинович. Раҳматулло Файзуллаев Мулла Усмон Марғиновичнинг шоирлик истеъдоди ҳақида сўз юритар экан уни устозларга атаб марсия ва тарихлар битганлигини куйидаги мисол орқали кўрсатишга ҳаракат қилган:

«Ҳазрат Домла вафоти учун ёзган тарих-марсияда Ҳазрат Домла номларига куйидагича ишора қилганлар:

*«Номи поки он жаноби бил киноя гуфтам,
Ҳаст «Азиз Миср», бешак «Молики асҳоб жуд»*

Абдуллоҳ Марғинович. Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасида ушбу шоир хусусида жумладан шундай маълумотлар келтириб ўтилган:

«Кўлимизда Абдуллоҳ Марғинович исми шахсга тегишли бўлган бир қўлёзма бўлиб, у муаллифнинг ҳаёти давомида кўрган ибратли ишлар хотирасига бағишланган маълумотлар мажмуъасидир. Муаллиф унда мазкур воқеалар билан бирга Марғилон ва унинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларда кўрган ва зиёрат қилган ва алломалар номини ҳам келтирган. Марғилонлик алломалар ҳақида гапириб жумладан шундай дейди:

Камина фақирул ҳақир гуноҳкор кўзларим билан кўрган ва ҳозирда олами фонийдан олами боқийга рихлат қилиб кетган уламоий изомлардан Марғилонда устозларимдан, марҳум ва устози кулл (барчанинг устози) Домла Аҳмад бобо қози калон домла, ва зоҳир ва ботин илмлар билимдони Домла Муҳаммад Аминхон аълам домла, соҳиби мунозара Шамол маҳдум домла ва муршидлардан жанозаларига икки минг киши ҳозир бўлган Валихон тўрам, Қози эшон, Тош халифа, Тилло халифалар бор эдилар...

Муаллифнинг келтиришича, ўша даврда Андижонда домла Абдусаттор қози калон, Хўқанда ҳазрат Маъсумхон тўра, фақиҳ ва дарсгўй мударрис домла, олим Исмоилхон эшон, «Далоил хойрот» нинг шорихи, дарсгўй шайх эшон Ҳожи домла, Домла Абдул Мўмин, муршидлардан эса ҳазрат Соҳибзода эшон Миён ва Ҳожи Қобил эшон марҳум, Наманганда эса муршидлардан илми ҳол, илми қол ва илм ладун соҳиби ҳазрат Меҳмонхон тўра, «Ҳазрат Домла» номи билан машҳур бўлган эшон домла Абдулкарим ва эшон Мирзохон афандилар ва Зоҳидонда эса мавлавий Чўбин домла ва бошқалар бўлишган».

Толий Марғинович. Толий тахаллуси билан ижод қилган Мир Ҳайдар домла Марғинович хусусида Раҳматулло Файзуллаев шундай ёзади:

«Буюк олим, мударрис. Нақшбандия тариқати-нинг йирик шайхи. Кўплаб ахлоқий-ирфоний мазмун-даги манзумалар муаллифи.

Мир Ҳайдар домла 1833 йилда Марғилоннинг Хўжа Форсо маҳалласида бўзчи оиласида туғилганлар. Бошланғич таълимни ҳосил қилгач, Бухорога бориб у ердаги мадрасаларнинг бирига жойлашадилар ва таълим ола бошлайдилар. Аммо Домланинг мадраса-даги ҳаётлари у даража осон кечмайди. Камбағал хонадондан арзимаган пул билан чиқиб кетгани талабанинг ҳаётига жиддий таъсир кўрсатади. Кўпинча оч-наҳор, юпун ҳолда мадраса ҳужрасида ёлғизликда, фақат китоблари билан суҳбатлашиб ўтказар эди... Шу сабаб Мир Ҳайдар домла кейинчалик мударрислик фаолиятлари давомида шогирдларига нисбатан жуда меҳрибонлик билан қараган эдилар. Улар орасида камбағал, бечораҳол талабаларга алоҳида эътибор қилганлар. Уларни оби таом, кийим бош, ва ҳатто уй-жой билан ҳам таъминлаган эдилар. Бу ҳақиқатлар бизгача етиб келган ёзма маълумотларда ҳам ўз аксини топган... Мир

Ҳайдар домла Бухородан мадрасани тамомлаб қайтгач, ҳовлилари ёнгинасидаги Хўжа Муҳаммад Порсо номли мадрасада мударрислик фаолиятларини бошлайдилар ва умрларини охиригача бу ерда истиқомат қиладилар...

Мир Ҳайдар домла фаолиятларининг аввалида мадрасада мударрислик ҳам қилган бўлсалар умрларининг иккинчи ярмидан кўпроқ тариқат вазифаси билан машғул бўлганлар ва бу соҳада самарали фаолият олиб борганлар... Айтиш ўринлики ушбу нодир асарлар бугунги кунда халқимизнинг зиёли кишилари, хусусан шеърят аҳли учун кадрли. Қолаверса адабиётшунос тадқиқотчиларимиз диққатига XIX аср охири ва XX аср бошларида Қўқон адабий муҳиtida шоир марғинонийлар ўрнини белгиловчи яна бир муҳим омилдир. Сир эмаски, шу кунгача замонамиз шеърят аҳли ва адабиётшунослар учун Толий Марғиноний номи мутлақо номаълум эди. Ушбуни кўп бўлмасда армуғон сифатида қабул қилсалар мамнунлигимиз шунда. Соҳа муттаҳасислари ҳиммат қилсалар келгусида Толий Марғинонийнинг янги-янги асарларини топиб халқимизга тақдим қилсалар ажаб эмас.

Толий бобомиз шеърларининг тили содда ва равон. Фикрларини ортиқча муболаға ва ясама зийнатларсиз шундайича баён қилганлар. Бу эса шеърятда шоир фикрини ўқувчи дилига тездан етиб боришини таъминлайдиган энг яхши услубдир...

Толий Марғиноний 1332 ҳижрий, зул қаъда ойининг 22 куни 1914 мелодий йил, 11 октябрда 79 ёшда якшанба куни Марғилонда вафот этганлар. Қабрлари мадрасалари ёнгинасидаги Хўжа Форсо қабристонида обод зиёратгоҳдир.

Толий вафотига замондошлари ва шогирдлари тарафидан тарих-марсиялар битилган. Бизда улардан шогирдлари мулла Тўрақул домла қаламига мансуб бўлган

мухаммас шаклидаги 234 мисрадан иборат марсия мавжуд. Маълумки ҳар бир марсия у ёки бу шахснинг вафот этган санасини билдиришдан ташқари ўз ўрнида унда зикр қилинаётган шахснинг ҳаёт ва фаолияти ва унинг фазилати ҳақида хабар берувчи ёзма манба сифатида ҳам аҳамиятлидир»²⁷⁶.

Номий. Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасида ушбу шоир хусусида жумладан шундай маълумотлар келтириб ўтилган:

«Хонақойи Ҳазрат Домлага замондош алломалар ҳақида гапирар эканмиз, улар орасида Охунжон қорипочча номини алоҳида келтириши ўринли бўлади. Буюк аллома, шайхул ислом, адиб, муфассир, мутасаввуф «Номий» тахаллуси билан ижод қилган бу буюк зот ўз даврида Марғилон алломаларининг зубдаси ва энг муқаддами эдилар. Ҳазрат Домла билан яқин биродар эдилар. Бизгача етиб келган бир нечта ёзма маълумотлар орқали биз бу буюк аллома бобомиз ҳақларида қисман тасаввурга эга бўламиз. Аллома бобомиз Марғилонда таваллуд топганлар ва бу ерда наишъу намо ҳосил қилганлар. Умрларининг сўнгисида эса сабабларга кўра аввал Маккага ундан эса Мадинайи Мунавварага ҳижрат қилиб, у ерда муқим бўлиб туриб қолганлар. Ҳижратлари бирор бир қувғин ёки таъқиб туфайли бўлмай бу ерда мустамлакачилар томонидан жорий қилинаётган турли ношаръий талаблар туфайли пайдо бўлган номўтадил шароитлар сабаб бўлган деган хулосани чиқариши мумкин. Чунки бу нарса ёзма маълумотдан исмларига «муҳожир» нисбасини қўшиб айтилишидан ҳам билса бўлади. Номларини қўлёзма ҳужжатларда «Муҳожир Охунжон қорипочча Номий

²⁷⁶ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Марғиноий сўнгра Маккий сўнгра Маданий» деб келтирганлар. Аллома бобомиз Номий тахаллуси билан ижод қилганлар. Бизга у зотдан ҳозиргача топишга эришганимиз бир нечта газал ва мухаммаслар, «Қасидайи бурда» асарига қилинган шарх ва бир нечта ёзма хужжатлар етиб келган. Номий ҳазратларининг асарларини дастлаб марғилонлик Турсун бобо махдум меросларини ўрганган чоғимизда котиби номаълум бўлган бир қўлёзмада учратган эдик. Кейинчалик эса Мулло Комилжон мулло Муҳаммад Иброҳим Марғиноийга тегишли қўлёзмалар орасидан топдик. Асарларини асосан форсий тилда битганлар. Асарларнинг гоявий-бадиий мазмуни қадимдан шарқнинг буюк даҳо шоирлари каби илоҳий ишқ тараннумидир. Асарларида асосан ёр ишқидан изтиробга тушган ошиқнинг ўтли нолалари, дил оғриқлари ва ички кечинмалари турли рангларда тасвирланганини кўрамиз. Шу билан бирга тасаввуфнинг асосий мақсади – комил инсон гояси ҳам асарларида етакчи гоя сифатида қаламга олинганини ҳам кўришишимиз мумкин. Жомий, Бедил каби буюк даҳолари шоирларнинг асарларига қилган мухаммасларидан эса у зотнинг шеърятдаги мақомларини билишимиз мумкин»²⁷⁷.

Фаҳмий Марғиноий. 2008-2010 йилларда Марғилон маҳаллалари тарихи юзасидан олиб борган изланишларимиз давомида Машад маҳалласида яшовчи 82 ёшли Турсунбой Аминовдан бобоси Абдурахмон Фаҳмий тўғрисида айрим маълумотларни ёзиб олган эдик. Афсуски Абдурахмон Фаҳмийга мансуб девонни кўриш бизга насиб қилмади.

Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасида Абдурахмон Фаҳмий хусусида куйидаги маълумотлар мавжуд:

²⁷⁷ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

«Ҳазрат Домлага замондош алломалар орасида Фаҳмий Марғинонийнинг ҳам алоҳида номи бор. Бу зот ҳақида етарлича маълумотга эга бўлмасакда, у зотдан бизга қолган каттагина девонлари орқали баъзи маълумотларни билиб олишимиз мумкин. 2007 йилнинг апрел ойларида у зотнинг девонларини топишга эришдик. Девон 673 саҳифадан иборат бўлиб, қаттиқ муқова билан муқоваланган. Яхши сақланган. Котиб муаллифнинг ўзи. Девоннинг биринчи саҳифасига «Китоб мулла Абдураҳмон марҳум тахаллус Фаҳмий» деб ёзиб қўйилган. Муқовасига эса «1898 йилда ёзилиб тамом бўлди. Мулла Абдураҳмон Қурбон ўғли. 1899 мелодийя, 8 моҳ рамазон ойида вафот бўлди», деб ёзилган. Девонга «Юсуф ва Зулайҳо» қиссаси илова қилинган. Қиссанинг сабаби таърифидан аввал «Таърифи Марғинон» номли бир манзума келтирилган. Унда Марғилоннинг таърифи ва ундаги баъзи мазорлар ҳақида маълумотлар билан бирга шоирнинг ўзи ҳақида айтган баъзи хабарлар ҳам ўрин олган. Ҳазрат етмиш беш байт – бир юз эллик мисрадан иборат»²⁷⁸.

Абдулҳамид маҳдум. Раҳматулло Файзуллаев Абдулҳамид маҳдум тўғрисида жумладан шундай ёзади:

«Абдулҳамид маҳдум Султон Ғози ҳожи ўғли. Хонақойи Ҳазрат Домланинг шогирдларидан. 1887 йилда Марғилоннинг Эшонгузар маҳалласида зиёли оилада дунёга келганлар. Оталари Султон Ғози ҳожи ўша даврнинг маърифатли кишиларидан бири бўлган. Боболарининг исми Абулқосим Бек бўлиб, асли Заркент кишлоғидан. Никоҳ сабабли Марғилонга келиб қолганлар. Бу ерда Эшонгузар яқинидаги «Кувур боши» масжидида 1898-1918- йиллар давомида йигирма йил имом-хатиб бўлиб хизмат қилганлар.

²⁷⁸ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг кўлөзма нусхасидан фойдаланилди

Изланишларимиз асносида Махдум почча мерослари орасидан оталари вафотига ёзган марсияларини учратган эдик. Унда махдум почча оталарини кўплаб гўзал сифатлар билан таърифлаганлар. Жумладан, «Уламолар пешвоси», «Олими порсо», «Пир раҳнамо» дея зикр қилиб, бутун умр меҳнат ва тақво билан ўтганларини айтганлар. Шу билан бирга «Гар тиловат қилсалар осмондаги кушлар хама, солғай эрди чин кулоқ» дея, «хуш сухан», ва «гўё» қори бўлганларини ҳам таъкидлайдилар. «Ҳафтада ҳолим сўруб келгай эрди хужрам сари» деган сўзларидан эса, у зотни фарзандларининг таълим олиши учун нечоғли аҳамият қилганларини билсак бўлади. «Айлар эрди қаноат бир неча кун тотмай таом», деган сўзлари эса, бизга у зотнинг риёзат ва мужоҳадаларидан хабар беради.

Оналари Ҳалимабону исмли аёл бўлиб, 1937 йилда 63 ёшда вафот этган. Ота-оналари Махдум поччани ёшликларидаяқ илм таҳсилига берадилар. Тез фурсатда Қурони каримни тўлиқ ёд оладилар. Сўнгра илм таҳсил қилиб шариат олими бўладилар. Махдум поччанинг тез фурсатда камолот топишларига оталарининг дуолари сабаб бўлган эди. Айтишларича, оталари муборак ҳаж сафарида Оллоҳдан фарзандлари учун ладуний илм беришини сўраб, дуо қилган эканлар.

Махдум почча Қаландархона мадрасасида таълим олганлар. Устозлари мадраса мударриси Муҳаммаджон қорипочча бўлганлар. Талабалик даврларидаяқ зехн ва қобилиятларининг кучли эканидан кўплаб талабалардан ўзиб кетганлар. Ўша пайтларида тез-тез чилла ўтириб, дарс такрор қилганликлари айтилган.

Маълумотларга кўра, Махдум поччанинг илмий фаолиятлари жуда эрта бошланган. Аввал Жармасжид масжидида тўрт йил имом хатиблик қиладилар. Сўнгра у ердан шаҳар марказидаги «Мўй муборак» масжидига у ерда

ўн йилдан ортиқроқ хизмат қиладилар. 1925-28 йилларда эса у ердан Ётиқтут масжидига ўтиб хизмат қилганлар. Имом хатиблик фаолиятлари даврида ҳам дарс бериш ишларини тўхтатмаган эдилар. Хузурларига кўплаб талабалар илм истаб келишган. Ҳатто Қорасувдан қирғиз муллалар ҳам келиб, дарс олгани айтилган. Ёзма маълумотларда Махдум поччани қуйидаги сифатлар билан таърифлаганлар: «Гавҳари-ноёб», «Хотам намо», «Шакар-забон», «Нури Худо», «Вориси шаръи-набий», «Комилу-акмал», «фозилу-афзал», «Чироғи-дин», «Маҳдийи-замон», «Мақбули-жаҳон», «Гўё-забон».

Махдум почча ҳақида сўз кетганда, у зотда бошқа фазилатлар қатори нотиклик санъати кучли бўлганига алоҳида урғу берадилар. Ёзма асарларда ҳам бунга алоҳида урғу берилади... Ваъзни юксак фасоҳат ва балоғат билан олиб борганларидан, ҳатто замон уламиси Фозилжон Махдум Марғиноний ҳам суҳбатларини тинглаш учун дарс ҳалқаларига келиб турар эканлар. Бундан таъжжубланган кишиларга, тўғри мен махдумга бир неча йил устозлик қилишим мумкин дир лекин, яна шунча йил илм ўқисам ҳам лекин махдум каби фасоҳатли суҳбат қила олмайман.

Махдум почча 1943 йилда Хонақоҳ масжиди очилишида ташаббускорлардан бири бўлганлар ва катта шижоат кўрсатиб, бу ишга бош бўлганлар. Масжид очилгач эса Марғилон халқининг таклифи билан бу ерга имом-хатиб бўлганлар ва умрларининг охиригача шу ерда хизмат қилганлар. Махдум поччанинг масжидга имом-хатиб бўлиб келишлари муносабати билан замондошлари томонидан кўплаб шукрона маъносида мадҳиялар ёзилган...1950 йилнинг кузида Махдум почча 63 ёшда вафот этганлар. Бу хижрий сана бўйича 1370 йил сафар ойининг саккизинчи,

якшанба кунига тўғри келади. Қабрлари Марғилоннинг Ок масжид қабристонига бино қилинган»²⁷⁹.

Моний. «Зокир», «Моний», «Ғариб», «Розий» каби тахаллусларни қўллаб форсий, туркий ва арабий тилдаги асарлар ёзиб қолдирган. Мулло Зокиржон Охунд Муҳаммад ўғли Моний тўғрисида Раҳматулло Файзуллаев қуйидагилар келтиради:

«Буюк аллома шариъат ходими Мулло Зокиржон Охунд Муҳаммад ўғли Моний ҳазратлари ўз даврида Марғилон ва Фарғона халқининг етук алломаси эдилар. Аллома бобомиз 1893 йилда Марғилонда таваллуд топганлар...Аллома бобомизнинг ота-оналари томондан бўлган кишилар зиёли ва маърифатли кишилар бўлишган. Бу зотнинг келгусидаги маънавий камолотларига асосий сабаб ҳам шунда. Оналари томондан бўлган боболари Мулла Абдурраззоқ Марғилоннинг Хожя Эгиз масжидида 40 йил муаззинлик қилганини айтганлар.Бошланғич таълимни ҳосил қилганларидан сўнг аллома Марғилоннинг Чуқур мадрасасига кирганлар ва бу ерда машҳур аллома Ҳазрат Бухорий домлага шогирд бўлганлар.Уларнинг марҳамат назарлари ва тинимсиз меҳнат ва риёзат эвазига етук олим бўлиб бўлиб етишадилар. Аллома бобомизнинг асосий узоқ йиллик фаолиятлари Фарғона жомеъ масжидида имом-хатиблик билан белгиланади. Бу ерда умрларининг охирига қадар хизмат қилганлар. Мустабид тузумнинг энг оғир кунларида ҳам халқимизга муқаддас динимиз ва унинг таълимотларини етказишда жонбозлик кўрсатганлар.Мана шу жиҳатлари ҳам биз учун қадрлидир.

Биз 2004 йилги изланишларимиз асносида у зотнинг қолдирган мерослари ичидан ўзлари ҳақида кўплаб ёзма маълумотларга эга бўлган эдик. Мазкур маълумотлардан

²⁷⁹ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

маълум бўлишича аллома бобомиз назм майдонида ҳам самарали ижод қилганлар...Қизиги шундаки кўплаб назмий асарларини бир вақтнинг ўзида ҳам форсий, ҳам туркийда битганлар...Асарларида олга сурилган маънолар бугун ҳам ўз қийматини йўқотмаган. Қисқа сатрларда айни ҳақиқатларни куйлаб ўтган эдилар. Бу ҳақиқатлар бутун ҳаёт давомида кўриб билган воқеа ва ҳодисалар асосида вужудга келгани аниқ. Уларнинг изчиллиги ҳам шунда»²⁸⁰.

Дилкаш Марғинович. Марғилон адабий муҳитида ижод қилган шоирлар ҳақида гапирар эканмиз, улар орасида «Дилкаш» тахаллуси билан ижод қилган Мақсуд Али хусусида ҳам тўхтаб ўтиш лозим. У ҳақда Раҳматулло Файзуллаев шундай ҳикоя қилади:

«Мен бу одамни биринчи марта 2004 йилнинг ёз ойларида кўрган эдим. Қиргули мазор ҳудудига яқин ҳовлиларнинг бирида бўлаётган бир мажлисга кириб келган эди, ўшанда. Одамлар «Эй, Мақсудали ака келинг, келинг, ҳуш келибсиз», дея қарши олган ва юқорига таклиф қилган эдилар. Лекин одамларнинг таклифларига ҳам парво қилмай, қуйроқдаги бўш жойга ўтирган эди. Сўхбатдошлар сўзларига қўшилмай ўзи билан машгул бўлиб ўтирган бу одамдан, «Қани, Мақсудали ака, навбат сизга», деб ишора қилдилар. Бундан илҳомланган ва гўё ушбу таклифни кутиб тургандек бўлиб, бирданига шеър ўқий бошлади. Мажлисга сукунат чўкди. Ҳамма ўқилаётган газал мазмунига таслим бўлган кўйи, бошларини қўйи солиб тинглар эди. Ўқилаётган шеър муножот эди. Гуноҳ ва исёнга ботиб ўз нафсига зулм қилган ва бу қилмиши оқибатидан хижолатга юз тутган банданинг Парвардигорига дил илтижолари ва ҳасратли нолалари эди. Изтиробга тўла қалбининг туб-тубидан отилиб чиқаётган

²⁸⁰ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг кўлөзма нусхасидан фойдаланилди.

шоирнинг бу самимий нолалари аниқки менинг қалбимни ҳам тебратди.

Сухбатдошларимдан у зотнинг кимлиги ва қаерда туришини сўраб билиб олдим. Марғилоннинг Келачи маҳалласида шундоққина катта йўл бўйидаги ҳовлида турар эканлар.

Мажлисдан, фурсат топиб албатта бу зот учрашаман, деган ният билан чиқдим. Лекин... Лекин, бу муяссар бўлмади. Ёши саксондан ошиб қолган, шу билан бирган валийваши бўлган зотнинг ҳузурига кириб бориши, тўғриси мени бир оз чўчитди. Чунки, одатда бундай кишилар кўпинча ҳузурларига келган зиёратчиларни унчалар хушламаслиги мени ўйлантирди. Ҳолбуки, шунгача мен кўплаб улуг ёшли кишилар билан мулоқотлар қилган эдим.

Орадан икки йил ўтгач, вафотлари хабарини эшитдим. Кейинроқ эса ҳовлиларига бориб фарзандлари билан учрашдим. Оталари ҳақида, асарлари ҳақида сўрадим. Улар у кишининг саккизта ижод дафтарлари бўлганини, лекин вафотларидан олдин мухлислари олиб кетганини айтишди. У ердан ноумид қайтдим. Орадан уч ҳафтача ўтгач, жума кuni ўғиллари менга оталарининг бир дафтарини топганини айтиб ташлаб кетди. У шоирнинг 1971 йилда ёзган шеърларидан иборат бир қўлёзма эди. Мазмун моҳияти билан асосий муножот, илтижо ва умид бобида ёзилган ундаги шеърлардан баъзилари қуйидагилар. Шеърдаги аслида қандай бўлса шундайича «ишлов берилмасдан» баён этилган дил изтироблари ҳар кимнинг қалбига осон етиб боради»²⁸¹.

Қоил Марғинович. Етук олим, ирфон соҳиби, ўнлаб насихат мазмунидаги ғазаллар, муҳаммаслар, баёзлар ёзган Абдусамад Охунд Марғинович – Қоил тўғрисида сўз

²⁸¹ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

кетганда замондошлари «Ҳақиқатдан баҳра олган зот», дея таърифлашади²⁸². Бу ҳақда Раҳматулло Файзуллаев куйидагиларни баён этади:

«Шараф тўғрисида ушбу таърифнинг ўзи кифоя қилса керак. Зотан, дунёда инсон бўлиб келиб ҳақиқатдан баҳра олишдан ортиқ шараф бўлмаса керак. Дунёга келишдан кўзланган асли мақсад ҳам шу. Биз у зотни устозларимиздан бирлари кўп такрорлаганларидек, «Инсон зотига лойиқ, банда отига муносиб зот», дея таърифлагимиз ҳам келади...

Шогирдларидан Мажруҳ Ҳақирул-ибод (уста дада Маҳмуджон кори) у зотни шундай таърифлаганлар: «Меҳрибон устозим, мураббий, раҳбарим, отамдин зиёда, ҳар борада раҳнамо, вориси анбиё, аҳл фазлга пешво, замон халқига муқтадо, суҳбатлари дилкушо, нафаслари жон физо, таъби салиму равшан замир, ҳамида хисолу дил пазир, насиҳатлари марғуб, дегонлари айни матлуб, илмда бир улуғ дарё эрдиларким, ҳамма ташналар алардин сероб эди. Забони шаккар нисорлари ҳаққа қоил, жолис барчаси суҳбатларига моил эрди.

Мане ҳокисор нотавон, шўрида ҳолу нигун иқбол ҳам бориҳо муборак суҳбатларидан баҳраманд, хуршид талъат юзларидан кўзим равшан, алар боридан кўнглим тўқ, балки ўзимда йўқ хурсанд эдим. Зеро, бани одам жумласидан бир кимсани менга марҳамати, алардек тарбияти етмаган эди.

Муҳаббатлари кўнглимда қарор тутмиш эрди. Чунки дилим дардига хозиқ табиб эрдилар. Ҳазон кўнглим ҳар ёндан жароҳат бири битмай ўни пайдо эрди. Ҳамон

²⁸² Эшонбобоев Ў., Усмонов Т., Эргашев О. Марғилон уламолар шаҳри // «Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2007. 26-б.

дилимда бор аламини дер эдим. Каломи Масихо нафаслари билан марҳам кўярларким кўрмагандек бўлур эрдим»...

Абдусамад Охунд дада хазратларидан бизга кўплаб назмий асарлар яъни, панду насихатларга тўла баёзлари қолган. Фарзандлари, шогирдлари ва кўплаб мухлис кишилари кўлида кўплаб кўлёзма нусхалари бўлган бу нодир асарлар бу буюк аллома бобомиздан бизга қолган бебаҳо ҳақиқат дурдоналаридир. Аллома бобомиз ўзларига «Қоил» тахаллусини танлаганлар. Биз у зотни Марғилонга нисбат бериб Абдусамад Охунд Қоил Марғиноний деб айтамыз.

Асарларининг умумий мазмун моҳияти ахлоқ-одоб ва маънавий-руҳий тарбия мавзусидир. Улар инсонни ҳақиқий инсон даражасига, мўминни ҳақиқий мўмин комил мақомига етишига хизмат қилувчи асарлардир. Шу билан бирга улар самимий беғараз насихат оҳангида сўзланган сўзлардир. Бинобарин, Охунд дада асарлари билан танишган киши уларни самимий қалби билан, суҳбатдошига эзгуликни жуда-жуда илинган хайрихоҳ зотнинг насихати экани сезади...

Аслини олганда шоирлик сифатини Охун дадага нисбатини бериш унчалар ҳам муносиб эмас. Балки у зот ҳақиқатларни назмий тарзда баён риштасига чеккан эдилар. Бу сифат эса ўз эҳтиросларини яшира олмай уни турли шаклларда баён қилган аҳли ашъор мақомидан албатта улуғ туради. У зот асарлари сўзлар жарангдорлигига, турли қофияларга ва назмий талабларга чалғиб асл мақсаддан йироқлашган ҳолда баён қилинган сўзлар йиғиндиси эмас. Лекин шундай бўлсада асарларида назмий мутаносибликни ҳам, қофиялар уйғунлигини ҳам, вазнларнинг чиройли риоясини ҳеч қандай кам-кўстсиз аъло даражада келганини кўрамыз...

Охунд даданинг асарлари билан танишар эканмиз, у зотнинг не чоғли инсонни яхши кўришларига гувоҳ бўламиз. Беихтиёр дунёга келиб қолган инсонни инсон бўлишига жон жаҳдлари билан хизмат қилган эдилар. Шу жиҳатдан у зотни инсонга инсонлигини танитувчи “кошифи инсон” деб аташ мумкин. У зот учун кишининг илми, амали, моли, обрўси, мансаби, ҳусни, жамолининг эътибори йўқ. У ким бўлишидан қатъий назар аввало инсон зотига муносиб бўлиши керак. Сўнгра унга бошқа сифатлар фойда қилади. Чунки инсонийлик сифати аслий сифат бўлиб, бошқалари эса касбийдир. Аслий сифати бўлмаган кишига касбий сифатлар зийнат бера олмайди. Бу қошга қўйилган сурма каби ювишлик билан кетиб қоладиган ўткинчи зийнат кабидир. Аммо аслий сифатига эга бўлиш эса барча касбий сифатларни ҳам ўз ўзидан ҳосил бўлишига хизмат қилади.

Абдусамад Охунд Қоил Марғинович хижрий 1393 йил 9 зулҳижжа, мелодий 1973 йил 3 декабрда 97 ёшда вафот этганлар. Жаноза намозлари Абдуллажон махдум почча бошчилигида ўқилган. Васиятларига кўра қабрлари Хўжа Форсо қабристонига бино қилинган»²⁸³.

Нуруддин қори Марғинович. Мулла Нуруддин қори Муҳаммадрасул ўғли. Етук олим, ҳофиз калом, Марғилоннинг буюк алломаларидан бири. Манбаларга кўра бу зот 1899 йилда Марғилонда таваллуд топганлар. 1981 йилда 84 ёшда вафот этган. У ҳақда Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Биз у зотнинг илмий мерослари билан танишганимизда, алломанинг «Табъида назм» бор эканини гувоҳи бўлган эдик. Шундоқки ўзларидан келгуси

²⁸³ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

авалодларга кўплаб қиматбаҳо асарлар қолдириб кетган эдилар. Асарлари билан танишган киши у зотнинг бу соҳадаги насибалари не чоғли салмоқли эканига ишонч ҳосил қилади. Мисол учун қуйидаги икки асарларида олға сурилган ҳақиқатлар ҳар қандай кишини эътироф этишига мажбур қилади...

Маълумки ислом тарихида тасниф этилган назмий жавоҳирлар орасида Пайгамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг халифалари Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳунинг муножотлари машҳур. Бу нодир асар кўплаб қалам аҳллари уни ўзига жалб этиб келган. Ушбу муножотни биз биринчи марта 1997 йилги изланишларимиз давомида марғилонлик аллома мулла Орифжон қори мерослари орасида учратган эдик. Кейинроқ эса қўқонлик буюк аллома Зокир Ҳўқандий томонидан унга боғланган тахмисни учратдик. Фасоҳатли араб тилида қилинган бу мухаммас жуда катта илмий маҳорат билан яратилган улкан асар бўлган эди. Мулла Нуруддин маҳдум почча эса бу нодир асарни аслидаги таъсир ва жозибасини сақлаган ҳолда нозиклик билан туркийга таржима қилганлар»²⁸⁴.

Муҳаммад ибн Юсуф Марғилоний. Ушбу шоир тўғрисида бирдан бир маълумот Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарида келтирилган бўлиб, унда жумладан қуйидагилар баён қилинган:

«Бизнинг қўлимизда Марғилон алломаларидан Муҳаммад ибн Юсуф исмли номаълум шахсга тегишли қўлёзма бўлиб, гарчи биз муаллиф ҳақида маълумот топа олмаган бўлсакда, у Ҳазрат Домла шогирдларидан бирига тегишли экани шундоққина маълум. Чунки унда Ҳазрат домланинг устозлари вафотида бағишлаб ёзган марсиялари

²⁸⁴ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

билан бирга Косон шахрининг таърифидида ёзган асарлари ҳам келтирилган. Устига «Устозимиз асарларидан намуна» деб ёзиб қўйилган. Афтидан қўлёзма муаллифнинг ён дафтари сифатида тутилган. Чунки унда турли шоирларнинг ҳам шеър ва газаллари ва бошқа маълумотлар ўрин олган. Мазкур қўлёзма № 30-рақам билан бизда сақланмоқда»²⁸⁵.

Котиб. Аҳрорхон Марғинович – Котибнинг бугунги кунда бир қўлёзмаси мавжуд бўлиб, у муаллифнинг назмий асарларидан иборат баёзидир. Мазкур баёзда келтирилишича, Котиб отаси вафот этганидан сўнг мазорда истиқомат қилиб турган. Бу ҳақда Раҳматулло Файзуллаев қуйидагиларни келтиради:

«Маълум бўлмоқдаки, Сармозор зиёратгоҳи ўз даврида кўплаб кишилар учун тасалли берувчи файзиёб гўша бўлган. Мана ўша жумлалар: «Марҳуму мағфур қиблагоҳни вафотлари 1335 йил 11 шавволда эрди. Марҳумни вафотларидан кейин ҳижронни даштида бир мунча вақтлар саросима ва маҳжурликдан бетоқат бўлиб, охири шаҳардан чекка ва ҳоли жой деб Сармозорга бориб, бир холи ҳужрада мўътакиф (ибодат қилувчи) бўлиб хурду хоб билан ишим бўлмай, бағирни ерга бериб, йиғлаб эътикофни тамом қилдим. Ўшал вақтдаги бошимга келган савдолар фақат ўзим билан Парвардигорга маълум. Эътикоф асносида ёзилган мухаммасдур. Лекин ул вақтда ўзимга «Котиб» деб тахаллус қилар эрдим»²⁸⁶.

Рафиқий. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ўтган марғилонлик ушбу шоирнинг тахаллусидан бошқа маълумотларга эга эмасимиз. Фақатгина унинг:

²⁸⁵ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

²⁸⁶ Раҳматулло Файзуллаевнинг «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиблари» асарининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

*Юртум мани шул Турон,
Бобом мани Кўрагон.
Ватан учун хизматга
Доим белим боғлангон.*

деган тўртлиги атоқли адабиётшунос олим Бегали Қосимовнинг «Миллий уйғониш» номли китобида келтириб ўтилган, холос²⁸⁷.

Келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, ўтган асрнинг биринчи чорагида шаклланган Марғилон адабий муҳитига мансуб шоирлар ижодидаги янги шеърият анъанавий диний-тасаввуфий шеърият билан ёнма-ён яшади. Афсуски, уларнинг ижод намуналарининг аксарияти собиқ советлар даврида коммунистик мафкуранинг қолипига тушмаганлиги боис дунё юзини кўрмади. Фақатгина шахсий хонадонларда қўлёзма ҳолдагина сақланиб, айрим кишиларгина улардан баҳраманд бўлди, холос.

²⁸⁷ Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т. «Маънавият», 2002. 146-б.
260

ИБРОҲИМХҶЖА КУТУБХОНАСИДАГИ АЙРИМ ҚЎЛЁЗМАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ТАВСИФИ

Маълумотларга кўра, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг кутубхонаси турли мавзулардаги китобларга бой бўлиб, кўплаб тарихчи ва адабиётшунос олимлар, шоирлар ва адиблар бу кутубхонага ташриф буюрганлар. Иброҳимхўжанинг қатағон этилиши туфайли китобларнинг кўп қисми йўқолиб кетган. Айтишларича, Иброҳимхўжа билан дўстона муносабатда бўлган кўплаб зиёли кишилар унинг китобларини олиб қайтариб бермаганлар. Фақат айрим қўлёмаларнигина қариндош-уруғлар ўртасида мустабид тузум давридан не-не ҳадиклар билан яшириб сақлаб қолишнинг имконини топганлар, холос. Бу ҳақда Иброҳимхўжанинг келини Матлубахон ая шундай хотиралайди: «Иброҳимхўжа эшон китобларини худди фарзандлари сингари ардоқлар эди. Охирги бор кўрганимизда у киши уйдан кетаётиб қариндош-уруғлари билан хайрлашар экан китобларимни болаларингизни авайлагандек асранглар», деб айтган эди. Шу сабабдан Иброҳимхўжа фарзандлари оталарини китобларини имкон қадар кўз-қорачиғидек авайлаб келдилар»²⁸⁸.

Қуйида Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг кутубхонасига тегишли баъзи бир қўлёмаларнинг қисқача тавсифини келтириб ўтмоқчимиз.

1. Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асари.

²⁸⁸ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри Узумзор маҳалласида яшовчи Матлубахон Абдуллаевдан (1925 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётининг бешигини тебратганлардан бири хамсачилик кашшофи Низомий Ганжавий (1141-1209) ҳисобланади. Унинг номини жаҳонга машҳур қилган асари беш дostonни ўз ичига олган «Хамса»си бўлди. Бу dostonлар – «Махзан ул - асрор» («Сирлар хазинаси»), «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Искандарномадан иборат». Низомий Ганжавий номи қадимдан халқимиз орасида машҳур таъбир жоиз бўлса, у ўзбекнинг ўз шоирига айланиб кетган. Алишер Навоийдан тортиб, барча мумтоз шоирларимиз уни ўзларига устоз деб билишган²⁸⁹. Бунга мисол қилиб Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсий кутубхонасидаги Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарининг нодир қўлёзмасини кўрсатиш мумкин. Мазкур қўлёзмани тавсифлашдан олдин қўлёзманинг бошқа нусхалари хусусида тўхталиб ўтсак.

Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарининг XV-XVII арслардаги кўчирилган қўлёзма нусхалари Санк Петербургнинг М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасида (Россия), Бодлейн (АҚШ) кутубхонасида, Британия музейида (Англия), Техрондаги (Эрон) Гулистон кутубхонасида, Деҳли миллий музейида, Калькутадаги (Ҳиндистон) Г.Канориа коллекциясида, Грузия ФА қўлёзмалар институтида, Арманистоннинг Қадимий қўлёзмаларни сақлаш бўлимида мавжуддир²⁹⁰. Ўзбекистон

²⁸⁹ Донишмандлар тўхфаси / Таржимон, нашрга тайрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Э.Очилов. – Т.: «Ўзбекистон», 2009.96-97-б.

²⁹⁰ Бу ҳақда каранг: Норкулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1970; Стори Ч. А. Персидская литература. I-III том. М.: Наука, 1972; Ашрафи М.М. Персидско-262

ФА Шарқшунослик институтида Хуросон услубидадаги Низомий Ганжавийнинг «Хамса» сининг XVI-XVII арсларга доир кўлзёма нусхалари сақланади²⁹¹.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсий кутубхонасидаги «Хамса» асари ҳам ўша даврга мансуб бўлиб, китобнинг ташқи ҳажми. 250х 370 мм. матн ҳажми эса 180х310 мм. Китоб жами 363 varaқдан иборат бўлиб, Хуросон услубида кўчирилган. Китобнинг нахзац қисмининг биринчи varaғида 1044 ҳижрийда ёзилган Низомий “Хамса”си деб ёзилган. Кўш зарварақ, унвонлар билан безатилган асар матни қора ва қизил сиёҳда хаттот Абдусамад ибн Мулла Аваз Муҳаммад томонидан кўчирилган.

2. Алишер Навоийнинг «Хамса» асари.

Адабиётимиз тарихидан маълумки, устоз Алишер Навоий ғазалларига мухаммас боғлаш, назиралар битиш аънана бўлиб келган. Жумладан Фарғона водийсида яшаб ижод қилган барча шоирларнинг бадий маҳоратининг шаклланиши ва юксалишида ҳазрат Алишер Навоий асарлари таъсири катта бўлган. Шу сабабдан Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли – Хожа ҳам шеърят султонининг асарларига ҳамоҳанг ижод қилган. Бунинг натижасида ўзининг шахсий кутубхонасини Алишер Навоий асарлари билан бойитиб борган. Ҳозирда Иброҳимхўжа

Таджикская поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв. – Д.: «Ирфон», 1974; Полякова Е.А., Рахимова З.И. Шарқ миниатюраси ва адабиёти. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1987; Каталог фонда института рукописи. I том. – Т.: «Фан», 1989; Шарқ миниатюра мактаблари. Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1989; Дмитриева Л.В. Каталог тюрских рукописей института Востоковедения Российской академии наук. – М.: «Восточная литература», 2002.

²⁹¹ Бу ҳақда қаранг: СВР. II том, Т., 1954. С.49-50.

Муҳаммадшоҳхўжа ўғли китоблари орасида сақланиб қолганларидан бири Алишер Навоийнинг «Хамса» асаридир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»си 25615 байт ёки 51230 мисра шеърдан иборат бўлиб, 1483-1485 йиллар давомида ёзиб тугаллаган. «Хамса»нинг нодир қўлёзмалари Санкт-Петербургда М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасида (Россия), Бодлейн (АҚШ) кутубхонасида, Британия қироличасининг Виндзордаги сарой кутубхонасида (Англия), Туркиянинг Тўпқапу саройи музейларида сақланади. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтининг ўзидагина Навоий «Хамса»сининг 74 қўлёзма нусхаси бор. Булар XV асрдан то XIX асргача бўлган даврда кўчирилган қўлёзмаларидир. Хамса қўлёзмаларининг географияси жуда кенг. У Ўрта Осиё ва умуман, Шарқнинг деярли барча шаҳарларида кўчирилган ва тарқалганлиги маълум. «Хамса» қўлёзмаларини кўчиртириш осон бўлмаган. Бу иш анча диққат-эътибор ва маблағни талаб этарди. «Хамса» қўлёзмасининг тайёрлагани шаҳарларда ана шундай имкониятга эга адабий муҳит бўлганидан далолат беради. Бу адабий муҳитда Навоий ижоди, унинг «Хамса» асарига қанчалар аҳамият берилганини кўрсатади ²⁹².

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсий кутубхонасидаги «Хамса» асари XIX асрга мансуб бўлиб, қўлёзманинг ташқи ҳажми 290x 500 мм, матн ҳажми 200x360 мм. «Хамса» Ўрта Осиё услубида Қўқон қоғозига кўчирилган бўлиб, 602 варақдан иборат. Қўлёзма форзациннинг сўнги варағида “варақ ин китоб шасат шаш” деб ёзилган. Унвонлар билан безатилган асар матни қора ва қизил сиёҳда ҳаттот Абдуғаффорхўжа томоиндан хижрий

²⁹² Бу ҳақда қаранг: СВР. VII том, Т.,1964; Қаюмов А. Асалар. 1-жилд, 1-китоб Т.: “Мумтоз сўз”, 2008. 7-б.
264

1256 йилда кўчирилган. «Хамса» муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва қизғиш қора рангда қолипланган.

Кўлёмзада «Хамса»дан ташқари Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул маоний», «Лисон ут – тайр», «Махбуб ул-қулуб» «Таворихи мулки аҷам», «Вақфия», «Муншаот», «Хамсатул-мутаҳаййирин» каби асарлари киритилган. Шунингдек кўлёмзанинг сўнги 595-602 варақларида Хусайний тахаллуси билан ижод қилган Хусайн Бойқаро шеърлари кўчирилган.

3. «Сияри шариф».

Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёт йўлини баён қилишга бағишланган диний-тарихий асарлар жумласига кирувчи сийраларга қадимдан халқимиз алоҳида эътибор бериб келган. Зеро, сийралар илк ислом тарихини тадқиқ қилишда асосий манба ҳисобланган. Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида сақланиб қолган «Сияри шариф» ана шундай нодир кўлёмзалар жумласидан бўлиб, кўлёманинг ташқи ҳажми 230x 410 мм., матн ҳажми 150x300мм. «Сияри шариф»нинг матни 317 варақдан иборат бўлиб, XIX асрда Қўқон қоғозига кўчирилган. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу кўлёмза форс тилида насталиқ хатида силлиқ этиб, санъаткорона ёзилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш кўкдаги рангда қолипланган. Муқовада «Мулло Назар саҳоф» деб кўрсатилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва қизғиш қора рангда қолипланган.

4. Ғазоллийнинг «Кимёи саодат» асари.

Машхур илоҳиёт олими, файласуф, фақиҳ Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғазолий (1058–1111) ўз асарларида ислом илоҳиёти тизмини ишлаб чиқиб, уни фалсафий жиҳатдан асослашга интилган. У Қуръони мукамал шарҳлаб, ислом қондиларини илмий асослаб бергани учун замондошлари томонидан «Ҳужжатул ул-

ислом» («Ислом далили») деб улуғланган²⁹³. Ғаззолий ўз асарларида тасаввуф ва исломни мурасага келтириб, бири-бирига чамбарчас боғлади. Шундан сўнг тасаввуф тариқатига кирувчилар учун шариатга риоя этиш қатъий қонунга айланди. Ғаззолий ўзининг бебаҳо асарлари билан ислом тафаккури ва ўрта аср Европа фалсафасига баракали таъсир кўрсатган. Шу сабабдан унинг асарлари ўз даврида илғор фикрли ҳар бир ижодкорнинг кутубхонасидан жой олган. Бундан кўринадики, Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида Ғазоллийнинг «Кимёи саодат» асари бежиз сақланмаган.

Қўлёзманинг ташқи ҳажми 200 х300 мм., матн ҳажми бўлса, 130х220мм. Қўлёзма XIX асрда Қўқон қоғозига қора ва қизил сиёҳда кўчирилган бўлиб, матн 236 варақдан иборат. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма форсий тилида кўчирилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш рангда қолиплаган. Китоб яхши сақланган

5. Абдурахмон Жомий девони

Форс-тожик адабиётининг олтин даврини забардаст сўз санъаткори, улуғ мутафаккир, нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий (1414–1492) темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фахри, Шарқ шеърятининг янги юксакликка кўтарган ижодкорлардан биридир. У бир неча асрдирки, Алишер Навоий билан ёнма-ён ўзбек шоир ва адибларига

²⁹³ Бу ҳақда қаранг: Ислом. Энциклопедия. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2004; Абу Ҳомид Ғаззолий. Муқошоафат-ул қулуб. II.– Т.: «Минҳож», 2004; Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. –Т.: «Адолат», 2005; Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. II – китоб. Т.: ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, 2006.

хам устозлик қилиб келган²⁹⁴. Зуллisonайн шоирлардан бўлган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг бадиий маҳоратининг шаклланиши ва юксалишида ҳазрат Алишер Навоий асарлари сингари Абдурахмон Жомий адабий меросининг таъсири катта бўлган. Шу сабабдан унинг сеvimли қўлёмаларидан бири Абдурахмон Жомий каламига мансуб шеърлар девони эди.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсий кутубхонасидаги «Девон XIX асрга мансуб бўлиб, қўлёманинг ташқи ҳажми. 120 x 200 мм, матн ҳажми бўлса, 80x160 мм. Қўлёмза XIX асрда Қўқон қоғозига кўчирилган бўлиб, матн 324 варақдан иборат. Қўлёмза қора ва қизил сиёҳда кўчирилган. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёмза форсий тилида насталиқ хатида кўчирилган. Муқоваси каттиқ қилиб тайёрланган ва қизил рангда қолипланган.

6. Фузулий девони.

Улуғ Озарбайжон шоири Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий (1498-1556) ўзининг озарбайжон тилидаги шеърлари ҳамда «Лайли ва Мажнун», билан Ўрта Осиёда, хусусан ўзбек халқи орасида кўпдан бери кенг шуҳрат топган ва ўзбек адабиёти тараққиётига ўзининг баракали таъсирин кўрсатган. Хусусан, XIX асрда Фузулийга эргашмаган, ундан ўрганмаган ўзбек шоири деярли йўқ²⁹⁵. Фикримизнинг яққол далили сифатида Марғилон адабий муҳитининг вакили бўлган Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида Фузулийнинг шеърлар девонининг мавжудлигидир

²⁹⁴ Ҳайитметов. А. Абдурахмон Жомий // Маънавият юлдузлари. – Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1999. 208-б.

²⁹⁵ Ўзбек адабиёти. Тўртинчи том. Иккинчи китоб. Т., 1960. 7-б.

Қўлёзманинг ташқи ҳажми. 130 x210 мм., матн ҳажми бўлса 70x140 мм. Девон XIX асрда Қўқон қоғозига битилган бўлиб, 146 варақдан иборат. Қўлёзманинг нахзац қисмини учинчи варағида «Ушбу китоб асли Бобоҳўжа Эшон ибн Сайид Хожа эшоннинг зар харир китоблари» деб ёзилган бўлса, форзацнинг биринчи варағида «Ин китоби соҳиб Мулло Орифхўжа эшон 1294» деб ёзилган. Қўлёзма қора ва қизил сиёҳда туркий тилида насталиқ хатида кўчирилган. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш кўкдаги рангда қолиплаган.

7. Фаҳруддин Али Сафийнинг «Раҳашоту айнил - ҳаёт» асари.

Маълумки, Фаҳруддин Али Сафийнинг (1463–1503) «Раҳашоту айнил - ҳаёт» («Обиҳаёт томчилари») асари нақшбандия тариқатининг машҳур намоянадаси Шайх Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг (1409–1490) фаолиятига бағишланган йирик асарлардан биридир. Унда Мовароуннаҳрда яшаган кўплаб машойихлар, олимлар, давлат арбоблари, шаҳар ва қишлоқлар ҳақида қимматли маълумотлар ўрни олган. Асар Ўрта Осиёдаги сиёсий-ижтимоий ва маънавий ҳаётни ўрганишда қимматли манбалардан биридир²⁹⁶. Зеро, «Раҳашоту айнил - ҳаёт» асари тарих, адабиёт, тасаввуф, фалсафа тарихи, Ўрта Осиё маданияти тарихи борасидан қимматли маълумотларни ўзида мужассам этганлиги билан ғоят эътиборга молик китоб ҳисобланган. Шу жиҳатдан тарих фани ихлосмандлари «Раҳашоту айнил - ҳаёт» асарини асрлар давомида зўр қишиқиш билан мутола қилиб келганлар. Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ана шундай тарихни

²⁹⁶ Бу ҳақда қаранг: Фаҳруддин Али Сафий. Раҳашоту айнил-ҳаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004.

ардоқлаб ўрганганлар жумласидан бўлганлиги боис ўз кутубхонасида «Раҳашоту айнил - ҳаёт» қўлёзмасини сақлаб келган.

Мазкур қўлёзманинг ташқи ҳажми. 110 x195 мм, матн ҳажми бўлса, 60x135 мм. Қўлёзма XIX асрда Ўрта Осиёда ишланган қоғозга қора ва қизил сиёҳда кўчирилган бўлиб, асар матни 373 варақдан иборат. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма форсий тилида насталиқ хатида кўчирилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва қизғиш рангда қолипланган. Кўчирилган йили кўрсатилмаган.

8. Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асари.

Машҳур форс тожик шоири, адиби ва мутафаккири Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1203–1291)нинг «Гулистон» асари қадимдан ўзбек халқи орасида ҳам машҳур бўлган. Унинг «Бўстон» ва «Гулистон» асарлари мадрасаларда асосий дарсликлар сифатида ўқитиб келган. Мутоз шоирларимиз бу улуғ сўз санъаткоридан ўрганганлар, таъсирланганлар. Алишер Навоийнинг, «Маҳбуб ул-қулуб», Хожанинг «Гулзор», Абдулла Авлонийнинг «Гулистон ёхуд ахлоқ» асарлари бевосита Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» таъсирида яратилган. Айниқса, XIX асрда хаттотлардан томонидан энг кўп кўчирилган ва китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан ўқилган китоблар жумласига «Гулистон» асарини кўрсатиш мумкин. Чунки, ҳозирга қадар хонадонларда сақланиб қолган қўлёмалар орасида Саъдийнинг «Гулистон» асарини тез-тез учратиш мумкин. Албатта Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонаси ҳам бундан мустасно эмас.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида сақланиб қолган «Гулистон» қўлёзмасининг ташқи ҳажми. 115 x240 мм, матн ҳажми бўлса, 70x160 мм. «Гулистон» асарининг қўлёзмаси XIX асрда Қўқон қоғозига

қора ва қизил сиёҳда кўчирилган бўлиб матн жами 135 варақдан иборат. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма форсий тилида кўчирилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш рангда қолиплаган.

8. «Чор китоб»

Маълумки, эски мактабларда мусулмончиликнинг шаърий қонун-қоидалари тўплами бўлган «Чор китоб» дарслик сифатида ўтилган²⁹⁷. Бунга қадар ўқувчилар ўз ичига Қуръондан оят ва сураларни олган. «Ҳафтияк»дан таълим олганлар. Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ўз даврида Марғилонда ўқувчиларга дарс берганлиги боис, ўз вақтида кутубхонасида қатор дарсликларини ҳам тўплаган эди. Бироқ улардан фақатгина «Чор китоб»гина бугунга қадар сақланиб қолган.

«Чор китоб» қўлёзмасининг ташқи ҳажми 160x260мм, матн ҳажми бўлса, 90x150мм. Қўлёзма XIX асрда Қўқон қоғозига қора ва қизил сиёҳда кўчирилган бўлиб, матн 101 варақдан иборат. Қўлёзма форзацининг биринчи варағида «1324 ушбу Чаҳор китоб Мулло Юсуфжон» деб ёзилган. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма форсий тилида кўчирилган. Китоб яхши сақланган

9. «Баёз».

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида сақланган мазкур қўлёмада Абдурахмон Жомий, Сайид Қосим Анвар, Ҳофиз Шерозий ғазаллари киритилган бўлиб, бу Иброҳимхўжанинг мумтоз адабиётига бўлган қизиқишидан далолат беради. Ушбу қўлёзманинг ташқи ҳажми 75 x175мм, матн ҳажми бўлса, 50x140мм. Қўлёзма XIX асрда Қўқон қоғозига қора ва қизил сиёҳда

²⁹⁷ Охунова М., Абдуллаева А., Сатторов А., Қўқон масжид – мактаблари // «Қўқон асрлар силсиласида» Республика – илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 264-б.

кўчирилган бўлиб, матн жами 266 бетдан иборат. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма форсий тилида кўчирилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва қизғиш рангда қолиплаган. Китоб яхши сақланган

10. «Қиссаи анбиё»

«Қиссаи анбиё» асари қадимдан ўзбек халқи орасида машҳур бўлган. Айниқса, адабий кечаларда пайғамбарлари тарихини ҳикоя қилувчи, «Қиссаи анбиё» асарини севиб ўқиганлар. Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасида сақланиб қолган XIX асрга оид «Қиссаи анбиё» қўлёзмасининг ташқи ҳажми 150 x 230мм, матн ҳажми бўлса, 80 x 170мм. Қўлёзма қора ва қизил сиёҳда XIX асрда Кўкон қоғозига кўчирилган бўлиб, матн 255 арақдан иборат. Қўлёзманинг нахзақ қисмининг биринчи арағида «Ин китоб мулло Хожа Муҳаммадбек» деб ёзилган. Ҳаттотнинг исми номаълум. Бу қўлёзма туркий тилида кўчирилган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш рангда қолиплаган. Китоб яхши сақланган

11. «Мажмуаи шоирон».

Маълумки, XVIII аср охири ва XIX аср биринчи чорағида Кўконда марказлашган адабий ҳаёт тўғрисида анча мукамал маълумот берадиган асар «Мажмуаи шоирон» антологиясидир. Бу антология 1821 йили тузилган, сўнгра қайта-қайта кўчириб ёзилган. Унинг ўн учта қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланади²⁹⁸. Санк Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли Давлат халқ кутубхонасида ҳам унинг қўлёзма нусхалари мавжуд. Бу китоб литография усулида ҳам 1902 йили Тошкент шаҳрида чоп этилган.

Адабиётшуносликда «Мажмуаи шоирон»нинг тузувчиси – муаллифи Фазлий Намангоний деган фикр

²⁹⁸ Қаюмов А.Кўкон адабий муҳити...13-б.

тарқалган бўлса ҳам, аслида бу тазкирани XIX асрнинг биринчи чорагида Қўқонда яшаб ижод этган муаллифлар жамоаси тузган. Фазлий Намангоний ана шу муаллифлардан бири ва етакчиси саналган. Мажмуаи шоирон» Қўқон хони Умархоннинг топшириғи билан Фазлий раҳбарлигида ёзилган.

Асарда XIX асрнинг биринчи чорагида, хусусан Амир умархон хукмронлиги даврида (1810–1822) Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Андижон, Марғилон, Бухоро, Ҳирот, Балх, Қошғар каби 20 дан ортиқ вилоятлардан Қўқонда йиғилган, ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган 80 дан кўпроқ шоирларнинг тўпланилиб, шоирларнинг таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида турли ҳажмда маълумотлар берилган²⁹⁹. А.Халилбековга кўра, тазкиранинг турли нусхаларида бу ҳисоб ҳар хил. Академик В.В.Бартольд ҳисобига кўра «Мажмуаи шоирон» китобига 101 шоирнинг шеъри киритилган. «Мажмуаи шоирон»нинг тузилиш тартиби қуйидагича: аввал ҳамд, наът, кейин шоирга қисқача шеърий тавсиф, ундан кейин шоирларнинг Амир Умархонга бағишланган қасидалари, сўнгра Амирий шеърлари ва унга назиралар, охирида – шоирлар шеърларидан намуналар берилган.

«Мажмуаи шоирон»да берилган шеърий жанрлар хилма-хил, ғазал, рубоий, мухаммас, мусаддас, мутассаъ, мустазод, маснавий, баҳри тавил, қасида, таърих, муфрадот, муамо, мушоира. Булар орасида ғазаллар ва қасидаларга кенг ўрин берилган³⁰⁰.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли
кутубхонасига тегишли «Мажмуаи шоирон»нинг ташқи

²⁹⁹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.– Т.: «Ўзбекистон», 1993.179-180-б.

³⁰⁰ Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. – Т.: «Рухафазо», 1998. 75-б.

ҳажми. 150 x 260 мм, матн ҳажми бўлса 80 x 175мм. Қўлёзма Қўқон қоғозига қора ва қизил сиёҳда марғилонлик Мулло Муҳаммад Иброҳим Марғинович томонидан 1290 йили кўчирилган бўлиб, матн 415 варақдан иборат. Китоб муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва яшил рангда қолипчанган. Китоб яхши сақланган.

Юқорида тавсиф этилган қўлёзмалардан ташқари Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли кутубхонасига тегишли «Бурҳоне қоте», «Чароғи Ҳидоят», Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Нозим Ҳеравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо», «Тарихи Нигористон», «Тожи таворих» (Афғонистон тарихи), «Ғиёс ул луғат», «Девони Ҳофиз», сингари тошбосма асарлар ҳам сақланиб қолган.

АЖДОДЛАР ШАЖАРАСИ

Мамлакатимиз мустақиллика эришганидан сўнг ўн йиллар мобайнида яшириб сақланиб келинган нодир ҳужжатларни мустақиллик туфайли кенг жамотчиликка ҳавола этишнинг имконияти туғилди. Натижада Фарғона водийсининг ўзида кўплаб насабномалар ва маноқиблар билан боғлиқ мақола ва китоблар нашр этила бошланди³⁰¹. Бу аввало халқимизнинг миллий маданий меросларига бўлган эътиборида яққол кўзга ташланади. Шу пайтга қадар йўқолган деб қаралган насабнома ва шажараларни нафақат кўриш балки улардан фойдаланиш учун ҳам шарт-шароитлар вужудга келди³⁰². Шажара, сулола ва насабномалар тарзида битилган асарлар тарихнинг ўрганилмаган саҳифаларини тадқиқ қилишда муҳим ўрин тутса-да, афсуски ҳозирги кунгача махсус тадқиқ қилинмаган. Ўрта Осиё ва унга қўшни минтақаларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти, географик муҳит ва у ёки бу мамлакат халқининг урф-одатлари бўйича қимматли маълумотлар берувчи бу сингари ёзма манбалар (шажара,

³⁰¹ Бу ҳақда қаранг: Кавахара Я. Офоқ хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12. Т., 2004.–Б.89–103; Mazar documents from Hinjayg and Fergana (fakcsimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on Private Manuscript in Ferghana Valley // Journal of Asian and African Studies. No. 71. 2006. P. 205–257; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28.Tokyo University of Foreign Studies 2007.P. 79–103.

³⁰² Abdulhatov N.The Importance of Studying the Mazar Dokuments of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang, p. 14.

вақфнома, васиқа, маноқиблар)нинг Марғилон шахрининг ўзида ҳам ўнлаб аниқлаши фикримизнинг яққол далилидир. Уларнинг ёзилиш услуби ва турлари борасида тарих фанлари номзоди Нарғиза Хидирова қуйидаги фикрларни беради:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимда турли даврларга тегишли минглаб қўлёзма асарлар сақланади. Ушбу асарлар тарихий, диний (тасаввуф, куръон, тафсир), аниқ фан (астрономия, геометрия, география) соҳаларига бағишланган бўлиб, улар орасида шажара, сулола ва насабномалар тарзида битилган асарлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди.

1) тасаввуф тариқати вакиллари номи билан боғлиқ шажаралар;

2) мазорлар номи билан боғлиқ шажаралар;

3) аждодлар номи билан боғлиқ шажаралар (бундай шажараларнинг маълум қисми аҳоли қўлида ҳам сақланади);

4) шайх ва уламолар номи билан боғлиқ шажаралар.

Ўз келиб чиқишларини Муҳаммад (с. а. в.) ёки тўрт халифалардан бирига боғлашни ва бу шажарани махсус кози муҳри билан тасдиқлашни шажара тузишга хос умумий хусусиятлар сифатида эътироф этиш мумкин. Ушбу шажаралар ўз титул (саййид, хожа, эшон, шайх, тўра) номланишларига кўра турлича бўлиб, тариқат вакиллари шажарасида асосан хожа ёки саййид титулига, машойих ва уламолар шажарасида эшон титулига, Қўқон уламолари шажарасида эса кўпроқ тўра титулига урғу берилади³⁰³.

³⁰³ Хидирова Н.Ў. Қўқонда фаолият юритган шайх ва уламолар шажараси (XIX аср охири XX аср бошлари) // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзуидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. 309-310б.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли хонадони тарихи юзасидан олиб борган изланишларимиз давомида ҳижрий 1259 (милодий 1839) йилда кўчирилган шайх ва уламолар номи билан боғлиқ билан шажарага дуч келдик.

Кўлёзма ҳужжат ҳажми 41x 118 см. бўлиб, ҳужжатга 21 та юмалоқ муҳр босилган. Кўлёманинг ўн томонига «Ҳазрат амир ал муъминин Али ибн Абу Толиб, ҳазрат амир ал муъминин Имом Ҳусайн розияллоху анху» деб ёзилган. Қуйида мазкур кўлёманинг матнидан айрим кўчирмаларни келтириб ўтамыз.

«Жаноб эшон Ҳасанхўжа қози калон ва Эшон Ҳусайнхўжа қози аскар авлоди Нур (Мансур?) хўжа марҳуми, Эшон Нусратуллоҳхўжа қози аскар ва Суннатуллоҳхўжа авлоди Шоҳ Иброҳимшоҳ марҳуми, Муҳаммад Ҳусайнхўжа авлоди Эшон Ҳидоятхўжа, Ҳожихўжа авлоди Каттахўжа, Саримсоқхўжа авлоди Зулфиқорхўжа, Шоҳ Фаттоҳхўжа авлоди Муҳаммад Аминхўжа, Эшонхўжа авлоди Шоҳлархўжа, Мусохўжа авлоди Шоҳ Мансурхўжа, Маҳдихўжа авлоди Шоҳ Обидхўжа, Эшонхўжа авлоди Анвархўжа, Шоҳ Абдулқосим авлоди Шоҳ Аббосшоҳ, Бадалхўжа авлоди Шоҳ Исмоилхўжа, Эшонхўжа авлоди Саййид Козимхўжа, Шоҳ Мирзохўжа ва Шоҳ Низомиддинхўжа авлоди Бобохўжа, Муҳаммадхўжа авлоди Шоҳ Искандархўжа, Муҳаммад Юсуфхўжа ва Шоҳ Эмин (?) хўжа авлоди Хўжажонхўжа, Саййид Рофеъхўжа авлоди Қаландархўжа, Зиёвуддинхўжа авлоди Шоҳ Жалилхўжа, Шоҳ Али Асгархўжа авлоди Азизон (?) хўжа, Низомиддинхўжа авлоди Тўражонхўжа, Шоҳ Калонхўжа авлоди Подшоҳхўжа, Ҳожиишоҳхўжа авлоди..., Мирзо Хўжа авлоди Саййидхўжа, Инъомхўжа авлоди Шоҳ Абдул Аввалхўжа, Дадахўжа авлоди

Орифхўжа, Мусохўжа ва Неъматхўжа ва Азимхўжа авлоди Калонхўжа, Подшоҳонхўжа авлоди Яқубхўжа, Шодихўжа авлоди Зоҳидхўжа, Тошхўжа авлоди Юсуфхўжа ...».

Мазкур шажара Марғилон шаҳрида фаолият юритган диний уламолар ҳақида маълумот берибгина қолмай XIX асрга оид Марғилон тарихини ёритишда ёрдамчи манба вазифасини ўтайди. Чунончи ушбу шажарада келтирилган номлар ичида Мусохўжа³⁰⁴ Мансурхўжа номининг қайд этилиши биз учун ғоят қизикдир. Чунки назаримизда Муҳаммадшоҳхўжанинг бобоси Мансурхўжа бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Кейинги тадқиқотларда ушбу манбани илмий-тарихий маълумотлар ва бошқа манбалар билан солиштириб янада чуқурроқ тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Қуйида Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли авлодлари ва шу хонадонга қариндош бўлганлар оилаларнинг оғзаки сўровлар натижасида ёзиб олинган шажараларини келтирмоқдамиз.

Саййид Мусохўжа авлодлари шажарасига доир айрим маълумотлар

Саййид Мусохўжа (1837–1898)нинг Муҳаммадризохўжа, Муҳаммадалихўжа, Муҳаммадшоҳхўжа, Саййид-хошимхўжа исмли тўрт ўғли ва Меҳринисо ойим исмли ягона қиз фарзанди бўлган. Қуйида Саййид Мўсохўжанинг

³⁰⁴ Маълумотларга кўра, шажараларнинг бирида Саййид Мусохўжа Аҳли байтнинг ўттиз биринчи авлоди эканлиги қайд этилган. Шундай экан ҳозирда Марғилон шаҳрида истиқомат қилаётган Аъзамхон Абдуллаев ва Саййидақбар Жабборовлар ушбу хонадоннинг 35 авлоди эканлиги маълум бўлади.

авлодлари тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтамыз.

1. Муҳаммадризохўжа 1860 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. Унинг биринчи қизининг исми Саодатхондир. Афсуски иккинчи қизининг исми ноъмалумдур. Маълумотларга кўра, Саодатхон Абдуваҳобхўжага, иккинчи қизи Қосимхон қозига турмушга чиққанлар.

2. Муҳаммадалихўжа (1870-1920) Робияхон исмли аёлга уйланиб, Муҳаммадаминхўжа (1890-1950), Абдулазизхўжа, Собирхўжа (1896-1965) исмли уч ўғил ҳамда Роҳатхон, Ҳуриннисо (1970 й.да вафот қилган), Раҳимахон (1890-1920) исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Муҳаммадаминхўжа Тўпахон исмли аёлга уйланиб, ундан Юсуфхон (1918-1944) исмли бир ўғил ҳамда Турғуной (1921 йилда туғилган), Ўктамхон (1935-1950) Мўътабархон (1928 йилда туғилган), Рисолатхон (1942-2004) исмли тўрт қиз кўрган.

– Абдулазизхўжа Муҳаббатхон исмли аёлга уйланиб, Эркинхон, Ботирхон, Баҳодирхон исмли уч ўғил ва Иқболхон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Собирхўжа (1896–1965) Шарофатхон (1969 йилда вафот этган) исмли аёлга уйланиб, Одилхон (1930-2008), Аълохон (1939 йилда туғилган), Яхёхон (1941-1959) исмли уч ўғил ва Рокияхон (1928 йилда туғилган), Розияхон (1925-2007), Холидахон³⁰⁵ (1927-1978) исмли уч қиз фарзанд кўришган.

3. Муҳаммадшоҳхўжа 1862 йилда туғилган бўлиб, 1913 йилда вафот этган. Ҳаёти давомида икки марта уйланган. Биринчи аёлининг исми Хадичахон (Халчахон ҳам

³⁰⁵ Холидахон Собирова физика-математика фанлари кандидати, доцент.

дейилади), иккинчисининг исми Офтобхон ойим бўлган ва улардан Иброҳимхўжа, Абдуллахон тўра, Маҳбубахон, Фотимахон исмли тўрт фарзанд кўрган.

– Иброҳимхўжа Абдурахмонхўжанинг Баҳринисо (1887-1978) исмли кизига уйланиб, Абдусамадхўжа (1904-1925), Абдураззоқхўжа (1909-1981) исмли икки ўғил ва Хайринисо (1915-1994), Мухаррамхон (1918-2006), Соҳиббахон (1920-1992), Ўктамхон (1925-1946) исмли тўрт нафар киз фарзанд кўришган.

– Абдуллахон тўра ҳаёти давомида Ача ойи (Офтобхон) ва Зиёдахон исмли аёлларга уйланиб, ушбу икки аëлидан Шукруллахон, Ҳаётиллахон исмли икки ўғил ва Осиёхон³⁰⁶, Маҳбубахон³⁰⁷ исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Фотимахон³⁰⁸ Азизхон тўрага турмушга чиқиб, Саодатхон, Солияхон³⁰⁹, Мукаррамхон исмли уч қиз фарзанд кўрган³¹⁰.

– Маҳбубахон Жаҳпархон тўра билан турмуш қурганлар. Улар Лолахон исмли қиз кўришиб, кейинчалик уни Исахўжа исмли йигитга турмушга берганлар.

³⁰⁶ Осиёхонни онаси Зиёдахон эди.

³⁰⁷ Шукруллахон, Ҳаётиллахон, Маҳбубахонларнинг онаси Ача ойи (Офтобхон) эди.

³⁰⁸ Фотимахон ойим ўғли Ҳамидхонни туғилишда қийналганлар ва бир йилдан зиёд вақт давомида бетоб бўлиб, 1920 йилда 24 ёшларида вафот этганлар.

³⁰⁹ Солияхон Нурмирза қори Йўлдош полвон ўғилларига турмушга чиқиб етти фарзанд кўрган. Ушбу маълумот Марғилон шаҳрининг Б.Нақшбандий кўчасида истиқомат қилувчи Одинахон Анвархон қизидан (1963 йилда туғилган) ёзиб олинди.

³¹⁰ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳри, Туягум муҳалласида яшовчи Абдулҳамидхон Нурмирзаевдан (1947 йилда туғилган) ёзиб олинди.

4. Саййид Хошимхўжа 1868 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Хосиятхон исмли аёлга уйланиб, Абдуғофирхўжа, Абдуҳамидхўжа, Халимахон, Зубайдахон исмли тўрт фарзанд кўрган.

– Абдуғофирхўжа Ҳафизахон исмли аёлга уйланиб, Маҳфузахон исмли қиз фарзанд кўрганлар.

– Абдуҳамидхўжа Ҳайринисо исмли аёлга уйланиб Маҳмудхон, Муталлибхон исмли икки ўғил ва Озинахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Ҳалимахон Саййид Жамолхўжага турмушга чиққан.

– Зубайдахон Ҳафизхон тўрага турмушга чиқиб, Аҳмадхон исмли бир ўғил фарзанд ва Замирахон, Турсуной исмли икки қиз фарзанд кўришган.

5. Меҳринсо ойим 1871 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Саййид Орифхўжа аъламга турмушга чиқиб, Саййид Камолхон, Саййид Жамолхўжа, Олияхон, Тошхон ойим исмли тўрт фарзанд кўрган.

– Саййид Камолхон ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

– Саййид Жамолхўжа (1893-1956) ҳаёти давомида икки марта уйланган бўлиб, биринчи аёлининг исми Ҳалимахон, иккинчисининг исми Мунисхон эди. Саййид Жамолхўжа улардан Собирхон (1920-1944), Жалолхон (1924 йилда туғилган), Ҳакимхон (1929-1997) исмли уч ўғил фарзанд кўрган.

– Тошхон ойим Фозилхўжа билан турмуш куриб, Раҳбархон исмли қиз кўрганлар. Кейинчалик Раҳбархон улғайиб, Саййид Муродхонга турмушга чиққан ва Саййид Умархон исмли бир ўғил ва Мўътабархон, Хадичахон, Ўқтамхон исмли уч қиз фарзанд кўришган.

– Олияхон ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

Саййид Мусохўжанинг иккинчи ўгли Муҳаммадалихўжа авлодларининг шажарасига доир айрим маълумотлар

Саййид Муҳаммадалихўжа Саййид Мусохўжа ўгли (1870-1920) Робияхон исмли аёлга уйланиб, Муҳаммадаминхўжа, Абдулазизхўжа, Собирхўжа исмли уч ўғил кўрган.

1. Муҳаммадаминхўжа (1890-1950) Тўпахон исмли аёлга уйланиб, Юсуфхон исмли бир ўғил ва Турғуной, Ўктамхон, Мўтабархон, Рисолатхон исмли тўрт нафар қиз фарзанд кўрган.

2. Абдулазизхўжа Муҳаббатхон исмли аёлга уйланиб, Иқболхон, Эркинхон³¹¹, Ботирхон, Баҳодирхон исмли тўрт нафар ўғил фарзанд кўрган.

3. Собирхўжа (1896-1965) Шарофатхон исмли аёлга уйланиб, Аълохон, Яҳёхон, Одилхон исмли уч ўғил ва Рокияхон, Розияхон, Холидахон исмли уч нафар қиз фарзанд кўрган.

Саййид Мусохўжанинг тўртинчи ўгли Саййид Ҳошимхўжа авлодларининг шажарасига доир айрим маълумотлар

Саййид Ҳошимхўжа 1868 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Хосиятхон исмли аёлга уйланиб, Абдуғофирхўжа, Абдуҳамидхўжа, Халимахон, Зубайдахон исмли тўрт фарзанд кўрган.

1. Абдуғофирхўжа Ҳафизахон исмли аёлга уйланиб, Маҳфузахон исмли қиз фарзанд кўрганлар.

³¹¹ Эркин Азизов Ўзбекистон енгил саноати соҳасида самарали меҳнат қилган. Ўш, Гулистон шаҳар партия кўмитаси биринчи котиби лавозимларида ишлаган.

– Махфузахон Сойибжон³¹², Содикжон, Розикжон, Бахтиёржон исмли тўрт ўғил ва Муаззамхон, Мўътабархон, Маъмурахон исмли уч нафар киз фарзанд кўрган.

2. Абдуҳамидхўжа Ҳайринисо исмли аёлга уйланиб, Маҳмудхон, Муталлибхон исмли икки ўғил ва Озинахон исмли бир киз фарзанд кўрган.

– Маҳмудхон, Жамолхон, Мансурхон, Аббосхон исмли уч нафар ўғил фарзанд кўрган.

– Муталлибхон Алишерхон, Абдупаттохон, Абдуссаторхон исмли уч ўғил ва Моҳпошшоҳон исмли бир киз фарзанд кўрган.

– Озинахон Жалолхон, Баҳодирхон исмли икки ўғил ва Муҳаббатхон, Маҳбубахон, Муқаддасхон, Мақсудахон исмли тўрт нафар киз фарзанд кўрган.

3. Ҳалимахон ойим Саййид Жамолхўжага турмушга чиққан.

4. Зубайдахон Ҳафизхон тўрага турмушга чиқиб, Аҳмадхон исмли бир ўғил фарзанд ва Замирахон, Турсуной исмли икки киз фарзанд кўришган.

Саййид Мусоҳўжанинг учинчи ўғли Муҳаммадшоҳхўжа авлодлари шажарасига доир айрим маълумотлар

Саййид Муҳаммадшоҳхўжа ҳаёти давомида икки марта уйланган. Биринчи аёлининг исми Хадичахон, иккинчисининг исми Офтобхон ойим бўлган ва улардан Иброҳимхўжа, Абдуллахон тўра, Маҳбубахон, Фотимахон исмли тўрт фарзанд кўрган.

1. Иброҳимхўжанинг онаси Муҳаммадшоҳхўжанинг биринчи аёли Хадичахон (Халчахон ҳам дейилган) эди.

³¹² Соибжон Алиев Ўзбекистон Меҳнат Вазирининг ўринбосари лавозимида фаолият кўрсатган. Тошкент шаҳрида истиқомат қилади.

Иброҳимхўжа йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Баҳринисо исмли аёлга уйланиб, Абдусамадхўжа, Абдураззоқхўжа исмли икки ўғил ва Хайринисо, Муҳаррамхон, Соҳибахон, Ўқтамхон исмли тўрт нафар қиз фарзанд кўришган.

2. Абдуллахон тўранинг онаси Муҳаммадшоҳхўжанинг иккинчи аёли бўлган Офтобхон эди. Абдуллахон тўра ҳаёти давомида Ача ойи (Офтобхон ойим ҳам дейилган) ва Зиёдахон исмли аёлларга уйланган бўлиб, Шукруллахон, Ҳаётиллахон исмли икки ўғил ва Осиёхон, Маҳбубахон исмли икки қиз фарзандларни кўрган.

3. Фотиماҳоннинг онаси Муҳаммадшоҳхўжанинг биринчи аёли Хадичахон эди. Фотимаҳон Азизхон тўрага турмушга чиқиб, Саодатхон, Солияхон, Мукаррамхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Саодатхон Анвархон исмли фарзанд кўрган.

– Солияхон (1915-2000) Ҳабибилло, Ҳамидхон, Ҳақимхон исмли уч ўғил ва Раънохон, Маҳмудахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Мукаррамхон (1918-2009) Саййид Умархон, Саййид Жалолхон исмли икки ўғил ва Фазилатхон, Фаридахон, Патилахон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

4. Маҳбубахоннинг онаси Муҳаммадшоҳхўжанинг биринчи аёли Хадичахон эди. Маҳбубахон Жаҳпархон тўра билан турмуш қурганлар. Улар Лолахон исмли қиз кўришиб, кейинчалик уни Исахўжа исмли йигитга турмушга берганлар. Ушбу никоҳдан Лолахон Жаҳпархон, Носирхон, Нодирхон, Нўмонхон, Собирхон исмли беш ўғил ҳамда Гавҳархон, Гулшодхон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

**Сайид Муҳаммадшоҳхўжанинг тўнғич ўгли
Иброҳимхўжа авлодларининг шажарасига доир айрим
маълумотлар**

Сайид Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўгли Абдурахмон тўранинг Бахринисо исмли кизига уйланиб, Абдусамад эшон (1904 –1925), Абдураззоқхўжа (1908-1981) исмли икки ўғил ва Хайринисо (1915 – 1994), Муҳаррамхон (1908–2006), Соҳибахон (1920–1992), Ўктамхон (1925–1946) исмли тўрт нафар киз фарзанд кўришган.

1. Абдусамадхўжа 1925 йилда бетобланиб барвақт оламдан ўтган. Уйланмаган.

2. Абдураззоқхўжа Исмоилхон (1956-2000) ва Аъзамхон (1960 й.т.) исмли икки ўғил фарзанд кўрган.

– Исмоилхон ёлғиз Зиёдахон исмли киз фарзанд кўрган.

– Аъзамхон Гулнорахонга уйланиб Афзалхон исмли бир ўғил ва Нозимахон исмли бир киз фарзанд кўрган.

3. Соҳибахон Убайдуллахонга³¹³ турмушга чиқиб Сайид Умархон³¹⁴ (1947–1981), Сайид Акбархон (1953

³¹³ Убайдуллахон (1908–1966) Абдуҷабборхўжа ўгли. У эски усул мактабда Охунжон қори домлада сабоқ олганлар. 1925-1926 йилда Фарғонада икки йиллик таълим-тарбия курсида, 1927-28 йилларда Қўқон қишлоқ хўжалик техникумида ўқиганлар. 1929 йилда Ёзёвонда саводсиз ва чала саводли аҳоли ўқитиш мактабида ишлаганлар. 1931-35-йилларда Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштиришда қатнашганлар, янги ташкил бўлган колхозларда агрономлик қилганлар. 1936 йилда Эшонгузардаги колхозга раис бўлганлар. 1939 йилдан бошлаб, Катта Фарғона канали, Лоғон каналларининг қурилишларида фаол иштирок этган. 1940-41 йилда Хонобод колхозида раис, кейин агроном вазфасида ишлаган. 1941- 43 йиллари фронтда ҳарбий учувчи сифатида иштирок этган. Урушдан сўнг Ёзёвондаги колхозлардан бирига раислик қилган. Кейинчалик

й.т.), Саййид Мусахон (1956 й.т.) исмли уч ўғил ва Ўктамхон (1950 й.т.) исмли бир қизи фарзанд кўрган³¹⁵.

– Саййид Умархоннинг Саййид Усмонхон³¹⁶ (1974 й.т.), Маъруфхон (1981 й.т.) исмли икки ўғли ва Дилфузахон (1976 й.т.), Зубайдахон (1978 й.т.) исмли қиз фарзанди бўлган.

– Саййид Акбархон Аҳадхон (1979 й.т.), Саййидакмалхон (1981 й.т.), Аҳмадхон (1985 й.т.) исмли уч ўғил ва Муниҳон (1988 й.т.) исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Саййид Мусахон Маҳфузахон (1985 й.т.) исмли қиз фарзанд кўрган.

– Ўктамхон Алишерхон (1970 й.т.), Абдупаттохон (1973 й.т.), Абдусатторхон (1975 й.т.) исмли уч ўғил ва Моҳпошшахон (1979 й.т.) исмли бир қиз фарзанд кўрган.

4. Ҳайринисо Маҳмудхон³¹⁷ (1934–1995), Муталлибхон³¹⁸ (1941–2005) исмли икки ўғил ва Озинахон (1938–2008) исмли бир қиз фарзанд кўрган.

Марғилон район МТС ида бош агроном вазифасида 1954 йилгача ишлаганлар. 1954-58 йилларда Марғилон матлубот жамиятида, сўнгра 1958 йилдан умрларини охиригача Марғилон ипак комбинатида меҳнат қилган.

³¹⁴ Саидумархон Жабборов - моҳир педагог, Фарғона педагогика институти ўқитувчиси бўлиб ишланган.

³¹⁵ Шунингдек Убайдуллахон бошқа аёлларидан Шахзодахон, Санобархон, Кимсанхон исмли уч қиз кўрган. Ушбу маълумот Марғилон шаҳри, Узумзор маҳалласида яшовчи Кимсанхон Халиловадан (1944 йилда туғилган) ёзиб олинди.

³¹⁶ Иброҳимхўжа эшоннинг чеваралари Усмонхон Жабборов ва Аббосхон Ҳошимовлар ҳозирги куннинг тадбиркор, ишбилармонлари бўлиб, юрт равнақиға ўз ҳиссаларини кўшмоқдалар.

³¹⁷ Маҳмудхон Ҳошимов ўз даврида қатор корхоналарнинг раҳбари лавозимида ишлаган.

– Маҳмудхон Жамолхон (1963 й.т.), Мансурхон (1965 й.т.), Аббосхон (1968 й.т.) исмли уч ўғил кўрган.

– Озинахон Жалолхон, Баҳодирхон исмли икки ўғил ва Муҳаббатхон, Маҳбубахон, Мақсудахон, Муқаддасхон исмли тўрт қиз фарзанд кўрган.

5. Муҳаррамхон Мақсудхон³¹⁹ (1944 й.т.), Мавлонхон (1948 й.т.), Муродхон (1958 й.т.), исмли уч ўғил ва Мунаввархон (1953 й.т.) исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Мақсудахон (1944 й.т.) Муртазохон (1975 й.т.), Носирхон (1978 й.т.), Абдуллахон (1981 й.т.) исмли уч ўғил ва Басимахон (1975 й.т.) исмли бир қиз фарзан кўрган.

– Мавлонхон Дилбархон Қориевага уйланиб, Нўъмонхон (1983 й.т.), Рашидхон (1987 й.т.) исмли икки ўғил ва Муножотхон (1980 й.т.), Манзураҳон(1989) исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Мунаввархон Абдувоҳидхон (1981 й.т.) исмли бир ўғил ва Муҳайёхон, Моҳирахон, Розияхон (1989 й.т.), Нодирахон (1982 й.т.)исмли тўрт қиз фарзанд кўрган.

– Муродхон Султонхон, Ботирхон, Бобирхон исмли уч ўғил ва Мухлисахон, Маҳфузахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

***Сайид Муҳаммадшоҳхўжанинг иккинчи ўғли
Абдуллахон тўра авлодларининг шажарасига доир айрим
маълумотлар***

³¹⁸ Муталибхон Ҳошимов Фарғона «Азот» заводининг хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари вазифасида меҳнат қилган.

³¹⁹ Мақсудхон Қосимов (1944 й.т.) – педагог, Марғилондаги 17-ўрта мактаб илмий бўлим мудирини вазифасида фаолият кўрсатган.

Сайид Муҳаммадшоҳхўжанинг иккинчи аёли бўлган Офтобхон ойим Абдуллахон тўранинг онаси эди. Абдуллахон тўра ҳаёти давомида Ача ойи (Офтобхон) ва Зиёдахон исмли аёлларга уйланган бўлиб, Шукруллахон, Ҳаётиллахон исмли икки ўғил ва Осиёхон, Маҳбубахон исмли икки қиз фарзандларнинг онаси Зиёдахон эди.

1. Шукруллахон Мақсудхон, Маҳмудхон исмли икки ўғил ва Нодирахон, Муаззамхон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

2. Ҳаётиллахон Сайидносирхон исмли бир ўғил ва Камолахон, Сайидахон, Моҳпошшахон исмли уч нафар қиз фарзанд кўрган.

3. Осиёхон Муҳаммадхон исмли бир ўғил ва Матлубахон, Мақсудахон, Маъмурахон³²⁰, Мавлудахон, Мавжудахон, Манзурахон исмли олти нафар қиз фарзанд кўрган.

4. Маҳбубахон Жаҳонгирхон, Муртазахон исмли икки ўғил ва Марғубахон, Зиёдахон исмли икки нафар қиз фарзанд кўрган.

Сайид Мусохўжанинг қизи Мехринисо ойим авлодларига доир айрим маълумотлар

Мехринисо ойим Сайид Мусохўжа қизи 1878 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Орифхўжа аъламга турмушга чиқиб, Сайид Камолхон, Сайид Жамолхўжа, Олияхон, Тошхон ойим исмли тўрт фарзанд кўрган.

1. Сайид Камолхон ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

³²⁰ Маъмурахон Султонова иқтисод фанлари кандидати, доцент . Тошкент шаҳрида истикомат қилади.

2. Саййиджамолхўжа ҳаёти давомида уч марта уйланган. Биринчи аёлининг исми Ҳалимахон³²¹, иккинчисининг исми Мунисхон, учинчи аёлининг исми Тўтихон ойим бўлган. Саййиджамолхўжа икки аёлидан Собирхон³²², Жалолхон, Ҳокимхон³²³ исмли уч нафар ўғил фарзанд кўрган³²⁴.

– Собирхон Маликахон ва Шарофатхон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Ҳокимхон Дилмуродхон, Улуғбекхон исмли икки ўғил ва Дилафрўз, Захрахон, Шарифахон, Шоирахон,

³²¹ Ҳалимахон Собирхоннинг онаси эди.

³²² Собирхон Жамолов Фарғона «АЗОТ» заводининг иқтисод бўйича директор ўринбосари вазифасида фаолият кўрсатиб келмоқда.

³²³ Жалолхон Жамолов – «Марғилон ҳақиқати» газетасида адабий ходим, «Коммуна» газетасида редактор, 1951 йилдан Олий партия мактабини битиргандан сўнг қатор район, шаҳар, вилоят миқёсида раҳбар, 1964 йилдан нафақага чиққунча вилоят партия кўмитаси Молия хўжалик бўлими мудири, жами 46 йил раҳбарлик лавозимида ишлаганлар.

Ҳокимхон Жамолов – Марғилоннинг кўзга кўринган савдо ходими, 50 йилга яқин меҳнат фаолияти давомида вилоятлараро маданий моллар базасида, шаҳар озик-овқат савдо идорасида раҳбар, Марғилон шахридаги Навоий маҳалласининг раиси бўлганлар. Ушбу маълумотлар Марғилон шахрида истиқомат қилувчи Захрохон Жамоловадан ёзиб олинди.

³²⁴ Саййиджамолхўжа учинчи аёли Тўтихон ойимдан фарзанд кўрмаган. Шундай бўлсада, Тўтихон ойим Саййиджамолхўжанинг бошқа аёлларидан кўрган Ҳокимхон ва Жалолхонни ўз фарзандидек кўриб, етук инсон бўлиб улғайишларига катта ҳисса қўшган. Ушбу маълумотлар Марғилон шахрида истиқомат қилувчи Захрохон Жамоловадан ёзиб олинди.

Шоҳистахон, Умидахон, Ўғилой исмли етти нафар қиз фарзанд кўрган.

– Жамолхон Собирхон, Жаҳпархон, Алишерхон, Баҳтиёрхон исмли тўрт ўғил ва Муниسخон, Хайрихон, Мукаррамхон, Дилшодахон, Манзураҳон исмли исмли беш нафар қиз фарзанд кўрган.

3. Олияхон ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

4. Тошхон ойим Фозилхўжа аъламга турмушга чиқиб, Раҳбархон исмли қиз кўрган. Раҳбархон вояга етгач, Саййид Муродхонга турмушга чиққан ҳамда Саййид Умархон исмли бир ўғил ва Мўътабархон, Хадичахон, Ўктамхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

Саййид Иброҳимхўжанинг қайинотаси Абдурахмонхўжа Бузрукхўжа ўғли авлодларининг шажарасига доир айрим маълумотлар

Бузрукхўжа 1840 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. Унинг Абдуваҳобхўжа, Абдурахмонхўжа, Ахрорхон исмли уч ўғил фарзанди ва икки қиз фарзанди бўлган. Афсуски Бузрукхўжанинг қизлари тўғрисида бошқа маълумотга эга эмасмиз. Маълумотларга кўра, улар Қашқарга турмушга чиқиб, ўша ерда қолиб кетганлар.

1. Абдуваҳобхўжа 1860 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Саодатхон исмли аёлга уйланиб, Абдуҷабборхўжа, Абдулазизхўжа, Абдукаримхўжа³²⁵

³²⁵ Абдукарим Абдуваҳобхўжаев 1898 йилда Марғилон шаҳрида туғилган. Олтиариқ район ижроя кўмитаси раиси, Фарғона Исфайрам-Сўх ирригация тизимлари бошқармаси бошлиғи вазифасида меҳнат қилган. Қатағонлик даврининг қурбонларидан бўлган.

исмли уч ўғил ва Нурхон ойим, Саломатхон ойим исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Абдужабборхўжа(1935 йилда вафот этган) Нисахон исмли аёлга уйланиб, Қаюмхон, Қўчқорхон, Убайдуллахон, Сатторхон, Қаҳқорхон исмли беш ўғил ва Маҳфузахон исмли бир қиз фарзанд кўрган. Абдужабборхўжанинг тўнғич фарзанди Қаюмхон³²⁶ икки марта уйланган. У Убайдахон Абдурахмоновага уйланиб, Абдуғофурхон (1928 й.т.) ва Абдуҳамидхон(1935 й.т.) исмли икки ўғил ва Саидахон(1931 й.т.) ва Турсунхон (1945 й.т.) исли икки қиз фарзанд кўрган. Убайдахоннинг 1947 йилда вафот этганидан сўнг Қаюмхон Раҳимахон Дадахоновага уйланиб, Насибахон(1950 й.т.) исмли қиз фарзанд кўрган.

– Абдулазизхўжа Робахон ва Пошшахон исмли аёлларга уйланиб, Мажидхон, Мўйдинхон, Музаффархон, Тўхтасинхон исмли тўрт ўғил ҳамда Шарофатхон, Собирахон, Иноятхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Абдукаримхўжа Мукаррамхон исмли аёлга уйланиб, Мўътабархон Мунисхон, Ўктамхон, Ўғилхон исмли тўрт қиз фарзанд кўришган.

Абдукаримхўжанинг катта қизи Мўътабархон ³²⁷, (1914 й.т) кўконлик Содикжон Болтабоевга турмушга чиқиб

³²⁶ Қаюмхон Жабборов (1904-1976) болалигидан мураттаб қори бўлиб етишган. Рус-тузем мактабининг тамомлаб, дастлаб Марғилон шаҳрида сўнгра қўшни республикаларнинг савдо тизимида фаолият юритган. Ушбу маълумотлар Қаюмхон Жабборовнинг қизлари Фарғона шаҳри Султон Жўра кўчасида яшовчи Турсунхон Ғозиева ҳамда Марғилон шаҳри Нақшбандий кўчасида истиқомат қилувчи Насибахон Жабборовадан ёзиб олинди.

³²⁷ Содикжон Болтабоев Фарғона округ ижроқўми раиси, Самарқанд, Тошкент шаҳар партия қўмитаси котиби, Ўзбекистон компартияси мафкура масалалари бўйича котиби бўлиб ишлаган.

Розахон ва Дилбархон исмли икки қиз фарзанд кўришган. Иккинчи қизи Мунисхон (1922 й.т.) М.Усмоновга турмушга чиқиб, Шавкатжон, Улуғбек, Сардорбек, Мубораххон исмли фарзандлар кўрган. Учинчи қизи Ўғилхон (1924 й.т.) Баҳодиржон ва Матлубахон исмли фарзандлар кўрган. Тўртинчи қизи Ўктамхон³²⁸ (1928 й.т.) Дилбархон, Гулнора, Давлатжон исмли фарзандлар кўрган.

– Нурхон ойим Аббосхон қорига турмушга чиқиб, Махипартхон исмли ёлғиз қиз фарзанд кўрган.

– Саломатхон ойим Авлиёхўжага турмушга чиқиб, Мухторхон, Армиёхон исмли икки ўғил ва Сафурахон³²⁹ исмли бир қиз фарзанд кўришган.

2. Абдурахмонхўжа 1864 йилда туғилган бўлиб, 1913 йилда вафот этган. У Раҳбархон ойим исмли аёлга уйланиб, Абдуллахон исмли бир ўғил ва Пошшахон, Баҳринисо, Зебихон, Ҳабибахон, Убайдахон³³⁰ исмли беш қиз фарзанд кўрган.

– Абдуллахон Офтобхон исмли аёлга уйланиб, Аҳмадхон³³¹, Жўрахон³³² исмли икки ўғил ва Оминахон, Отикахон, Мусинахон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

Қатағонлик даврининг қурбони бўлган. Бу ҳақда китобда маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотлар С.Болтабоевнинг қизи 1937 йилда туғилган Фарғона шаҳри Маърифат кўчасида яшовчи Дилбархон Зокировадан ёзиб олинди.

³²⁸ Ўктамхон Ваҳובה тиббиёт фанлари доктори, профессор. Узоқ йиллар давомида Самарқанд тиббиёт институтига ректорлик қилган. Ҳозирда Самарқанд шаҳрида яшайди.

³²⁹ Зикирёхон Ҳамзаев (1928-1984) – Фарғона вилоят матлубот жамиятлари союзи раиси вазифасида фаолият кўрсатган.

³³⁰ Хамидахон, Матлубахон ва Мақсудахон Абдуллаевалар Фарғона ва Марғилондаги кўзга кўринган тадбиркорлар оиласининг волидаи мухтарамаларидир.

³³¹ Аҳмадхон Абдуллаев, моҳир ҳисобчи, шоиртабиат инсон бўлган.

– Пошшахон Дадахон домлага турмушга чиқиб, Абдурауфхон исмли бир ўғил ва Сафияхон³³³, Раҳимахон, Ҳалимахон³³⁴ исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Ҳабибахон Мўйдинхон тўрага турмушга чиқиб, Эркинхон³³⁵, Нодирхон³³⁶, Эргашхон исмли икки ўғил ва Нурияхон³³⁷, Мавжудахон³³⁸, Умияхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Зебихон Абдуллаҳўжага турмушга чиқиб, Ҳасанхон, Хусанхон, Жаҳпархон, Зикриёхон³³⁹ исмли тўрт ўғил ҳамда

³³² Жўрахонинг фарзанди Носирхон Абдуллаев шифокор бўлиб аҳоли саломатлиги йўлида меҳнат қилмоқда.

³³³ Сафияхонни фарзанди Осимхон Бурхонов (1931-2011) Ўзбекистон Енгил саноат вазирининг ўринбосари, Тошкент Тўқимачилик комбинатида директорлик лавозимида фаолият кўрсатган.

³³⁴ Сафияхон ва Ҳалимахоннинг фарзандлари Аброрхон ва Камолхон Хўжаевлар тиббиёт ва техника фанлари номзодларидир.

³³⁵ Эркинхон Каримахонга уйланиб Замирахон ва Муаззамхон исмл икки қиз фарзанд кўрган.

³³⁶ Нодирхон Озодахонга уйланиб, Комилхон Фозилхон исмли икки ўғил ва Муборахон, Ҳафизахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

³³⁷ Нурияхон Алихон Ҳакимовга турмушга чиқиб, Валихон, Ганихон, Анвархон исмли уч ўғил ва Муқаддасхон, Дилдорахон, Дилоромхон исмли уч қиз фарзанд кўрган. Нурияхоннинг фарзанди Валихон Ҳакимов тиббиёт фанлари доктори бўлиб, Андижон вилоят соғлиқни сақлаш тизимижа маъсул лавозимда фаолият кўрсатмоқда.

³³⁸ Мавжудахон Аълохонга турмушга чиқиб, Авазхон, Аъзамхон, Азизхон, Раҳматхон, Адҳамхон исмли беш ўғил ва Тоҳидахон, Моҳирахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

³³⁹ Зикрёхон Ғозиев (1938-1999) Фарғона шаҳар коопторгининг директори, савдо ходими бўлиб ишлаган. Унинг

Матлубахон, Максудахон, Ҳамидахон³⁴⁰, Ҳафизахон исмли тўрт нафар қиз фаранд кўришган.

– Убайдахон Қаюмхон тўрага турмушга чиқиб, Абдуғофирхон, Ҳамидхон исмли икки ўғил ва Саййидахон, Турсунхон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Баҳринисо Иброҳимхўжага турмушга чиқиб, Абдусамадхўжа, Абдураззоқхўжа исмли икки ўғил ва Хайринисо, Муҳаррамхон, Соҳибахон, Ўктамхон исмли тўрт нафар қиз фарзанд кўришган.

3. Аҳрорхонхўжа 1890 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Маҳбубахон исмли аёлга уйланиб, Рашидхон, Кўчқорхон исмли икки ўғил ва Хадичахон исмли қиз фарзанд кўрган³⁴¹.

Саййид Иброҳимхўжанинг қайинонаси Раҳбарнисо авлодларига доир айрим маълумотлар

Саййид Иброҳимхўжанинг қайинонаси Раҳбарнисо оилада ёлғиз қиз фарзанд бўлиб, унинг Мирзаэшонхон, Акрамҳожо, Махсимхон исмли уч ака-укаси бўлган.

1. Раҳбарнисо Абдурахмонхўжага турмушга чиқиб, Абдуллахон исмли бир ўғил ва Пошшахон, Баҳринисо, Зебихон, Ҳабибахон, Убайдахон исмли беш қиз фарзанд кўрган.

фарзанди Султонхон Ғозиев ҳозирда вилоятимизнинг йирик тадбиркорларидан биридир.

³⁴⁰ Ҳамидахоннинг фарзанди Ғолибжон Абдуллаев ҳозирда вилоятимизнинг йирик тадбиркорларидан биридир.

³⁴¹ Дала тадқиқотлари. 2011 йил. Марғилон шаҳрида яшовчи Ҳамидан Абдуллаевадан (1937 йилда туғилган) ёзиб олинди.

– Абдуллахон Офтобхон исмли аёлга уйланиб, Аҳмадхон, Жўраҳон³⁴² исмли икки ўғил ва Оминахон, Отикахон³⁴³, Мусинахон³⁴⁴, уч киз фарзанд кўрган.

– Пошшахон Дадахон домлага турмушга чиқиб, Абдурауфхон исмли бир ўғил ва Сафияхон, Раҳимахон, Ҳалимахон исмли уч киз фарзанд кўрган.

– Ҳабибахон Мўйдинхонтўрага турмушга чиқиб, Эркинхон, Нодирхон исмли икки ўғил ва Нурияхон, Мавжудахон исмли икки киз фарзанд кўрган.

– Зебихон Абдуллаҳожига турмушга чиқиб, Ҳасанхон, Ҳусанхон, Жаҳпархон, Зикриёхон³⁴⁵ исмли тўрт ўғил ҳамда, Матлубахон, Мақсудахон³⁴⁶, Ҳамидахон³⁴⁷, Ҳафизахон исмли тўрт нафар киз фаранд кўришган.

– Убайдахон Қаюмхон тўрага турмушга чиқиб, Абдуғофирхон, Ҳамидхон исмли икки ўғил ва Саййидахон, Турсунхон исмли икки киз фарзанд кўрган.

– Баҳринисо Иброҳимхўжага турмушга чиқиб, Абдусамадхўжа, Абдураззоқхўжа исмли икки ўғил ва Хайринисо, Муҳаррамхон, Соҳибахон, Ўктамхон исмли тўрт нафар киз фарзанд кўришган.

³⁴² Жўраҳон Оминахонга уйланиб, Носирхон, Мансурхон исмли икки ўғил ва Василахон, Оқилахон, Нозимахон уч киз фарзанд кўрган.

³⁴³ Отикахон Убайдуллахонга турмушга чиқиб Венерахон ва Манзураҳон исмли икки киз фарзанд кўрган.

³⁴⁴ Мусинахон Жамилахон ва Салимжон исмли икки фарзанд кўрган.

³⁴⁵ Зикриёхон Турсунхонга уйланиб, Султонхон исмли бир ўғил ва Зебихон, Зулфияхон, Нодирахон исмли уч киз фарзанд кўрган.

³⁴⁶ Мақсудахон Мўйдинхўжага турмушга чиқиб, Гулираёно, Дилрабо исмли икки киз ва Дилшодбек исмли ўғил фарзанд кўрган.

³⁴⁷ Ҳамидахон Иброҳимжонга турмушга чиқиб, Нўъмонхон, Баҳодирхон, Ботирхон, Шухратхон исмли тўрт ўғил фарзанд кўрган.

2. Мирзаэшонхон³⁴⁸(Эшон ҳам дейилади) Ҳакимхон (1913 й.т.), Ахатхон (1918-1936), Латифхон³⁴⁹ (1925 й.т.), Ҳакимхон исмли тўрт ўғил ва Файзилатхон³⁵⁰ исмли бир киз фарзанд кўрган.

– Файзилатхоннинг Пўлатжон (1938 й.т.), Набижон (1941 й.т.) исмли икки ўғли ва Лолахон (1936 й.т.) исмли бир киз фарзанд кўрган.

– Латифхоннинг Баннобжон (1945-2000), Баҳромжон (1947-2009), Баҳодиржон (1952 й.т.), Содикжон (1959 й.т.), Носиржон (1962 й.т.), Қодиржон³⁵¹ (1954 й.т.) исмли олти ўғил фарзанди ва Муборақхон, Муяссархон(1964 й.т.) исмли икки киз фарзанди бўлган.

– Аҳадхоннинг ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

– Ҳакимхоннинг ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

3. Ақромҳожининг Собиржон ва Шоқиржон исмли икки ўғил фарзанди бўлган.

– Собиржон Маратжон, Анваржон исмли икки ўғил ва Гулчеҳраҳон, Раъноҳон исмли икки киз фарзанд кўрган.

³⁴⁸ Мирзаэшоҳон 1950 йилда вафот этган. У машҳур боғбон, селекционер бўлиб, ўз даврида давлат мукофотлари билан тақдирланган.

³⁴⁹ Латифхон Эшонов 1943-1945 йилларда иккинчи жаҳон урушида иштирок этган. Урушдан қайтгач 1947 йилдан 1989 йилга қадар Фарғона автомобил ўқув комбинати Марғилон бўлимида фаолият кўрсатган.

³⁵⁰ Таниқли шифокор Файзилатхон Мирзаева (1937-1995) узоқ йиллар Марғилон болалар шифохонасида меҳнат қилган. Болалар саломатлиги йўлидаги фидокорона меҳнатлари учун ўз даврида Файзилатхон Мирзаева ҳукуматнинг юксак мукофотлари билан тақдирланган. Унинг фарзандлари Набижон ва Пўлатжон Файзиёвлар техника фанлари номзодидирлар.

³⁵¹ Қодиржон Эшонов педагогика фанлари номзоди

– Шокиржонинг Ботиржон исмли бир ўғли ва Ҳанифахон исмли ёлғи қизи бўлган.

Абдурахмонхўжанинг учинчи фарзанди Аҳрорхонхўжа авлодларининг шажарасига доир айрим малумотлар

Аҳрорхонхўжа Абдурахмонхўжа ўғли 1890 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Маҳбубахон исмли аёлга уйланиб, Рашидхон, Қўчқорхон исмли икки ўғил ва Хадичахон исмли қиз фарзанд кўрган.

1. Рашидхон Умидхон, Озодхон, Ботирхон исмли уч ўғил ва Динорахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

2. Қўчқорхон иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлиб, ундан авлодлар қолмаган.

3. Хадичахон Бобирхон, Шухратхон, Неъматхон исмли икки ўғил ва Нажибахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

Бузрукхўжанинг катта ўғли Абдуваҳобхўжа авлодларининг шажарасига доир айрим маълумотлар

Бузрукхўжанинг Абдуваҳобхўжа, Абдурахмонхўжа, Аҳрорхон исмли уч ўғил фарзанди ва икки қиз фарзанди бўлган. Афсуски Бузрукхўжанинг қизлари тўғрисида бошқа маълумотга эга эмасмиз. Маълумотларга кўра улар Қашкарга турмушга чиқиб ўша ерда қолиб кетганлар.

Абдуваҳобхўжа 1860 йилда туғилган бўлиб, вафот этган йили номаълум. У Саодатхон исмли аёлга уйланиб, Абдужабборхўжа, Абдулазизхўжа, Абдукаримхўжа исмли уч ўғил ва Нурхон ойим, Саломатхон ойим³⁵² исмли икки қиз фарзанд кўрган.

³⁵² Саломатхоннинг набираси Аспиёхон Зулфиқоров Марғилон шаҳар А.Навоий маҳалла фуқоролар йиғининг раиси вазифасида иш олиб бормоқда.

Абдужабборхўжа авлодлари. Абдужабборхўжа³⁵³

Нисахон исмли аёлга уйланиб, Қаюмхон, Кўчқорхон, Убайдуллахон, Сатторхон, Қаҳқорхон, беш ўғил ва Маҳфузахон исмли бир киз фарзанд кўрган.

1. Қаюмхон Абдуғофур, Ҳамидхон³⁵⁴ сингари икки ўғил ва Турсуной, Насибахон, Саййидахон исмли уч нафар киз фарзанд кўрган.

2. Кўчқорхон Ақромхон исмли бир ўғил ва Салимахон, Сабохон, Садбархон исмли уч нафар киз фарзанд кўрган.

3. Убайдуллохон Соҳибахон ва Қумрихон исмли аёлларга уйланиб, ушбу икки аёлидан Саййид Ақбархон, Саййид Мусохон, Саййид Умархон исмли уч ўғил ҳамда Шаҳзодахон, Санобархон, Кимсанхон, Ўктамхон исмли тўрт нафар киз фарзанд кўрган.

– Шаҳзодахон Абдуллажон³⁵⁵, Абдурушид, Абдурасул, Абдумажид, Аъзамжон, Абдуҳаким имли беш ўғил ва

³⁵³ Абдужабборхўжа ўтган асрнинг бошларида Фарғона водийсидаги йирик заминдорлардан бири бўлиб, Кува, Олтиарик, Арсиф, Токли гузар сингари қишлоқ худудларида 200 танобга яқин ери бўлиб, пахта, ғалла, узум етиштириш билан шуғулланган. Айтишларича, Абдужабборхўжа 11 ёшида отаси Абдуваҳобхўжа билан ҳажга борган ва ҳаёти давомида уч марта ҳаж зиёратини адо этган. Абдужабборхўжа собиқ шўро ҳукумати ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ барча ер-мулкани давлатга ўз ихтиёри билан топширган эди. У 1935 йилда вафот этган. Ушбу маълумотлар Марғилон шаҳрида яшовчи Ҳамид хожи Жабборовдан ёзиб олинди.

³⁵⁴ Ҳамидхон Турғунойхонга уйланиб, Абдуғофур, Абдуқаҳқор, Абдужалил, Абдумўмин, Абдурахмон, Абдубанноб исмли олти ўғил ва Умидахон, Фотимахон, Маҳбубахон, Мафтунахон, Махфиратхон, Муқаддасхон исмли олти киз фарзанд кўрган.

³⁵⁵ Абдуллажон Жўраев ИИБ ходими. Эл-юрт осойишталиги йўлида хизмат қилмоқда.

Дилором Эътиборхон, Муҳаббатхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Санобархоннинг фарзандлари: Шавкат, Ғайратжон, Лолахон, Гулзода, Озода, Шухрат.

– Кимсанхоннинг фарзандлари: Улуғбек, Мирзоғолиб, Гўзалхон, Ойдинхон.

– Саййид Умархон фарзандлари: Маъруфхон, Саййид Усмон, Дилфуза, Зубайда.

– Ўктамхоннинг фарзандлари: Алишер, Абдупатто, Абдусаттор, Моҳпошшо.

– Саййидақбархоннинг фарзандлари: Аҳадхон, Саййид Акмал, Аҳмадхон, Мунисхон.

– Саййид Мусохон Маҳфузахон исмли ёлғиз қиз кўрган.

4. Сатторхон Тўлқинхон, Эркинхон исмли икки ўғил фарзанд кўрган.

– Тўлқинхон Авазхон, Азизхон исмли икки ўғил ва Одинахон, Шоирахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Эркинхоннинг Дилмуродхон исмли ёлғиз ўғли бўлган холос.

5. Маҳфузахон Абдуллахонга турмушга чиқиб, Гулехраҳон исмли қиз кўрган. Гулчехраҳон вояга етгач, Мажидхонга³⁵⁶ турмушга чиқиб, Алишер, Шерзод, Равшан,

³⁵⁶ Мажидхон Абдуллаев (1921-1986) – Абдувахобхўжанинг ягона куёви, Фарғона вилоят партия кўмитасининг, Тошлок туман партия кўмитасининг котиби, Аввал маиший хизмат техникуми директори вазифасида фаолият кўрсатган. Унинг фарзандлари ҳозирда таниқли тарихчи олимлар жумласидандир. Шерзод Абдуллаев тарих фанлари доктори, профессор, Равшан Абдуллаев Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих Институтининг директори вазифасида иш олиб бормоқда. Кенжа фарзанди Шамшод Абдуллаев юртимизнинг кўзга кўринган

Шамшод исмли тўрт ўғил ва Азизахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

Абдукаримхўжа авлодлари. Абдукаримхўжа Мукаррамхон исмли аёлга уйланиб, Мўътабархон, Муниҳон, Ўқтамхон, Ўғилхон исмли тўрт қиз фарзанд кўришган.

– Мўътабархон (1914 йилда туғилган) Содикжон Болтабоевга турмушга чиқиб, Маратжон исмли бир ўғли ва Розахон, Дилбархон, Муҳаббатхон, Гулсанамхон исмли тўрт нафар қиз фарзанд кўрган.

– Муниҳон Шавкатжон, Улуғбек, Сардоржон, Алишер исмли тўрт ўғил ва Муборақхон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Ўғилхон (1924 йилда туғилган) Баҳодиржон исмли бир ўғил ва Матлубахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Ўқтамхон (1928 йилда туғилган) Давлатжон исмли бир ўғил ва Дилбархон, Гулнорахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

Абдулазизхўжа авлодлари. Абдулазизхўжа Робахон ва Пошшахон исмли аёлларга уйланиб, Мажидхон, Мўйдинхон, Музаффархон, Тўхтасинхон исмли тўрт ўғил ҳамда Шарофатхон, Собирахон, Иноятхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Мажидхон Сатторхон, Йўлдошхон, Латифхон исмли уч ўғил ва Дилбархон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Йўлдошхон Аббосхон ва Эргашхон исмли икки ўғил ҳамда Сафурахон ва Макбулахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Мўйдинхон Эркинхон, Нодирхон, Эргашхон исмли уч ўғил ва Нурияхон, Мавжудахон, Умияхон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

ижодкорларидан бири бўлиб, ҳозирги давр адабий жараёнлар юзасидан тадқиқотлар олиб бормоқда.

– Шарофатхон Одилхон, Аълохон, Яхёхон исмли уч ўғил ва Розияхон, Рокияхон, Хамидахон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Собирахон Ақромхон исмли бир ўғил ва Салимахон, Сабохон, Садбархон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

Ақромхон Маҳаммадхон исмли ўғли ва Садбархон, Дилрабохон, Марҳабохон исмли уч қиз фарзанд кўрган.

– Иноятхон Гавҳархон исмли ёлғиз қиз фарзанд кўрган холос.

– Салимахон Жамоллидин, Алишер, Улуғбек, Муродбек исмли тўрт ўғил ва Камолатхон исмли қиз фарзанд кўрган.

– Сабоҳатхон Шавкатхон, Ҳасанхон, Тоҳирхон исмли уч ўғил ва Зухраҳон, Зиёдахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

Саломатхон оғим авлодлари. Саломатхон оғим Авлиёхўжага турмушга чиқиб, Мухторхон, Армиёхон исмли икки ўғил ва Сафурахон исмли бир қиз фарзанд кўришган.

– Сафурахон Ҳамзахўжага турмушга чиқиб, Йўлдошхон, Зикриёхон, Шавкатхон исмли уч ўғил ва Гулчеҳрахон, Мавжудахон исмли икки қиз фарзанд кўрган.

– Мухторхон Фаҳринисо исмли аёлга уйланиб, Неъматхон, Исмоилхон, Баннобхон, Иномхон исмли тўрт ўғил ва Раънохон, Муборақхон, Иноятхон исмли уч қиз фарзанд кўришган.

– Армиёхон Оминахон исмли аёлга уйланиб, Аспиёхон, Тоҳирхон исмли икки ўғил ва Барияхон (?), Азизахон исмли икки қиз фарзанд кўришган.

*Азизхўжа авлодларининг шажарасига доир айрим
маълумотлар*

Азизхўжанинг Мадаминхўжа, Абулқосимхўжа, Фозилхўжа исмли ўғли бўлган.

1. Мадаминхўжанинг ҳаёти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлмадик.

2. Фозилхўжа Тошхон исмли аёлга уйланган. Бироқ Фозилхўжанинг ҳаёти тўғрисида юқорида Меҳринсо ойим шажарасида баён этилган.

3. Абулқосимхўжа Ҳидоятхон исмли аёлга уйланиб, Абдуқаҳҳорхўжа, Абдунабиҳўжа исмли икки ўғил ва Фахринисо исмли бир қиз фарзанд кўрган.

– Абдуқаҳҳорхўжанинг Жўраҳон исмли бир ўғли ва Нурхон, Тошхон, исмли икки қиз фарзанди бўлган.

– Абдунабиҳўжанинг Пўлатхон, Мақсудхон, Мавлонхон, Муродхон исмли тўрт нафар ўғил фарзанди ва Миннаввархон исмли бир қиз фарзанди бўлган.

Пўлатхоннинг Обидхон, Бобирхон исмли икки ўғли ва Насибахон исмли бир қиз фарзанди бўлган.

Мақсудхоннинг Муртазохон, Носирхон, Абдуллаҳон исмли уч нафар ўғли ва Басимаҳон исмли бир қиз фарзанди бўлган.

Мавлонхоннинг Рашидхон, Нўмонхон исмли икки ўғли ва Манзураҳон, Муножотхон исмли икки қиз фарзанди бўлган.

Минаввархоннинг Абдувоҳидхон исмли бир ўғли ва Моҳираҳон, Нодираҳон, Розияҳон, Муҳаёҳон исмли тўрт қиз фарзанди бўлган.

Муродхоннинг Султонхон, Ботирхон, Бобирхон исмли уч ўғли ва Мухлисахон, Маҳфузахон исмли икки нафар қиз фарзанди бўлган.

Саййидхўжа Эшон авлодларнинг шажарасига доир айрим маълумотлар

Сайидхўжа Эшон 1840 йилда туғилган бўлиб, унинг Исмоилхўжа ва Ақромхўжа, Ҳамзахўжа исмли уч ўғил фарзанди бўлган.

1. Исмоилхўжа (1875-1945) Офтобхон исмли аёлга уйланиб, Назирхўжа (1946 йилда вафот этган) исмли бир ўғил ва Ойимчахон исмли бир қиз фарзанд кўрган.

Назирхўжанинг Рашидхон, Пўлатхон исмли икки ўғли ва Муяссархон, Гулчеҳраҳон, Саноатхон, Ойдинхон, исмли тўрт қиз фарзанди бўлган.

– Рашидхоннинг Саййидақбархон, Саййидумархон, Саййидвалихон исмли уч ўғил ва Иноятхон исмли қизи бўлган.

Саноатхоннинг Рустамхон исмли ўғли ва Хумораҳон, Нигораҳон исмли икки қизи бўлган.

– Ойдихонинг Неъматжон, Адҳамжон, Расулжон имли уч ўғли ва Зумрадхон, Замираҳон исмли икки қизи бўлган.

Гулчеҳраҳон ўсмирлик чоғида барвақт дунёдан ўтган.

– Пўлатхоннинг Саёдхон, Авазхон, Бахтиёрхон, Иқромхон Ақрамхон исмли беш ўғил фарзанди ва Гулчеҳраҳон, Саидаҳон, Марҳабохон исмли уч қиз фарзанди бўлган.

Исмоилхўжанинг қизи Ойимчахоннинг Азизхон, Камолхон исмли икки ўғли ва Юлдузхон исмли бир қиз фарзанди бўлган.

– Юлдузхон Раҳматхонга турмушга чиққан ва Баҳодирхон, Ботирхон, Қодирхон, Қобилжон, Қудратхон исмли беш ўғил ва Муҳаҳаббатхон, Замираҳон исмли икки қиз фарзанд кўрган:

– Баҳодирхон фарзандлари: Шавкатжон, Шухратжон, Зулхуморхон, Гулбаҳорхон.

– Ботирхон фарзандлари: Дилмурод, Дилшод, Дилфузахон, Бобиржон.

– Қодирхон фарзандлари: Анваржон, Гавҳарой.

– Қобилжон фарзандлари: Зафарбек, Зокиржон, Носиржон, Низомжон, Роҳатой.

– Қудратхон фарзандлари: Давлатбек, Муроджон, Омадбек.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Кун кеч бўлиб қолган бир пайтда телефонда Иброҳимхўжанинг келини бўлмиш Матлуба аянинг ҳаяжонли овози бизни тўлқинлантириб юборди: «Сизлар китобни ёза бошланган кунларнинг бирида тушимга қайинотамиз Иброҳимхўжа эшон кирдилар. Буни қарангки ул зотни саксон йил бурун қандай кўрган бўлсам худди шундай бир ҳолатдалар фақат чопонлари ўрнига оппоқ кийим кийганлар. Атрофида барча қариндошлари давра қурган. У кишининг юзида шодлик аломатлари шундоққина билиниб турибди. Қилаётган ишимиз хайрли эканликларини айтиб барчамизни дуо қилдилар ва кўздан ғойиб бўлдилар. Одам ёши тўқсонга яқинлашган сари ўрнидан далил турулмади қолар экан. Ўша кунги хосиятли тушдан сўнг эса мен ўзимни жуда енгил ҳис қила бошладим».

Матлуба аянинг ўша кунги телефон қўнғироғидан сўнг мана салкам бир йил вақт ўтди. Шу вақт орасида кўп йиллардан бери ниҳоясига етмай келган китобимизнинг қораламаси тайёр бўлгандек. Аммо...

Одатда китобхон ҳар бир янги китобни қўлга олар экан даставвал унинг мундарижаси ва хулоса қисмига кўз югуртириб чиқади. Демак анъанага кўра ушбу китобнинг ҳам хулоса қисми бўлиши керак. Бироқ бизнинг назаримизда мазкур китоб ўз ниҳоясига етмаган. Шундай экан хулоса ёзишга ҳам ҳали эрта бўлиб туюлмоқда. Чунки Иброҳимхўжа Муҳаммадхўжа ўғлининг ҳаёти ва ижодига доир айрим маълумотларнигина китобхон эътиборига ҳавола этар эканмиз, унинг ҳаётининг сўнги йиллари қачон ва қаерда ўтканлиги бизга номаълум бўлиб қолаётганлигини яна бир бор таъкидлаб ўтмоқчимиз. Балким келгусида олиб

борилажак изланишлар давомида айнан бу масалага
ойдинлик киритилар ва ўша вақтда китобга хулоса ёзилар.

ИБРОҲИМХҶА ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Навоий газалига мухаммас

*Боринг иззат аҳлики биз хорларбиз,
Ҳазар айламакга сиз, сазоворларбиз,
Жафо илкидин ваҳ нигунсорларбиз,
Ўтунг ишрат аҳлики, биз зорларбиз,
Туман минг балога гирифторларбиз.*

*Бош узра солиб можаро дардинг ўти,
Бағирни эзиб су каби рашкинг ўти,
Кўз ни ёшини сой этиб зулминг ўти,
Кўнгулни қилиб юз аро ишқинг ўти,
Тараҳҳум қилингим, дилафгорларбиз.*

*Забун қилди дарди бизи хору хасдин,
Мурувват бу ҳолимга йўқ ҳеч касдин.
Қадар бўлса гар додари додрасдин,
Тилар биза шифо бир Масиҳо нафасдин,
Ки бу кўҳна дайр ичра беморларбиз.*

*Ул ойни висоли эрур бизга матлаб,
Ётурбиз зилол иштиёқида сувсаб,
Кўрунгайму бизларга ул моҳи Наҳшаб,
Ёрутқайму дебон кўзни бир саъд кавкаб,
Ҳар оқшом тонг отқунча бедорларбиз.*

*Менга раҳм қилгил неку ном тутқил,
Ман қул алидин бу айём тутқил,
Карам қил шароби хуни ошом тутқил,*

*Сабируҳ соқийи фано, жом тутқил,
Ки ўзлук юкидин ки (гаҳ) анборларбиз.*

*На бўлғайки ул маҳ бизи қилса хуррам,
Карамдин биза ром этиб бўлса ҳамдам,
Фараҳ келса, қолмаса эди ҳеч бир ғам,
Муяссар эса дўстнинг васли бир дам,
Бериб икки олам ҳаридорларбиз.*

*Кўйиб Хожя нанг ила номуси номин,
Кириб дайр аро ўтқариб субҳи шомин,
Харобот пири раво қилса комин,
Навоий киби ичкали шиқ жомин,
Харобот кўйида хумморларбиз.*

Лутфий газалига мухаммас

*Лутфу малоҳат ҳадду поёнисиз,
Аҳли муҳаббат дили суйгонисиз,
Ҳажру фироқ дардини дармонисиз,
Жон кўнгул кишварини хонисиз,
Ҳусни латофат танининг жонисиз.*

*Жони жаҳонин сиза айлаб нисор,
Кимки сиза ҳамдам ўлур бахтиёр,
Давлати Қайсар анга безътибор,
Ваҳки не хуш толеъи масъуди бор,
Ул фалаки ким маҳи тобонисиз.*

*Кўзларингиз бизга фусун бирла кайд,
Қилди қийиб зулфини домиза қайд,*

*Васлга лаб қилдисабр ҳамчу зайд,
Бизни чучук сўзларингиз қилди сайд,
Сиз бу оғиз бирла шакар конисиз.*

*Қилма жадал тўкмак учун эл қони,
Тангрим ўзи қилмиш азиз эл қони,
Айла ҳазар, тўкма, тутар эл қони,
Шевада оники тўкар эл қони,
Хуни тутуб сиз, эй бегим онисиз.*

*Кўрмади кўз сиз каби бир муҳташам,
Аҳли муҳаббат ҳамасидур хадам.
Хулқунгга қул бўлди ҳар бедирам,
Жону кўнгул ичра урасиз қадам,
Айси чаман сарви хиромонсиз.*

*Завқи висолингда бори дардлик эр,
Истадилар сизни кезиб дашту қир,
Тангриким қилса бўлиб дастигир,
Мангу яшар кимки кўрар сизни бир,
Ваҳ, не Хизр чашимай ҳайвонисиз.*

*Гарчи кечар гам била Хожжа куни,
Ёки висолинг қиладур шод уни,
Сабр қилиб жабрингга чиқмас уни,
Лутфийи мискинга бу ҳижрон туни,
Раҳм қилинг гарчи ки султони сиз.*

Озари (Умидий) газалига мухаммас

Қўймиш ниёзабизни, сани нозманд эдан,

Тилмиш бағирни кўзларингни пургазанд эдан,
Беқадр этти бизни, сани дилписанд эдан,
Талх этди айшим лабинг нуиханд эдан,
Этмиш сани табиб, бани дардманд эдан.

Бир зўстариб юзин бени вобаста айлади,
Ақлу хирадни бандидин вараста айлади,
Чексиз жафони остида то хаста айлади,
Занжири ишқда бени побаста айлади,
Жон гарданинда ҳалқаи зулфинг каманд эдан.

Сонсиз жафони боши аро солди ошиққа,
Бир раҳм қилмади кўрубон ҳоли ошиққа,
Ҳамбазм ўлуб рақиб-ла боқмади ошиққа,
Оташ бурохди мижмараи қалби ошиққа,
Рухсоринг узра донаи ҳолинг сипанд эдан.

Шавқи висолинг ила аё нозанин пари,
Тинмай кезиб букўчаву бозор сарсари,
Токи кўруб юзингни кетиб ҳуш бир сари,
Кетмиш ишкебу сабри суриб сони ситамгари,
Сабр эт балои ишққа дею токи панд эдан.

Емак санга мақол аё моҳи хавари,
Туну келиб етмади гирдинга Муштари.
Қил сабр Хожя, ҳажрига бул васлидин бари,
Дасти умидим айлади кўтоҳ Озари,
Ёринг ниҳоли қомати то сарбаланд эдан.

Шүхий газалига мухаммас

*Ииқ бир муҳлик мариди бедаводур, найласун,
Ииқ юрма роятинда бе ибодур, найласун,
Ииқ эмас ноқис иши, кори расодур найласун,
Ошиқ таън этмак ўлмаз, мубталодур, найласун,
Одама меҳру муҳаббат бир балодур, найласун.*

*Зулфина побастадур ушиоқ аҳлин диллари,
Бошита савдодин ойирмас тунни кундин диллари,
Кўзгама, нолишга келгай нотавондур диллари,
Зулфина қолса паришон айламазди диллари,
Оянда таҳрик эди боди сабодур, найласун.*

*Умрлар жавру жаво бошина солди ошиқинг,
Бағри мужгон ўқларидин минг тешилди ошиқинг,
Кўкси қош шамширидин ҳар ён тилинди ошиқинг,
Кўнгли дилбардин кесилмазса ажабми ошиқинг,
Ғамзасина то азалдин ошинодур, найласун.*

*Раҳмсиз айлаб, бериб тангри сиёсат ғамзайа,
Эл қонин тўкмак учун бас бир ишорат ғамзайа,
Ҳеч кими учратмасун бу ишва бирла ғамзайа,
Нўла таъйин этса забт мулки ҳусни ғамзайа,
Зулфи бир ошифтаи сар дар-ҳаводур, найласун.*

*Кўп умидим мисли йўқ ул моҳи хушхў тақдин,
Бир хабар олгайму деб васлига мен муштоқдин,
Ўхшашин истаб тополмайдур киши офоқдин,
Нўла огоҳ ўлса музтариб дили ушиоқдин,
Сийнаси оинаи оламнамодур, найласун.*

Бермаса бўлгайму кўнгулни киши жоду кўза,

*Боқмайин борму иложи ул моҳи тобон юза,
Солма, эй Хожя, қулогингни бу лофомиз сўза,
Ўлмаса нафъи нўла дилбасти зулфи дилбара,
Таъби Шўхийи дома душмаз бир ҳумодур, найласун.*

Собит ғазаллига мухаммас

*Одоби хароботидин огоҳму саноқ бас,
Жоҳил эса таълимига жаҳд ила сабоқ бас,
Ўз навбатини ичмаса бошдин қуяроқ бас,
Ки бода ичар зоҳида соқийки аёқ бас,
Мастам, дурамам верса асосийла таёқ бас.*

*Мажлисда ўлон нокаси эрди кўзи бежсо,
Қилдиму хабар мажлиси кайфиятин аё,
Сал ҳоло қулогиники, эй дилкаши барно,
Босмоқ сададинда бу кеча муҳтасиб аммо,
Эй духтари зар мажлиса босдурма аёқ бас.*

*Мажлиски берур аҳлига навбат била бода,
Соқийон эрур маҳвашу ҳам гулруҳи сода,
Чет аҳлини турмоқи раво йўқдур арода,
Бир тоза қабоҳ босди ила мажлис майда,
Эй муғбачаи масти ҳарифони қабоҳ бас.*

*Майхораларинг ҳолина соқий назари нек сол,
Ҳар қайсина бер косан сан лойиқи аҳвол,
Бу иштаки сен саъй қилу айлама ихмол,
Майхонада бир бошина султон дурур абдол,
Эй пири муғон, бир-икки шоҳона чаноқ бас.*

*Пир ўлдинг, аё Хожя, ёвуқлашмабу базма,
Донишдин узоқлашма тушуб ақл ила разма,
Килкинг ўқини айла равон сийнаи хосма,
Собит киби пирона тушуб водийи назма,
Пойи талаб хома асосин қоқароқ бас.*

Иброҳимхўжанинг форсий ғазалларидан намуналар

*Душ чун шоҳи ҳарам бирун хиромид аз ҳарам,
Ростиро ҳамчу сарв аз дар дар ояд дилбарам.*

*Мижмару шамъу шароб овардаму нуқлу кабоб,
Гуфтам имшаб бо сари зулфат бапоён оварам.*

*Ҳар замон бо хўяш мегуфтамки баъд аз муддати
Ин манам дар суҳбати жононки жон мепарварам.*

*Бахтам аз хоби гарон баржасту ингуфт,
Гар ба хўяш диди даҳр гар набуди ёварам.*

*Шамъро дидамки бо мижмар забон бирун кашид,
Гуфт к-з хуни жигар ҳар чанд пур шуд сагарам.*

*Жоми нўшин медиҳам бар дасти пиндори ҳумам,
Дар ба тахти зар бар оям ростгўйи бу зарам [Бу Зарам]*

*Шом чун бар зирван заррин лаган кардам савор [су аз]
Қалби шаб бо тиги ҳар гавҳар экин? бар дарам.*

*Шаб куш гардун фар аз муъбати ширин лабам,
Кавкаби олам фуруз шохид маҳманзарам.*

*Ки чи дар гетинамойи дам з-жоми Жам занам,
Ҳам дираиши Кова ҳам Заҳҳок афъи пайкарам.*

*Харкиро базмист ўро ман чароғи мажлисам,
Бар киро жамъияти ўро ман гувоҳи маҳзарам.*

*З-ин сафина дам занад ман индаҳу умм ул-китоб,
К-оби ҳафвонаст пеши баҳр у мужаллат з-об.*

*Гўиё мар талъатаиш бар чист бар бар хуришиду моҳ,
Ё на пур дуржи аз дур чист бар дар хушоб.*

*Баҳр у баҳри Муҳиту байт у Байт ул-Ҳарам,
Боб у боби жинону фасл у фасл ул-хитоб.*

*З-осмон омад китобу ман мадин (мин бадин) олижаноб,
Бигузаронам з-осмон ҳамчу дуои мустаҷоб.*

*Гар фалак пешаиш намоз орад набошад айб аз они,
Байти Маъмур аст ҳар байтаиш з-рўи у (нисоб)*

*Най сафина, калити Нуҳ аст ангиши ҳосил аст,
Форигаст ар бар сари обаст олам ё сароб.*

*Бурда Ноҳид аз баройи саъид наф ул хафсаб,
Бар сипехр аз сурхи шингараф уро фаши хазоб.*

*Нафти шеър талъатони шеъри у дар айн,
Жаъд зангори Хитоу хатти у дар панж боб.*

*Боғи биниширо хати райҳони у дар назар,
Ҳарфи дониширо ҳуруфи сафҳаҳои у шаҳоб.*

*Офариниширо уқуди гавҳари назмаи ва шох,
В-оби ҳайвонро савод хиттаи хаттаи зубоб.*

*Шоҳидаи хушманзару ширин ҳадисаи хуш хузур,
Луғбатам мушкин хату сиймисбару анбар ниқоб.*

*Ғамғусори ошиқону мунису дилхастон,
Дастгири хосу ом дилпазири шайху шоб.*

*Равзаи пурҳуру ийну чаишаи пур об Хизр,
Таъбаи пур авду хому нофаи пур мушки тоб.*

*Шахси дониширо равону мағзи маъниро хирад,
Маишаби дилро зилолу нафҳаи эшонро гулоб.*

*Маъни алфози у кардам савол аз ақл гуфт,
Равшанаи ин офтобист, офтобист, офтоб.*

*Эй басад рӯи аз ту ақлу ваҳро сад обрӯи,
Вей басад ямин аз ту илму фазелро сад фатҳи боб.*

*Оби ҳайвон аз ту як қатра аст гӯяндаи савод,
Лавҳи Маҳфуз аз ту як жузвасту гӯяндаи китоб.*

*Ахтари ва равшани аммо мисвун аз иртидор,
В-осмоний дар алув аммо барун аз инқилоб.*

*Гавҳари шаҳвар Хожа ҳеч медоники чист,
Мадҳи султони жаҳон валлоҳу аълам бис-савоб.*

*Иброҳимхўжанинг қайиноғаси Абдуллахон
Абдурахмоновни онасининг вафотига бағишлаб 1940
йилнинг 2 декабр куни маҳбусликда ёзган марсияси³⁵⁷*

*Боиси вужудим жондин азизизим,
Бебаҳо гавҳарим, Маккам, Мадинам.
Эшитдимки, бугун бўлмишсан адам,
Менга бу ғам бўлди ғам устига ғам.
Кўринди кўзимга дунё бир дирам.
Хижолатман хизматизда бўлмадим,
Хоки пойиз кўзларимга суртмадим.
Оёғизга йиғлаб ўзим урмадим.
Остонезга бошим қўйиб ётмадим,
Мандан ризо бўлинг эй жоним онам.
Дейдиларки, мени излаб сўрабсиз,
Атрофизга сўлгин кўзла қарабсиз.
Маҳбус ўғлим қани дебон сўрабсиз,
Ширин тиллар “ризоман” деб сўзлабсиз,
Сани ризонг манга бахти дуолам.
Меҳрибоним энди нечук чидарман.
Гарди пойиз энди қайдин топарман.
Ким олдида ҳасратларим ёзарман,
Хаста дилга кимдан даво тиларман.
Ҳар бир сўзингиз эди жонимга малҳам.
Солихурда дарахт пойдор эрдиз,
Ҳар тараф ёзилган шохдор эрдиз,*

³⁵⁷ Абдуллахоннинг онаси Раҳбархон ойим 1938 йилнинг 12 декабр куни вафот этган бўлсада, машғум хабардан Абдуллахон фақат икки йилдан сўнггина воқиф бўлган. Айтишларича, фарзандини дийдорини кўришга мушток бўлган онаизорга таскин бериш мақсадида қачонки “Ўғлингиз Абдуллахон келди” деган сўзни айтишган дамда “Ҳайрият кўнглим тинчиди” дея ҳаётдан кўз юмган экан.

*Кўп авлодга она мевадор эрдиз,
Ҳаммамизга паноҳ соядор эрдиз.
Жудоликла солди туганмас мотам,
Энди мани базми тараф шод этмас.
Боғу чаманларни дилим ёд этмас,
Пораланган бағрим қайтиб тузалмас.
Жонимдан айрилдим жаҳон керакмас.
Қачон етгай менга ул соат саодат,
Топсам мазоризи қилсам зиёрат.
Оҳи дил сўзимдан куйса қиёмат,
Еру кўк тебранса бўлса бетоқат.
Изтироб тушиб аришу аъзам.
Золим фалак сен ҳам бўлгин овора,
Чархинг бўлсин бағрим каби юз пора.
Меҳрибоним олиб кетдинг афғора,
Бунча ҳам жабр этдинг мен каби зора,
Бандилигим сенга кўриндиму кам,
Ҳазрати Аюб сабрини бергин эй Худо, э Халлоқу олам.*

***Абдуллахонни отаси Абдурахмонхўжа вафоти
муносабати билан аммаси Нурхон ойимга ёзган мактуб-
марсияси***

*Кўринг бу чархи золимни кори холлар қилди Аммойи,
Бошимизга бу кунни кўп қаролар қилди Аммойи,
Етимлик фирқатига мосволар қилди Аммойи,
Ки бизни қиблагоҳимдин жудолар қилди Аммойи.
Сиз ожизни ҳам анда адолар қилди Аммойи,
Ҳаммасиз бесар бўлдик, муттаҳодин айрилиб қолдик.
Юракни қуввати кетди, атодан айрилиб қолдик,
Бу янглиг зор эрурмиз, раҳнамодин айрилиб қолдик.
Ишонган тоғимиз ҳам пешуводин айрилиб қолдик.*

*Эшитинг қаддмиз, гам бирла бирла ёлар қилди Аммойи,
Хумориман ўшандог, шаҳриёримдин қолиб ёлғиз,
Гадоман кўчаларда ул суёримдин қолиб ёлғиз.
Дилим хундир хибони жодувонимдин айрилиб ёлғиз,
Бу гурбат жисму жоним хокиполар қилди Аммойи.
Оллоҳдан Ҳазрати Аюб сабрини тиларман
на қилай Аммойи.*

Мундарижа

Муқаддима	
Марғилон тарихидан лавҳалар	
Соҳибдавлат Муҳаммадшоҳхўжа	
Маърифатпарвар Иброҳимхўжа	
Марғилон саййидлари.....	
Шоҳимардон хўжалари.....	
Шоҳимардон пун қорғолари	
Иброҳимхўжа ва Исмоилхўжа ёхуд хатдаги асл ҳақиқат	
Иброҳимхўжа ва марғилонлик қатағон даври қурбонлари.....	
Иброҳимхўжа ва Марғилон адабий муҳити тўғрисида мухтасар маълумот.....	
Аждодлар шажараси	
Иброҳимхўжа ижодидан намуналар.....	

Оммабон-тарихий нашр

**Нодирбек Абдулахатов,
Саййидакбар Жабборов,
Аъзамхон Абдуллаев**

АЖДОДЛАР ЁДИ

Муҳаррир:
Тех. муҳаррир:
Дизайнер:
Мусахҳих:

Босишга рухсат этилди: 00.00.2012 й.
Бичими 60x84_{1/16}. Хажми: 20,75 б.т. Адади 000 нусха.
Буюртма № 000.

Нашриёт.

Босмахона.